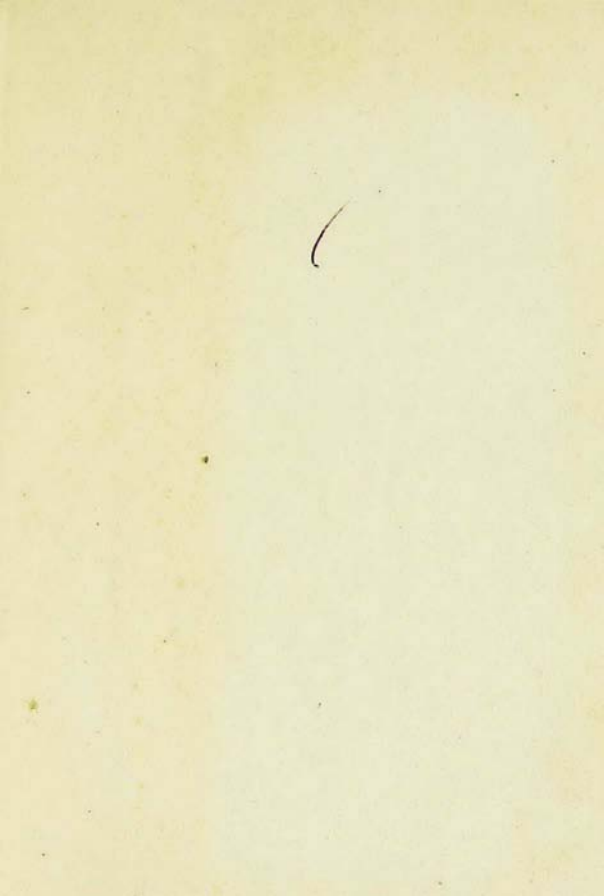

Լ. ԱՃԻՄԵԱՆ

ДУБЛЕТ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

A 89314

Գ. ԳԻՐՔ

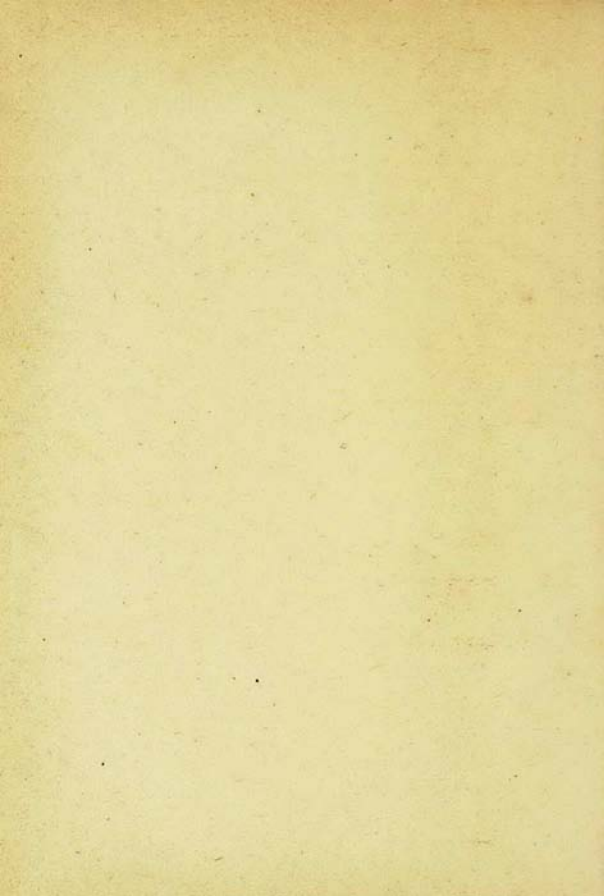
ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ

ԵՒ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆ

Յաբրամ ՍԱՀԱԿԻ - ՄԵՍՐՈՊ Գաեիրէ
ՅՆ Շարա Թէվէրի

Լ. ԱՃԻՄԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Գ. ԳԻՐՔ

ՆՈՐ ԴԱՐԵՐ ՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՇՐՋԱՆ

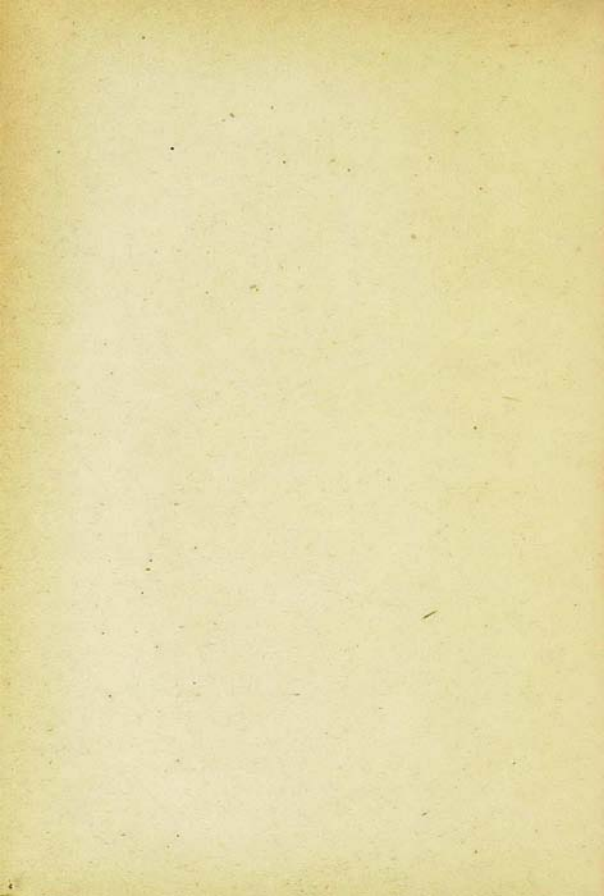
A II
89314

1936

Յապրան ՍԱՀԱԿ - ՄԵՍՐՈՊ ԴԱԽԻԲԷ

25 Շարա ԹԷՎԶԻԲ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մասն Ա.

ԴԱՍ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Հայաստանի վիճակը Բագրատունիների յետոյ. — Նոր
Դարերու ընթացքին հայոց պատմութեան անցնելէ ա-
ռաջ յետագարձ տկնարկով մը տեսնենք թէ ինչ վիճա-
կի մէջ էր մեր երկիրը:

Հայաստան իր բովանդակ անկախութեան շրջանին,
Արտաշիսեան հարստութեան օրերէն մինչեւ Բագրա-
տունեաց վախճանը, ծառայած էր իրր անանցանելի
պատուար արեւելեան բարբարոս ժողովուրդներուն
դէպի Փոքր Ասիոյ ներսերը ծաւալելու: Հին Հռոմը
շատ լաւ հասկցած էր Հայաստանի այս դիրքին կարե-
ւորութիւնը և աշխատած՝ միշտ կանգուն պահել զայն:
Բիւզանդիոնի կայսրերը սակայն, անհետաճեցութեամբ,
ոչ միայն նոյն վերաբերումը չունեցան: Հայաստանի
հանդէպ, այլեւ նենգութեամբ խորտակեցին անոր ան-
կախութիւնը և աշխատեցան ջնջել մեր նախարարու-

կան տոմերը, իսպառ վերջացնելու համար Հայոց ազգեցութիւնը Անոնք ցրուեցին նաեւ հայկական բանակը, և, տարուած մոլեռանդութենէ, ջանացին նոյն իսկ իրենց ենթարկել Հայաստանեայ Եկեղեցին:

Հայկական ուժի այս խորտակումէն յետոյ, այլեւս տեւէ լուրջ արգելք չկար արեւելքէն եկող բարբարոս ժողովուրդներուն համար Տեսանք Սելճուքեան Թուրքերու արշաւանքը, որուն առաջքը չի կրցան առնել Յոյները: Սելճուքները յառաջացան մինչեւ Իկոնիա ուր հաստատեցին զօրուոր սուլթանութիւն մը որուն սահմանները քանի մը օրուայ ճամբայ միայն հեռու էին յոյն կայսրութեան մայրաքաղաքէն:

Տեսանք Ճէլալէաինի արշաւանքը, ապա Թաթարաց առաջին արշաւանքը, ձենկիղ Խանի և իր յաջորդներու օրով: Յետոյ պիտի գան Օսմանցի Թուրքերն ու Լենկ-Թիմուրը:

Հայկական իշխանութեանց մնացորիները. — Տուրիլին յաջորդած էր Ալիաալան, իսկ ասոր ալ որդին Մելիք Շահը, որ աստե՛ն մը խաղաղութեան մէջ պահեց Հայաստանը: Սակայն ասոր մահէն ետքը երկիրը բաժնուեցաւ բազմաթիւ այլազգի մանր իշխանութեանց միջեւ որոնք շարունակական պատերազմներու մէջ էին իրարու հետ:

Այսուհանդերձ, կային աակաւին հայկական կարգ մը իշխանութիւններ, որոնք շարունակուեցան մինչեւ Թաթարաց արշաւանքը որու ընթացքին գրեթէ ամէնքն ալ վերջացան:

Այդ իշխանութիւններն էին. —

1. Տաուօլի և Մաժնաբերդի իշխանութիւնները՝ Գուգարքի և Ուտիի սահմաններուն վրայ: Ասոնց իշխանները Բագրատունեաց ցեղէն էին:

2. Աղուանից քաղաւորութիւնը՝ Ուտի և Արցախ նահանգներուն մէջ:

3. Սիւնեաց իւսանութիւնը, որ թէեւ փոքր, բայց դիմացաւ երկար տան:

4. Վասպուրականի իւսանութիւնը՝ Արծրունեաց ցեղէն, որ իր դոյութիւնը պահեց մինչև ժ.Յ. դար, իբր թագաւորութիւն:

5. Տարօնի ու Սասունի իւսանութիւնը՝ Մամիկոնեանց սերունդէն, որ դիմացաւ մինչև ժ.Յ. դարը՝ Կոյին տակաւին ուրիշ մանր իշխանութիւններու:

Այս հայ իշխանութիւնները սակայն չէին կրնար ձեռք ձեռքի տալ, միանալ, որովհետեւ անջատուած էին այլազգի մեծ ու պզտիկ բազմաթիւ իշխանութիւններով ու ամիրաներով, որոնցմէ յիշենք Մանազկերտի ամիրան, որ Շահի Արմէն կը կոչուէր, նաեւ Դուինի, Կարսի, Անիի ամիրաները:

Անիի մէջ Ալիաւանէ յետոյ իշխեց Մանուչէ թուրք իշխանը, որ կը ճանչնար Շահի Արմէնի իշխանութիւնը:

Մանուչէին յաջորդեց Աբուլ Սուար, որ թոյլ մարդ մըն էր և ուզեց քաղաքը ծախել Կարսի ամիրային: Հայերը Վրաց Դաւիթ թագաւորին օգնութեան դիմեցին: Սա եկաւ գրաւեց Անին ու Հայոց յանձնեց: Սակայն Դաւիթի մահէն յետոյ Աբուլ Սուարի որդին Փատուուն եկաւ պաշարեց քաղաքը՝ Վրացիք չկրցան օգնել և Հայերը անձնատուր եղան:

Վրացիք զօրանալով կրկին գրաւեցին Անին, ինչպէս նաեւ Դուինը և երկիրը այլազգիներէ մաքրեցին: Բայց այս պատճառաւ մեծ պատերազմ մը ծագեցաւ Վրաց և Պարսից միջեւ, մինչև որ Վրացիք ստիպուեցան Անին Պարսիկներուն թողուլ: Ինչ յետոյ նոր զօ-

բութիւն հաւաքելով Վրացիք նորէն առին Անին և յանձնեցին Օրբէլեան Հայ իշխաններուն (1174)։ Վրացւոց ազգեցութիւնը Հայաստանի վրայ մեծցաւ մահաւանդ թամար թագուհիին օրով որուն երկու նշանաւոր Հայ զօրապետին էին Զաքարիա Սպասաւոր և Իվանէ Աթապէկ, որոնք Պարսից դէմ երկար կռիւնք մղեցին և հիւսիսային ու արեւելեան Հայաստանի տիրելով խաղաղութեան մէջ պահեցին մինչեւ թաթարաց արշաւանքը ։

Թամարայի շրջանին է որ կը ծաղկի Վրաստանի սոկեղարը։ Բայց այս թագուհիին իշխանութիւնը անուանական էր զրեթէ։ Երկիրը կառավարողները Զաքարիա և իր եղբայրը Իվանէ իշխաններն էին, որոնք կը գտնուէին վրացական աւատապետական իշխանութեան գլուխը։ Անոնց ազգեցութիւնը կը ստորածուէր մինչեւ Կարին, մինչեւ Երզնկաւ Իրաւ է, բուն կայսրութիւնը կը պտտականէր Վրաստանի, և սակայն Զաքարիա և Իվանէ ոչ կը ճանչցուէին որպէս թագաւոր կամ կայսր Հայաստանի։ Ասոնք իրենց ձեռքին տակ ունէին ուրիշ իշխանութիւններ ալ։

ԴԱՍ Բ.

ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ

Ճիկիլ-եւսի կայսրութեան վերակազմութիւնը.—
Տեսանք Թաթարաց առաջին արշաւանքը՝ Ճենկիզ Խանի հիմնած կայսրութիւնը տեւեց 1236էն մինչեւ 1387։ Այս մէկ ու կէս դարու ընթացքին Հայաստանը կառավարուեցաւ Գարազորումի խաներէն, բայց բաժնուած պարսիկ, թուրքմէն և քիւրա իշխաններու միջեւ։

Սուկայն Թաթարաց տէրութիւնը հեազհետէ ակարացաւ ու քայքայուեցաւ, երբ երեւոյն եկաւ Լենկ-Թիմուր (Կաղ-Թիմուր) որ որոշեց վերականգնել Ճենկիզ-Պանի կայսրութիւնը։ Էօղլաթ Թաթարներու այս անգլ առաջնորդը իր ենհպատակեցնելէ յետոյ Թաթար

ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐ

և Թուրքմէն ցեղերը, նախ արշաւեց Պարսկաստանի վրայ։ Գրաւեց Սպահան մայրաքաղաքը և 72,000 մարդ կոտորեց։ Ապա արշաւեց Ռուսիոյ Մոսկովներուն դէմ, յաղթեց անոնց։ Պանին ու հասաւ մինչեւ Մոսկովա։ Պարտուած երկիրներու կողոպուտներով ճոխացուց իր երկրին երկու նշանաւոր քաղաքները՝ Քէշ և Սմոլդանդ և այս վերջինին մէջ հիմնեց գիտութեանց և արուեստ

տից ճեմարան մը Արիւնտորբու և անգութ աշխարհակալը՝ Լենկ-Թիմուր, մեծ սէր ունէր սակայն գիտութեանց և արուեստներու մասին :

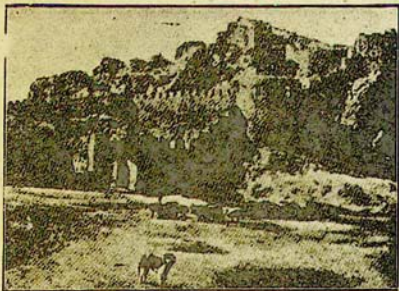
Յետոյ իր ահեղ բանակովը մտաւ Հնդկաստան, ուր մարդիկ՝ անասուններու պէս մօրթուեցան և անոնց գլուխներէն բուրգեր կազմուեցան :

Լենկ-Թիմուր ապա դարձաւ դէպի արեւմուտք՝ Միջագետք, Ասորիքն ու Պաղեստինը տաւ Մեմլուքներէն. Դամասկոսը աւերակ դարձուց և Պաղատաի մէջ հորիւր հազար մարդ կոտորեց՝ կործանելով ամիրապետներու այս շէն քաղաքը :

Լեցկ-Թիմուր Հայաստան կ'արօւակ. — Լենկ-Թիմուր 1387ին մտաւ Հայաստան : Իր անգթութեանց լուրերը իրմէ առաջ հասած ըլլալով, շատեր ձգեցին տուն տեղ և լեռները քաշուեցան Սիւնիք, Այրարատ, Վասպուրական ու Տուրուքերան իր անլուր անպթութեանց թաորը եղան :

Թաթարներ մասնաւորաբար անգութ էին զիմադրողներու վերաբերմամբ : Վանեցիք, ապահով իրենց բերդին ամրութեան վրայ, չուզեցին յանձնուիլ : Սակայն քաղաքը յարձակմամբ գրաւուեցաւ ու բնակիչները բերդին վրայ հանուելով վար նետուեցան : Մեռեալներու գիւղոյտերը այնքան բարձրացան որ վերջին ինկողները ա'լ չէին մեռներ :

Այս վիճակը տեսեց հինգ տարի և երկիրը անմըշակ մնալով մեծ սով մը ծագեցաւ : Մարդիկ սմէն տեսակ կենդանիների ուտելէ յետոյ սկսան իրարու վրայ ձեռք բարձրացնել : այրը իր կինը, ծնողն իր զաւակները մօրթեց ու կերաւ : Մշեցի կին մը, յուսահատութենէն և բարբարոսներու ձեռքը չիյնալու համար, իր սուրը խրեց նախ իր եօթնամեայ տղեկին սիրտը և ապա ինքզինքը ժայռէ մը վար նետեց :

Վաճաղ Բերդը

Լենկ-Թիմուրի նոյն տնւոյ տնգթութիւնները գործեց նաեւ Բարձր-Հայքի մէջ, ուրկէ յետոյ գնաց պաշարեց Սեբաստիան եւ խորթութեամբ գրաւեց, Հարուստները կողոպտեց ու սպաննեց, կիները ձիւրուն պոչէն կտպել տուաւ ու բաց դաշտի մէջ վազցնել հրամայեց. մանուկները տեղ մը հաւաքեց եւ իր ձիաւորներուն կոխկրտել տուաւ ու 4000 ի մօտ հայ զինուորներ ողջ ողջ թաղել հրամայեց :

Օսմանցիներու Պայաղիտ սուլթանը իր դէմ ելաւ իր երկիրը պաշտպանելու համար : Սոկոյն չարաչար յաղթուեցաւ եւ վանդակի մը մէջ դրուելով Սմրզանդ ուղարկուեցաւ :

Ասիոյ տիրապետութիւնը տմբողջացնելու համար այս ահարկու մարդը երբ կը պատրաստուէր Չինաստան արշաւելու՝ մեռաւ 1405-ին եւ իր հիմնած կայսերութիւնն ալ քայքայուեցաւ : Ընկճուած իշխանները նորէն գլուխ բարձրացուցին ու Հայաստան նոր կռիւներու թատր եղաւ : Թուրքմէն երկու ցեղեր՝ Սեւ խոյ-

Մոնկոլ ձիաւոր զինուորը

հոններ և ձերմակ Խոյեաններ՝ աշխատեցան իրարու ձեռքէն խլել երկիրը՝ Վերջիններէն Ուղուն-Հասան կարողացաւ ընկճել իր հակառակորդները, տէր եղաւ Պարկաստանի և իր իշխանութեան տակ առաւ Հայաստանը ։

Այս տակնուվրայութեանց տառն անգամ մը եւս սով ծագեցաւ և Հայաստանի լիւներն ու դաշտերը ծածկուեցան սովամահներու դիակներով ։ Գաղանները ճամբաներուն վրայ թափուած դիակներու հոտէն առաջնորդուելով գիւղեր ու քաղաքներ ալ կը մտնէին և մայրերու գիրկէն երախտները կը յափշտակէին ։ Կործանեցան բազմաթիւ գիւղեր ու քաղաքներ, և քաղաքէն, սովէն, դաղթէն ու գերեվարութենէն նուազեցաւ մեր ժողովուրդին թիւը ։

ԴԱՍ Դ.

ԹՈՒՐԹ և ՊԱՐՍԻԿ ԿՌԻԻՆԵՐԸ

Հայաստանի տրապեսուքեան

համար

Թուրքերու ծագումը. — Թուրքերը կը պատկանին գեղին ցեղին և ողջակից են Թաթարներուն : Անոնք առաջ կը բնակէին Թուրքիստան՝ Պարսկաստանի հիւսիսակողմը : Իրենց ցեղակից էին նաև Սելճուքները :

Ճենկիզ Խանի արշաւանքներու տաւն, Թուրքեր իրենց առաջնորդ Սիւլէյման Շահի առաջնորդութեամբ և 50000 հոգիով ապաստանեցան Հայաստան և բնակեցան Ախլաթի քովերը : Ճենկիզ Խանի մահէն յետոյ անոնք ուղեցին վերադառնալ իրենց հայրենքը : Բայց Սփրատ գետը անցած տաւն իրենց առաջնորդը խեղդուեցաւ և անոր չորս որդիները ցեղը իրենց միջև բաժնելով մէկ մասը դնաց բնակեցաւ Մարաշի կողմերը իսկ միւս մասը, Էրթողրուլի առաջնորդութեամբ, դիմեց դէպի Բարձր — Հոյք և անկէ ալ անցաւ Գոնիուսի սելճուքեան սահմանները : Ալաէտաին սուլթանը սիրով ընդունեց այս քաջ պատերազմիկները և իր տէրութեան հիւսիսային սահմաններուն վրայ տեղ տուաւ անոնց : Էրթողրուլ Յունաց ձեռքէն կարգ մը տեղեր գրաւեց, իսկ իր որդին ու յաջորդը իր երկիրը աւելի մեծցուց : Իսկ երբ, քիչ յետոյ, Ալաէտաինը մեռաւ, Օսման կարողացաւ ինքզինքը թագաւոր հռչակել 1300

Թուականներուն իր յաջորդը աւելի մեծցուց երկիրը, ապա Տարաւնէլէն անցնելով Յունաց ձեռքէն խրեց կարգ մը տեղերս Կարճ ժամանակուան մէջ Յունաց կայսրութեան ստացուածքները. Փոքր Ասիայ և Պալքաններու մէջ, Թուրքերու ձեռքը անցան, մինչև որ Յաթիւ Սուլթան Մէհմէտ Բ. 1453 թուականին Պոլիսն ալ պաշարմամբ առաւ և վերջ տուաւ Բիւզանդական կայսրութեան:

Այս դէպքը մեծ կարեւորութիւն ունի համաշխարհային պատմութեան տեսակէտէն. Նոյն տեսները տեղի ունեցած էին վաւոթի, կողմնացոյցի և ասպարեութեան գիւտերը որոնք մեծ յեղաշրջում մը առաջ բերին քաղաքակրթութեան մէջ: Նոր շրջան մը բացուեցաւ մարդկային պատմութեան մէջ և այդ շրջանը կոչուեցաւ Նոր Դարերու երջան:

Միջին դարերը վերջացան, եւ սկսան Նոր Դարերը:

Թեւաց մուսքը ի Հայաստան.— Երբ Եւրոպայի մէջ այս մեծ եղելութիւնները տեղի կ'ունենային, ասդին Հայաստան նոր փոթորիկներու և աւերումներու կ'ենթարկուէր:

Պարսկաստանի թագաւորը՝ Ուզուն Հասան՝ իր զէնքեր կը դարձնէր դէպի Փոքր-Ասիա, պատճառ տալով Յաթիւ Սուլթան Մէհմէտ Բ. ին իր վրայ դալու: Պատերազմը վերջու թուրքերուն յաղթութեամբ և տրեւմտեան Հայաստանը ինկաւ անոնց ձեռքը: Այս կերպով Օսմանեան Թուրքերը առաջին անգամ ըլլալով մտան մեր երկիրը (1473):

Սակայն խնդիրը այսքանով չվերջացաւ Թիւ յետոյ Պարսկաստանի մէջ Ուզուն - Հասանի տոճը (Սպիտակախոյեան) պարտուեցաւ Սաֆաւիներէն որոնք արաւստան իշանութեան և ուզեցին կտ առնել Թուրքերէն

կորսուած տեղերը՝ Ասկէ ծագեցան մեծամեծ պատերազմներ, որոնք տեւեցին 1514էն մինչեւ 1746: Այս մօտ երկու ու կէս դարերու պատերազմներու ընթացքին մեր հայրենիքը նոր ու ահաւոր աւերումներու ենթարկուեցաւ և մեր ժողովուրդը նուազեցաւ Զարդով, մահով կամ դաղթականութեամբ :

Ստֆաւի հարստութեան հիմնադիրը՝ Շահ Իսմայիլ 1514ին 140,000 զօրքով արշաւեց Օսմանցիներու վերայ, բայց չարաչար պարտուեցաւ: Ասոր հետեւանքով Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան մասը՝ Կարինէն մինչեւ Ուրմի՛ անցաւ Օսմանցւոց իշխանութեան տակ: Իսկ Սուլթան Սիւլէյման Ա. նշանաւոր վեհապետը կրցաւ տիրանալ նաեւ արեւելեան Հայաստանին: Յետոյ, Մուրատ Գ. Սուլթանը ստիպեց Շահ Ապպասը իրեն թողլու Հայաստանէն զոտ նաեւ Վրաստանը և Ասրպատականէն մաս մը մինչեւ Դավրէժ քաղաքը: Այս բոլորը մօտ 70 տարուան ընթացքին :

Թրեաց վերաբերումը եւ Շահ Ապպաս.— Սակայն Օսմանցի Թուրքերը շուտով զգուցեցուցին նոր երկիրներու հայ և քիւրտ բնակչութիւնը, իրենց անգուլթ վերաբերումովը : Իրենց զրկած կառավարիչները անսիրտ, զեղծարար, կաշառակեր մարդիկ էին: Հայերը որ ըսկըզբան կարծեր էին թէ Օսմանցիներու վարչութեան տակ աւելի հանգիստ պիտի ընէին և օգնած էին անոնց, շուտով յուսախար եղան և սկսան փախչիլ դէպի Պարսկաստան: Նոյնն ըրին նաեւ քիւրտ մեծամեծները :

Այն տառն Պարսկաստանի թագաւորն էր Շահ Ապպաս (1585 - 1629), որ սիրով ընդունեց փախստականները, որոնց մէջ էր նաեւ Հայոց Մելքսեդեկ կաթողիկոսը, և անոնցմէ ստացաւ բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութիւնները Թուրքերու մասին: Եւ երբ իր պատ-

րաստութիւնները լրացուց, 1603ին, հսկայ բռնակալ
մը արշաւեց Թուրքե-
րու վրայ և տիրելով
Արարատեան նահան-
գին հասաւ Կարսի առ-
ջեւ: Հոս լուր տուաւ
թէ իր վրայ կուգայ
Սինան Փաշան որուն
յաղթելու յոյս հաւնէր
Շահ-Ապպասը և ուս-
տի մտածեց աւերակ
երկիր մը միայն ձգել
թշնամիին:

Շահ-Ապպաս

Շահ-Ապպասի ծրագիրը եւ Հայոց տեղահանու-
թիւնը, — իր նպատակին հասնելու համար բռնակալ
և անգութ Շահը մտածեց հետեւեալը — Ա. Պարսկաս-
տան գաղթեցնել Արարատեան նահանգի բոլոր Հայե-
րը, որպէս զի Թուրք բռնակը նեղութեան մատնուի
այդ երկրին մէջ: Բ. Այդ գաղթականները բնակեցնել
իր երկրին մէջ անոնց միջոցաւ զայն շէնցնելու հա-
մար: Գ. Այդ գաղթականներու միջոցաւ իր երկրին
մէջ զարգացնել արհեստները, և վաճառականութիւնը:

Երագիրը գործադրուեցաւ մեծ անդթութեամբ:
Կարսէն սկսեալ մինչեւ Երասխ գետ Հայ բնակչութիւ-
նը տեղահանուեցաւ մտրակի և սուրի սպառնալիքին տակ
և ո՛վ որ փորձեց փախչիլ՝ խիստ կերպով պատմուեցաւ:
Իսկ բնակչութեան մեկնումէն անմիջապէս յետոյ Պար-

սից կողմէ կրակի մատնուեցան անոնց բնակավայրերը վանքերով ու եկեղեցիներով միասին :

Տեղահաններու հսկայ բաղմուսիւնը տաղանդաւորացաւ դէպի Երասխ գետը: Անոնց հաւելն կուգար պարսկական բանակը, իսկ ասոնց հաւելն ալ կ'աճապարէր թուրք զօրքը :

Երասխի եղերքը սոսկալի տեսարան մը պարզուեցաւ: Նաւակներն ու յասակը անբուական էին այս հսկայ բաղմուսեան փախադրութեան համար: Իսկ Օսմանցիներու բանակը շատ հեռու չէր և Շահ-Ապպաս կ'աճապարէր: Անցքը փութայնելու համար թագաւորը հրամայեց ժողովրդեան գետը նետուիլ և լողալով անցնիլ: Շատ քիչերը լողալ գիտէին և կրնէրու, երախտներու ու տկարներու դիակներով գետը ծածկուեցաւ :

Ժողովուրդը՝ տատանորդուած ու թշուառ, տաղանդաւորացաւ երկրին ներսերը: Գիւղացիք գիւղերու և քաղաքացիք քաղաքներու մէջ տեղաւորուեցան: Իսկ Զուղայի բնակիչները Սպահան մայրաքաղաքին մօտ շինեցին Նոր Զուղայ քաղաքը, որ մինչեւ հիմա կը մնայ իբր հայաքաղաք մը :

Շահ-Ապպաս ասկէ յետոյ ձեռնարկեց Հայոց սիրցընելու իրենց նոր հայրենիքը: Շատ մը առանձնաշնորհումներ տուաւ անոնց և դիւրութիւններ: Ու երբ նուաժեց թէ, այսուհանդերձ, Հայերը չեն մոռնար իրենց հայրենիքը, մանաւանդ Ս. Էջմիածինը, 1614ին Հայոց Մելքեսեդեկ կաթողիկոսը և Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջն ու գանձերը իր մայրաքաղաքը փոխադրեց: Բայց Շահ-Ապպասէն յետոյ անոնք կրկին Էջմիածին փոխադրուեցան :

ԴԱՄ Դ.

ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ ՊԱՐՄԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ Մեկիփուքիւններ. — Շահ-Ապպասի օրով Պարսկաստանի Հայերը հանգիստ տպրեցան: Բայց ընդհատուած պատերազմը նորէն բոլորօքեցաւ ու վերջացաւ անով որ Թուրքերը տրիպուէցաւ Պարսիկներուն թողուլ Կուր և Երասխ գետերու միջև գտնուող մասը, այսինքն արեւելեան Հայաստանը Ասիէ յետոյ Հայաստան 80 տարիի չափ խաղաղութիւն վայելեց:

Շահ-Ապպաս այս նոր գրաւած երկիրներուն կառավարութիւնը թողուց Հայ իշխաններուն, որոնք այն տան կը կոչուէին Մեկիփ Այդ նահանգները, որ հին տանն ծանօթ էին Ուտի, Արցախ և Սիւնիք անուններով, այժմ կը կոչուին Ղարաբաղ:

Ղարաբաղը բաժնուած էր հինգ մէլիքութիւններու որոնք էին. Ջրաբերդ, Վարանդա, Կիւլիստան, Խաչէն, Տիգակ:

Մէլիքները իրենց երկրին բացարձակ տէրն էին և տուրք մը կը վճարէին Պարսից թագաւորին: Անոնք մահու և կենաց իշխանութիւն ունէին իրենց հպատակներուն վրայ: Իշխանութիւնը ժառանգական էր և անդրանիկը կը յաջորդէր հօրը: Զաւակները կը կոչուէին Պեկ: Մէլիքները ունէին իրենց զօրքերը, բեր-

գը. չինուած լեռներու վրայ: Ղարաբաղի բնակչու-
թեան թիւը կը հաշուուէր 300,000:

Դիմում ևերոպայի. — Ղարաբաղցիք քաջ և ազա-
տասէր մարդիկ էին և շատ հին ժամանակներէ ի վեր
կրցած էին պաշտպանել իրենց հրկրին կիսանկախու-
թիւնը:

Սակայն Պարսկաստան աւատական դուռթեամբ կա-
ռաւարտուող երկիր մը ըլլալով, պարսիկ խաներն ու
կռաւարիչները մեծ նեղութիւն կուտային Հայոց:
Շահ Ապպասի յաջորդներուն օրով կեղեքումները ծայր
ասախնանի հասան (թէև չէին հաւասարիր Թրքոց
բամնի Հայոց կրած ասուպանքներուն), ու Մելիքները
որոշեցին ազատել իրենց երկիրը պարսկական լուծէն:

Այս նպատակով անոնք պատգամաւորութիւն մը
ղրկեցին Եւրոպա. բողկացած Իսրայէլ Օրիէ, որ երի-
տասրդ ու հայրենասէր Ղարաբաղցի ազնուական մըն
էր, և Մինաս վարդապետէ, որ նմանապէս գործունեայ
կրօնական մըն էր:

Անոնք այցելելով եւրոպական արքունիքները Պա-
ւերիայի կայսրընախ իշխանէն օգնութեան խոստում
առին և յանձնարարականով մը գոցին Ռուսաստան: Մեծն
Պետրոսի աջակցութիւնը տպահովելու, որովհետև ա-
ռանց տառը կտրելի չէր բան մը ընել:

Իսրայէլ Օրի Պարսկաստան կը ղրկուի. — Մեծն Պե-
րոս իր դէպի հարաւ աշխարհակալութեան ծրագրին շատ
նպատաստօր գտնելով Հայոց այս դիմումը, Իսրայէլ
Օրի իբր դիւպան Պարսկաստան ղրկեց երկիրը ու-
սումնասիրելու և Հայոց ապստամբութիւնը պատ-
րաստելու համար: Իսկ Մինաս վարդապետը մնաց Ռու-

սաստան և ունկէ բանակցութիւն կը վարէր Մելիքնե-
րու հետ, որոնք Գոնձասա-
րի յանքը ընտրած էին ի-
րենց իբր ժողովաւեղի

Պարսկաստանի թագա-
ւորն էր Հիւսէին-Շահը։
Սրի մայրաքաղաքը
հասաւ մեծ աղմուկ մը
բարձրացաւ Պարսիկ ժողո-
վուրդին մէջ, որ իր կրօնա-
ւորներէն գրգռած կը պա-
հանջէր Շահէն չընդունիլ
առևտրական դեսպանը, ժո-
ղովրդական այս գրգռու-
թեան մէջ բաժին ունէին
մանուսնդ Պարսից մայրա-
քաղաքի եւրոպացի վաճառա-

Մեծն Պետրոս

կանները, որոնք վախնալով թէ մեծ վնասներու պի-
տի ենթարկուին եթէ Հայոց ազգեցեցութիւնը զօրանայ,
կը համոզէին Պարսիկները թէ Օրին Հայոց թագաւոր
պիտի ըլլայ։ Եւ անոր անուան տառերը ետ ու առաջ
տանկելով կ'ստանային սա խօսքը, — il sera roi, ան
բազաւոր պիտի ըլլայ։

Այսու հանգերձ, Օրի ընդունուեցաւ Հիւսէին-Շա-
հէն և վերադարձաւ Ռուսաստան, յայտնելով թէ Հայերը
պատրաստ էին ապստամբութեան։ Բայց քիչ յետոյ ան
մեռաւ Ասորախանի մէջ (1711)։

Հայ-Վրացական ապստամբութիւնը եւ ռուսկան
սուաչին դաւաճանութիւնը. — Այս տառնները Պարսկաս-
տան նորէն շփոթութեանց մտանուեցաւ։ Աֆղանխաւա-

նի իմիրը՝ Մանսուր, Հիւսէին-Շահը գահազուրկ ըրաւ և ինքը տեղը անցուց Սկսաւ ազգամիջեան պատերազմ մը։ Միւս կողմէ, Մեծն Պետրոս, մեծ բանակով մը մըտած էր Կովկասեան լեռներու մէջ։ Մելիքները, Վրաց Վախթանգ Զ. թագաւորին հետ միացած, 40,000 զօրքով պարտասուեցան միանալու ուստի բանակին Ռայց Մեծն Պետրոս, յանկարծ վերադարձաւ իր երկիրը, իրենց թշնամիներուն առջեւ անպաշտպան ձգելով Հայերն ու Վասպինները, որոնք սախլուեցան ինքզինքնին պաշտպանել։

Ասիկա Զարկան Ռուսիոյ առաջին խաբեբայութիւնն էր։

Դաւիթ Պէկ. — Պարսկաստանի ներքին չփոթումներէն հետեւանքով՝ զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր Կովկասեան լեռներէն իջնելով հասած էին մինչև Հայաստան և մեծ նեղութիւններ կուտային Հայոց։ Իսկ Պարսիկ իմանալով բանութիւնները ստատեցաւ էին Հայոց Ռուսիոյ ցուցուցած բարեկամութեան պատճառաւ Զայրացած էին նաև Օսմանցիները։

Հայերը տեսնելով որ Ռուսերէն յոյս չկայ դիմեցին Դաւիթ Պէկին, որ Ղարաբաղցի ազնուական մըն էր և Վրաստանի մէջ իր քաջութիւններովը մեծ հռչակ հանած էր։ Խնդրեցին անկէ որ գայ ինքնապաշտպանութեան գլուխը անցնի։

Դաւիթ Պէկ սիրով ընդունեց, եկաւ Հայաստան և շուտով իր շուրջը հաւաքուեցան 7000 երիտասարդներ։ Ան իր ընտանիքն սպարապետ կարգեց Մխիթար, իսկ Տէր Աւետիք քահանան, Թորոս իշխանը և Ստեփանոս Շահումեանը խորհրդականներ։

Դաւիթ Պէկ յաջողեցաւ բռնն կռիւներով կարճ

տանի մէջ վաճառել թափառաշրջիկ ցեղերը և մէկիկ մէկիկ յաղթանարել Պարսիկ եմաները:

Օսմանցիք, օգտուելով Պարսկաստանի ներքին կռիւներէն և իրենց համար վտանգաւոր համարելով հայեռուս յորսքերու փռնները, մեծ բանակով մը արշաւեցին Ղարաբաղի վրայ: Հայ զօրքերէն շատերը փախան և Դաւիթի քով մնացին միայն 400ի չափ կտրիճներ: Դաւիթ մտնացաւ Հալիձար բերդին մէջ, որ շուտով պաշարուեցաւ Օսմանցիներէն: Կռիւ տաք միջոցին Մխիթար սպարապետը և Տէր Աւետիքը բերդի գաղանի գռռներէն դուրս ելլելով անցան թշնամիին ետեւը: Թուրքերը չփոթած փախան, Հայոց ձեռքը թողլով 148 դրօշակ և մեծ ուար:

Օսմանցիք ստեղծեցին մեծ բանակով մը նորէն եկան պաշարեցին Հալիձարը: Բայց Դաւիթ կրցաւ այս անգամ եւս յաղթել թշնամիին: Մտքով զիշեր մը, տն՝ մատակ ձիերու խումբ մը մտցուց թշնամիի բանակին ձիերուն մէջ, որոնք սկսան տնոցին ազմուկ մը բարձրացնել: Թուրք զօրքը տնոցի սկսաւ փախչիլ. իսկ Դաւիթ իր քովերովը թշնամիին ետեւ ինկաւ ու ջախջախեց զայն:

Հայոց այս յաղթանակները Թուրքերու վրայ՝ զանձեցին Պարսից Շահը, որ հրովարտակով մը Դաւիթը ճիշտ անոց իշխանն անուանեց իգրա՛տ կտրելու իրաւունք եւս տալով անոր Այնպէս որ 1728ին երբ մեռաւ Դաւիթ Պէկ, Ղարաբաղ անկախ երկիր մըն էր արդէն:

Վերջ 'Աւստրալի' օւրժման. — Դաւիթին յաջորդեց Մխիթար սրահ հակառակ էր Տէր Աւետիք քահանայն: Օսմանցիք օգուտ քաղելով Հայոց երկպառակութենէն, և իրենց շահուն հակառակ գտնելով Պարս-

կաստանի բարեկամ հայկական իշխանութիւն մը երկու պետութեանց միջեւ, նորէն եկան պատերեցին Հալիֆորը Բերդականները, Մխիթարէն զաղանի խօսք առնելով Օսմանցիներէն որ իրենց վնաս մը պիտի չհասցնեն՝ անձնատուր եղան, քայց Թուրքերը Զարգեցին բոլոր Հայերը՝ Մխիթար ապաստանեցու Խնձորեսք բերդը, ուր քանի մը դաւաճան Հայեր բնականեցին զայն ու գլուխը ատրին Դավրէժի փոշային, որ զիրենք վարձ ատրելու անդ գլխատեց, ցաւելով այդքան քաջ մարդու մը մահուան վրայ։

Այսպէս վերջացաւ Արարադի Մելիքներուն սկըսած շարժումը արեւելահայաստանը ազատելու համար (1730)։

Իսկ Տէր Աւետիք քահանան ընտանիքը տանելով Երուսաղէմ քաղաքացաւ ապաշխարելու՝ քահանայ ըլլալով այնքան կռիւներ մղած ըլլալուն համար։

Թուրք եւ Պարսիկ կռիւներուն վախճանը.— Շահ Թահմազ Բ. ի օրով Պարսիկներ յաղթուած ըլլալով Օսմանցիներէն 1732ին, Երասխի հիւսիս զանուոյ երկիրները Թուրքերուն ձգած էին։ Նաաիր Ալի զօրապետը այս պայմանը ծանր գտնելով, Շահը դահէն վար առած և անդը անոր նորոսին որդին դրած էր, իր ձեռքն առնելով երկրին կառավարութիւնը՝ Յետոյ Ախուրեանի տիներուն վրայ ֆախշախելով 80 հազարնոց Թուրք բանակը, Այսր-Կովկասը նորէն իր իշխանութեան տակ առած էր։

1736ին ան իր բանակը Մուղանի դաշտը տարաւ ուր կանչեց նաեւ Պարսից և Հայոց բոլոր մեծամեծները։ Հոս Նաաիր Ալի ինքզինքը թազաւոր յայտարարեց ու Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը անոր սուրը

օրհնելով նորապսակ Շահին մէջքը կապեց: Ի փոխարէն, Շահը Հայոց շնորհեց այն բոլոր իրաւունքները զորս տնոնց տուած էր Շահ-Ապպաս Ա.: Մեղիքներն ալ հաստատեց իրենց իշխանութեան մէջ:

Յետոյ 1743ին, Երեւանի քով, մեծ կռիւի մը մէջ ռջնչացնելով թուրք բանակը, ստիպեց Սուլթան Մահմուտ Ա.ը հաշտուելու իրեն հետ 1746ին, իրեն պահելով Նախիջեւանի ու Երեւանի գաւառները: Ասով ալ վերջացան թուրք և պարսիկ կռիւները և Օսմանցիներու ձեռքը մնաց Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը և Կիլիկիան:

Նոստիր Շահէն յետոյ Պարսից տէրութիւնը գահաւկալական կռիւներով տկարացաւ, երբ Երեւան եկան Ռուսերը:

Պարսիկ բարեբեհ շոսարանի մը

ԴԱՄ Ե.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 19 ռդ ԴԱՐՈՒ ՍԵՄԻՆ

Պարսկաստան եւ Թուրքիա. — 18րդ Դարու կիսուն Հայաստան բաժնուած կը մնար Պարսկաստանի և Թուրքիոյ միջև. — Երկու հզօր պետութիւններ, որոնք երկարատե պատերազմներու հետեւանքով, այժմ թուլցած էին Այս վիճակը աւելի շատ շեշտուած էր Պարսկաստանի մէջ, որ բաժնուած էր բազմաթիւ իշխանութիւններու, որոնք յաճախ իրարու հետ կռիւի մէջ էին Թուրքիոյ մէջ այդ վիճակը զգալի էր մասնաւոր ժողովուրդաւորութեան մէջ, կեդրոնական իշխանութեան ալ թուլացման հետեւանքով Այսր-Կովկասի հայութիւնը ենթակայ էր շարունակական յարձակումներու, կովկասեան կիսավայրերի ցեղերուն, իսկ Թուրքիոյ մէջ կեղեքումներուն՝ ապստամբ թուրք բաշաներուն և քուրա պէյերուն իսկ ալս պատճառով քարուքանդ կ'ըլլային հայաբնակ վայրերն ու կը պոկսէր հայ ժողովուրդը:

Հայ Ռայիան. — Այս երկու պետութիւններն ալ Մահմէտական էին Ասիկա ըսել էր թէ իսլամական կրօնը պէտք էր ըլլար տէր, վայելող, իսկ միւս կրօնները պէտք էր հպատակէին անոր: Մահմէտականները կը կոչուէին Միւսլիմ. միւսները՝ Զիմի կամ Ռայիա: Միւսլիմը կը վայելէր ամէն իրաւունք, Ռայիան զրուած էր այդ բոլորէն:

Այս անսակ գիրքի մէջ գտնուող Հայ առաքիան ինք
իր մէջ բաժնուած էր գտներու որոնք էին:

Ա. Հոգեւորականութիւն, որուն գլուխն էր, Թուր-
քիոյ մէջ՝ Պատրիարքը, իսկ Պարսկաստանի մէջ՝
Կաթողիկոսը:

Բ. Առեւտրական դասը, որ կրնար իր ազդեցու-
թեան ենթարկել առաջինը, ինչպէս էր Ամիրայութեան
չրջանին՝ Թիւրքիոյ մէջ, և Խոճայական չրջանին՝
Պարսկաստանի մէջ:

Գ. Դասն էր Արհեստագործութիւնը, իսկ Դ-ը
Գիւղացիութիւնը:

Իր կարեւորութեան համար՝ հոս նկատի առնենք
այս վերջինը:

Գիւղացիութիւն.— Այս դասակարգին վրայ կը
ծանրանոր պետութիւնը պահելու հոգը: Ուստի ան
չառ պէտք էր ուշիատէր: Թէեւ հոգը պետութեան կը
պատկանէր, բայց մասնաւորներն ալ կրնային զայն
ունենալ: Պետութենէն հող կը արուէր նաև զինուո-
րականներու, որոնք պարտաւոր էին զօրք առլ պատե-
րազմի ժամանակ: Այս զինուորականները առհաստ-
րակ քիւրա էին և կը կոչուէին խաֆի:

Հոգատիրութեան տարբեր պայմաններ կը տիրէին
Պարսկահայաստանի մէջ, ըլլա՛յ Խաներու ըլլա՛յ հայ
Մելիքներու երկիրը: Զրաբաժանութիւնն ալ անգուկան
պայմաններու համաձայն օրէնքներու տակ առնուած էր:

Ամենուրեք գիւղացին կը բնակէր խրճիթներու
մէջ: Այս արդիւնաբերող տարրին ամենամեծ տան-
ջանքն էին բռնի գաղթեցումները՝ կատարուած Խանե-
րու կամ Պէկերու կողմէ, իրենց երկիրը շէնցնելու
նպատակաւ:

Վարչութիւն.— Թէ՛ Թուրքիոյ և թէ՛ Պարսկաստանի մէջ յոռեգոյն բռնատիրական դրութիւնը կը տիրէր։ Սուլթանը կամ Շահը տէրն էր հպատակներու կեանքին։ Երկու երկիրներն ալ կը կառավարուէին հին ասորապական դրութեամբ։ Բայց իրենց կեանքին տէրը չէին նաեւ խաներն ու քաշաները։ Թուրքիոյ մէջ, պետական իմաստութիւնը այն չէր որ երկիրը ըլլայ բազմամարդ և ուժեղ, այլ սակաւաքնակ, ուղքատ ու թոյլ, որ չկարենայ ապստամբիլ։ Ուստի այս կերպով կառավարող պաշտօնեան աւելի կը զնահատուէր, պայմանաւ որ կատարուած կեղեքումներէն պաշտօնեան բաժին տար նաեւ Սուլթանին։ Թուրքիոյ մէջ բոլան կամ պէյը. Պարսկաստանի մէջ խանը մէյ մէկ փոքր Սուլթան կամ Շահ էին, անսահման իրաւունքներով։

Խանը Թրքաբնակ գիւղերու կառավարութիւնը կը յանձնէր Նայիպներու, իսկ քրիստոնեայ գիւղերունը՝ Մելիքներու, որոնք պէտք չէ չփոթել Ղարապաղի Մելիքներուն հետ։

Արդարադատութեան գործը՝ երկու երկիրներուն մէջ ալ, ստրատիգիէր։ Դատարանները կը կառավարուէին Շեքիաթի օրէնքներուն համաձայն։ Ուստի քրիստոնեան չէր կրնար հոն արդարութիւն ստանալ։ Իսկ ամենէն զգուելին այն էր, որ երբ քրիստոնեայ մը իսլամութիւնը ընդունէր, օրէնքը իրեն կուտար անոր քրիստոնեայ ազգականներուն բոլոր կալուածները։

Հարկեր.— Միայն հարկային դրութեան ուսումնասիրութիւնը ցոյց պիտի տայ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ կ'ապրէին հպատակները այս երկու երկիրներուն։ Այդ դրութիւնը որոշ դրութեան մը չգոյութիւնն էր։ Բա-

չան, խանը, պէկը իր ուղածին չափ հարկ կ'ստանար, կողոպտելով ժողովուրդը: Հարկերը կ'առնուէին զըրաւով, բերքով, կենդանիներով և ձրի տշխատանքով: Այդ հարկով խանը կամ բաշան պիտի վճարէր իր

ՆՅԻՅԷՐԻ ՂԻՆՍԼՈՐ մը

առւրքն ու կոպտիւր իր վեհապետին, և մնացեալը պիտի սահէր իրեն՝ աւելցնելու համար իր հարստութիւնը և ոչ թէ ծախսելու համար ժողովուրդին վրայ:

Կար աւելի ահաւոր հարկատուութիւն մըն ալ: Ատիկա, մանկաժողովն ու աղջկաժողովն էր, առաջինը՝ թուրքիոյ մէջ՝ ՆՅԻՅԷՐԻ բանակը կողմնու համար, իսկ երկրորդը՝ Պարսկաստանի մէջ, Շահերու և Խաներու կոնանոցը լեցնելու նպատակաւ:

Ռ.սյիւսեան եւ օսար բոբակաւնը.— Մահմետական լուծին ենթարկուած Հայոց դժբախտութիւններէն մէկն ալ մեր ներքին պառակտումն էր՝ զաւանակոն պատճառներով:

Ատիկա առաջ կուգար կաթոլիկ քարոզչութիւնէն որ մեր մէջ կը կատարուէր Լատին եկեղեցիին կողմէ,

սկսեալ չին ժամանակներէն: Դեռ Կիլիկեան շրջանին Հայը հաւատաց թէ քրիստոնեայ արեւմտաքը պիտի գար իրեն օգնելու՝ եթէ ան Կաթողիկոսիւնը ընդունէր: Պոսոյ դրաւումին ստեն և անկէ քիչ յետոյ նոյն հաւատքը ունէր դարձեալ միամիտ Հայը: Լկդ քարոզիչները իրեն հաւատացուցեր էին թէ իր դժբաղդութիւնները տնո՛ր համար էին որ ան հեռացեր էր Կաթողիկոսիւնէն: Իրականութիւնն այն էր սակայն, որ Եւրոպոյ կը միջամտէր ա՛յն ստեն միայն երբ իր շահը պահանջէր: Իսկ մեր շահը և Եւրոպայի շահը մի՛շտ իրարու հետ խռով մնացին:

Կաթողիկ կղերը մինչեւ իսկ Լուդովիկոս Ժ. Էն նամակներ բերել տուած էր պարսից Շահին՝ Նախիջեանի Կաթողիկ Հայերը պաշտպանելու համար: Բայց այս թաղաւորին նպատակն էր իր առեւտրական շահը ապահովել Պարսկաստանի մէջ: Ան նոյն իսկ խնդրեց պարսից Շահէն որ Կաթողիկ Հայերն ալ օգտուին մահմետականացած Հայերու արուած իրաւունքէն ազգականներու կոյուղածին տիրանալու համար: Ահա թէ քրիստոնեայ Եւրոպան ինչպէ՞ս կ'օգնէր Հայերուն: Սակայն Կաթողիկ կղերը շարունակեց հաւատացնել թէ՛ Ֆրանսան պիտի գար ոչնչացնելու Թուրքիան: Իրականութեան մէջ Ֆրանսան Թուրքիոյ տաքողակոսութեան վերմ պաշտպանն էր: Բայց տախա չհասկցաւ նոյն իսկ ժամանակի Կաթողիկոսը, որ հաւատաց Կաթողիկ քարոզիչներու այս հաւատումներուն, մտածեց ընդունիլ Կաթողիկոսիւնը և Իսրայէլ Օրիի հետ ճամբայ ելաւ դէպի Եւրոպոյ, այդ ազատութիւնը բերելու համար, սակայն ճամբան, Պոսոյ մէջ, մեռաւ: Լսկէ ալ կ'սկսի Հայոց ազատագրական շարժումը, որ նոր օրջան մը կը բացայ մեր պատմութեան մէջ:

ԴԱՍ Զ.

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Նկատելինեան Շրջան.— Ասիկա Բ. շրջանն է արեւելահայաստանի ազատագրական շարժման։ Առաջինը տեղի ունեցած էր Պետրոս-Մեծի օրով, մօտ 40 տարի առաջ։ Այդ ծրագրին նպաստակն էր ազատագրել միայն Պարսկահայաստանը՝ Ղարապաղի Մեկիքներու առաջնորդութեամբ և կազմել թագաւորութիւն մը՝ եւրոպացի իշխան մը գահ բարձրացնելով։ Ասիկա Իւրայէլ Օրիի ծրագրին էր, որուն հաւանած էին նաեւ Մեկիքները։ Բայց ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէր թողոր։ Այս ծրագիրը երկու սխալներ կը պարունակէր իր մէջ. այն է՝ արհամահանգ դեպի թեմամիին ուժը և սեփական ուժի չափազանցութիւն։ Եւ այս սխալը միշտ մնաց մեր գործիչներուն քով։

Օրին Գերման իշխանէ մը խոստում տաւ էր, որ պիտի դար ազատագրելու Հայաստանը։ Երբ առիկա չիրականացաւ, Օրին դիմեց Մեծն Պետրոսի, որ հաւաստիք տուաւ թէ պիտի կատարէր Հայոց փափաքը։

1772ին Ռուս բանակը գրաւեց Տէրպէնտը։ Կայսեր խորհուրդով Հայեր և Վրացիք բանակով գացին դիմաւորելու Ռուս բանակը։ Բայց կայսրը Կասպից ծովու եզերքը իրեն վաճառակուլութեան համար կարգ մը տեղեր գրաւելէ յետոյ վերադարձաւ Շուէտի դէմ պատերազմելու համար, յանձնելով Հայերն ու Վրացիք Պարսից և Թուրքերու անգլթութեան վրաբռնել ինկաւ։

Թրքաց կոկորդը. իսկ Ղարապաղցիք Աւան Իւզպաշիի և Դաւիթ Պէկի զեկաւարութեամբ ինքզինքնին պաշտպանեցին: Երբ Հայերը նորէն դիմեցին Պետրոսին, սա թելադարեց որ անոնք գալթեն իր նոր գրաւած վայրերը: Բարեբախտաբար Հայեր մտիկ չըրին Ասոր յաջորդեց մօտ կէս դարու հանգիստ չըջան մը, երբ Մելիքները Նաաիր-Շահի ձեռքին տակ ապրեցան խաղաղ: Բայց Նաաիր-Շահէն յետոյ Պարսկաստան նորէն խռովուեցաւ և Հայերը նորէն աչք դարձուցին դէպի Ռուսերը: Այս շրջանն է ահա, որ կը կոչուի Եկապետիկեան, քանի որ այս կայսրուհիին արքունիքին մէջ էր որ կը պատրաստուէր նոր շարժումը:

Հնդկահայ գաղութին դերը. — Այս շրջանին մէջ կարեւոր դեր մը խաղացին Հնդկահայ հարուստները: Այս հարուստներէն մէկուն որդին էր Յովսէփ Էմինը, որ զինուորական ուսում տառն էր Անգլիոյ մէջ: 1760 ին ան Ալէքսանդրէթէն ցամաք ելլելով կ'անցնի Հայաստանի մէջէն, ապստամբութիւն քարոզելով: Սակայն հոն ալ ժողովուրդը անպատրաստ էր Էմին իր միտքը կը յայտնէ նաեւ Էջմիածնի Սիմէոն Կաթողիկոսին, որ շատ վնասակար կը գտնէ այդ զաղափարները: Այն տահն, Էմին կը դիմէ Վրաց Հերակլ Թագաւորին և ունոր կ'աւաջարկէ Հայաստանի Թագը: Հերակլ շատ կը սիրէ զաղափարը, բայց իր ուժերը անբաւական էին ծրագիրը գործի վերածելու համար: Երկու տարի յետոյ Էմին կը վերադառնայ Լոնտոն, անկէ կ'անցնի Պետրպուրկ, ուր իրեն յոյսեր կուտան և յանձնարարական մը Հերակլին: Էմին կը դառնայ Հերակլի քով, բայց նորէն անօգուտ: Խոստում, ուրաջում, տառանում և արհամարանք միայն կը տեսնէ ան: Յետոյ կ'անցնի Ղարապաղի Մելիքներու քով, միշտ

Յովսէփ Էմին

Քարոզելով Հայաստանի ազատութիւնը՝ Իրեն կր
պակսէր կաղմակերպչական ոգին՝ Ուր աւարի յետոյ ան
րնդմիշտ հեռացաւ Ղարապաղէն և վերադարձաւ
Հնդկաստան

Հայաստանի ազատագրութեան ծրագիրը իրականացնելու միակ քիչ թէ շատ կազմակերպուած ուժը Ղարապաղի Մեղիքներն էին։ Եւ այդ անոնք ալ Պետրոս Մեծի գաւառանուծութենէն յետոյ տկարացած էին և ա՛լ աւելի տկարացան երբ իրենց մէջ գծաութիւն ինկաւ, որմէ օգտուեցաւ հասարակ թուրք մը, Փանահ անուանով, որ նոր իշխանութիւն մը հաստատեց Շուշիի մէջ, և ևզաւ պատահաւ Մեղիքներու Ղարապաղին։

Բասրայի Հայոց դերը.— Վերադառնալով Հընդկաստանի Մատրաս քաղաքը, էմին իր գաղափարներովը կը խանդավառէ քանի մը հայ մեծ վաճառականներ։ Անոնք կը հաստատեն ապարան մը և կը հրատարակեն «Նոր տեսակ» և «Որոյալ» փառաց» անունով երկու գիրքեր, որոնք մեծ ազմուկ կը հանեն իրենց նոր գաղափարներովը։ Այդ գիրքերը կը բացատրէին թէ ինչպէս պէտք է կառավարուի ապաղայ անկախ Հայաստանը։ Յետոյ անոնք կը գիմէին Կաթողիկոսին որ գործի սխի, Հերակլը միտքանեցնէ Մեղիքներուն հետ, ժողովուրդին զինավարժութիւն սորվեցնէ, գաւառներէն երկուական պատգամաւոր ընտրէ և Ղարապաղ զրկէ հանրապետութեան գլուխ-նախարարը ընտրելու համար և ալլն։ Իսկ յետոյ ալ, իրեն միջոցաւ, Կիւլիստանի քոջ Մեղիք Յովսէփին կը զրկէին երկփողեան հրացան մը, երկու տարճանակ և երկու հարիւր վաթսու կոյծքար, և իրենց գիրքերը, իսկ Կաթողիկոսը շատ կը զայրանար և կը հրահանգէր հեռու կենալ այս ապարդիւն և փոստակար ընթացքէն։

Անոնք գիմեցին նաեւ Հերակլին թանկագին նըուէրներով։ Հերակլ զանոնք կը յուսադրէր՝ անոնց ոսկիներէն օգտուելու տկնկալութեամբ։ Իսկ իր հասիրութեան տպացոյցը տուաւ 1779ին, երբ արշա-

ւեց Յրեւանի Խանին երկիրը, աւրչակեց Արարատեան
գաւառը, ու վերադարձին խոշոր գաղթականութիւն մը
աւարաւ իր երկիրը անոր արեւմտեան սահմանները
պաշտպանելու համար։ Այս գաղթը ողէա մը եղաւ։

Երբ Հնդկաստան մէջ այս անդործնական ձեռնարկ-
ները կ'ըլային Հայաստանի ազատագրութեանը համար,
սաղին, Պետրպուրկի մէջ՝ կը մշակուէր նոր ծրագիր
մը որ առաջինին շէր նմաներ։

Հիւսիսի ծրագիրը. — Եկատարինէ Կայսրուհին զան
բարձրանալէ յետոյ ձեռնարկեց լրացնելու Մեծն Պեր-

րոսի ծրագիրը
— Տէր ԸԼԼՄԻ
Կասպից և Սև
ծովերու եզերք-
ներուն՝ վաճա-
ռականական նը-
պատակներով։
Եկատարինէ փա-
ռամով կին էր, և
իր կառավարու-
թիւնը դարձեալ
սկսաւ հետադըն-
դել Բրիտանիայ
ազատագրու-
թեան ծրագիրը։

Այդ ստան-
ներ Մոսկուայէն

Եկատարինէ Կայսրուհին

Պետրպուրկ եկած հաստատուած էր Յովհաննէս Հա-
ղարեան մեծաշարուած հայը, որ ա'լ աւելի կարեւո-
րութիւն ստանալով ազնոական եղաւ, և ստացաւ
կոմս տիտղոսը։ Սա եւս Եկատարինէի բարեկամներէն

էր և Հայաստանի անկախութիւնը երազողներէն: Այս
տառններ երեւան եկաւ ուրիշ նշանաւոր հայ մըն ալ,
Յովսէփ Արք. Արղշտիսեանը, որ նմանապէս տգնա-
կան էր և Եկատարինէի վտանջելիներէն: Այս երկու
հայերու մտքին մէջ տարագայ Հայաստանը պիտի ըլ-
լար միապետութիւն մը, մինչ Հնգկահայոց ձրագրով
ան հանրապետութիւն պէտք էր ըլլար:

Կոմս Յովհաննէս Աղաբեան

Շարժումը կը վերանորոգուի.— 1780 թուականի
սկիզբը ռուսական արշաւանքը պատրաստուելու վրայ
էր: Արղշտիսեան ու Աղաբեան ամէն տեղեկութիւն-
ներ կուտային Ռուսաց, Հայոց՝ Ռուսերուն հանդէպ ու-
նեցած սիրոյ մասին: Էջմիածնի նոր Կաթողիկոսը՝
Ղուկաս, յայտնած էր, թէ ինք համաձայն է Արղշտի-

եանին և Լազարեանին և Զօրավար Բոթիեմկինը նրա-
ւէրներ կը զրկէր իրեն ու յարաբերութիւն կը մշա-
կէր Ղարապաղի Մեղիքներուն հետ, որոնք սակայն հի-
մա աւելի տկարացած էին և Փանոս Խանի սրգին Իպ-
րահիմը այժմ աւելի համարձակ էր դարձեր:

Մեղիքներ հայ մեծամեծներու հետ ժողով կազմե-
ցին Գանձատարի վանքին մէջ, հպատակութեան ու
հաւատարմութեան թուղթ զրկեցին Ռուսերուն, խնդ-
րելով որ շուտ սկսին արշաւանքի: 1783ին զօրա-
վար Բոթիեմկինը հրաման կ'ստանար պաշտօնանկ ընե-
լու Շուշիի Իպրահիմ Խանը, և Ղարապաղի և Ղարա-
տաղի երկիրներէն կազմել Հայկական իշխանութիւն
մը: Բայց Իպրահիմ Խան ի դերեւ հանեց ամէն ծրա-
գիր, վարպետ խաղով մը:

Ռուսաց Բ. ԴԱԼԱՆԱՆՈՒՅԻՆԸ.— Իպրահիմ Խան
ամէն բան խմացած էր իր և հայ լրտեսներէն: Արդէն
ռուս զօրավարը Իպրահիմի հետ ալ բանակցութեան
մէջ էր: Իպրահիմ տեսնելով որ Ռուսերը անպատճառ
պիտի գան Կովկաս, և գիտնալով որ ինք չի կրնար
դիմագրել սնոնց, գրեց զօրավարին թէ կ'ուզէ
Ռուսաց հպատակ դառնալ:

Կայսրուհին ընդունեց խնդրանքը և արտօնեց որ
Բոթիեմկինը գաշինք կապէ Խանին հետ: Բայց Խանը
սկսաւ ձգձգել: Ասոր վրայ Ռուսերը սկսան նորէն փա-
ղաքել և խանդավառել Հայերը որոնք կը շարունա-
կէին պատրաստուիլ: Նոյն ատեն Ռուսերը Վրաց հետ
գաշինք մը կնքելով Վրաստանը իրենց պաշտպանու-
թեան տակ առին և բանակ մը զրկեցին Թիֆլիս:

1783ին Ռուսերը պիտի սկսէին արշաւանքի և
վերակազմէին Հայաստանը: Բայց Իպրահիմ նորէն
մարդէկ զրկեց զօրավարին իր հպատակութիւնը յայտ-

նկու, իրեն հետեւեցան ուրիշներ և Ռուսեր մոռնալով Հայերը նորէն սկսան ստկարկութեան Իպրահիմին հետ: Ասգին Իպրահիմ սաստիկ կը նեղէր Հայերը և Մելիքներ կ'աղերսէին որ Ռուսերը շուտ սկսին արշաւանքի:

Գործը յետաձգուեցաւ մանաւանդ անոր համար որ Օսմանցիներու դրդումով Տաղստան ապստամբեցաւ և սրբազան պատերազմի սկսաւ Ռուսաց դէմ: Իսկ տաիկա գործին կուգար Իպրահիմին: Այս ատեն ծեր խանը յաջողեցաւ խորէութեամբ ձերբակալել Հայ երեք Մելիքները և մէկը սպաննել: Գրաւեց նաեւ Գանձասարը և թունաւորեց Կաթողիկոսը: Իսկ իրկու Մելիքները փախան Թիֆլիս: Ասիկա Ռուսական Բ. դաւաճանութիւնն էր, որ, կը փնայցնէր անկախ Ղաթապաղը:

Երկու Հայ կտրիճ Մելիքները երկար կռիւներ մղեցին իրենց երկրին տիրանալու համար, բայց չյաջողեցան, յետոյ գոցին բնակելու Շամքոս, ուր եկան նաեւ իրենց ժողովուրդէն մօտ 700 ընտանիքներ:

Անկէ յետոյ 1795ին տեղի ունեցաւ Պարսից թագաւոր Աղա Մանմէա խանի արշաւանքը, որ կուգար վերջսին գրաւել Այսր-Կովկասը: Ռուսերը ստիպուեցան չարմիլ և 1796ին մօտն Կովկաս, նորէն յռատադրելով Հայերը: Իպրահիմ խան նորէն սկսաւ իր հին խաղերուն Ռուսերը յառաջացան մինչեւ Գանձակ: Բայց այս ատեն մեռաւ Եկատարինէն և անոր յաջորդը՝ Պոզոս Ա., ետ քաշեց բանակը: Իպրահիմ նորէն յաջողեցաւ: Աղա Մանմէա նոր արշաւանք մը կատարեց պատմելու համար Իպրահիմը որ իրեն չէր հպատակեր: Խանը փախաւ, բայց Շահն ալ Շուշիի մէջ սպաննուեցաւ, և Իպրահիմ նորէն փրկուեցաւ, իսկ Ղաթապաղ քար ու քանդ եղաւ: Սոքն ու ժանտախտը պակասը լրացուցին:

ԴԱՍ Է.

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Կիսանկալս Վայրեր. — Արեւմտահայութեան մէջ ազատագրութեան խնդիրը արծարծեց Յովսէփ Էմինը, սակայն անոր քարոզութիւնը գործնական օգուտ մը չունեցաւ, և քանի մը տարի յետոյ ինք Էմինն ալ մոռցաւ Թրքահայութիւնը:

Սակայն Էմինէն շատ առաջ և իրմէ վերջ արեւմտեան Հայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ կային արդէն կիսանկալս վայրեր — նման արեւելահայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող վայրերուն, որոնք այդ սարկութեան երկարատեւ շրջանին պահեր էին իրենց գոյութիւնը:

18րդ դարու երկրորդ կիսուն այս կարգի վայրերէն մեզ ծանօթ են մէկ քանին Այսպէս, Ծապաղ Զուրի (Մուսի Եղան) հայերը, անուանի իրենց քաջութեամբ, կը յաջողէին պաշտպանել իրենց իրաւունքները: Անոնք կ'աւելայէին իրենց տէրերը զիջողութիւններ ընելու իրենց, բայց իրենք ալ կը հարկադրուէին նոյնը ընել ու զինեալ խաղաղութեան մէջ ապրիլ:

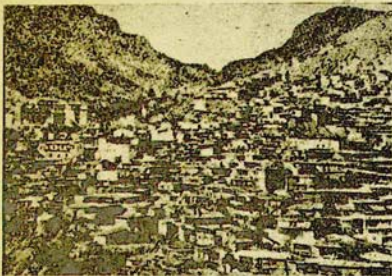
Ասկէ զատ, Տաւրոսի անմատչելի բարձունքներու վրայ կային ուրիշ մանր կիսանկալութիւններ ալ, զորուս թրտաղան ծովուն մէջ: Հոս պայքարը աւելի

գաժան էր, և հայութիւնը կորանցուցած էր իր աղքատ-
յին նկարագրէն (լեզուն, բարքեր) շատ բան, դիմելով
հետզհետէ դէպի քրտացում:

Շատ քիչ բան գիտենք այս կիսանկախ վայրերու
հայութեան դարաւոր մաքառումներու մասին: Այդ
վայրերու անուններն են. Մոկս, Շատախ, Սասունի մի
քանի գաւառները. իսկ Տիգրանակերտի շրջակայքը
Սալուր, Իզու, Իսխան, մանաւանդ այս վերջինը, որ
ա՛ն ու սարսափ տարածած էր իր շուրջը: Շարունա-
կելով այս գիծը դէպի արեւմուտք, կը հասնինք Կիլի-
կիա, ուր հինէն ի վեր մեծ թիւով հայութիւն մը
կար, ենթարկուած Գողան Օղլու Թիւքմէն ցեղին իշ-
խանութեան, որ չէր ճանչնար Օսմանեան սուլթաննե-
րու իշխանութիւնը: Գողան Օղլուներու իշխանու-
թիւնը անլուր բարբառութեան շրջան մըն է: և վերջ
ի վերջոյ, Հայոց ալ մասնակցութեամբ, Օսմանեան
սուլթանները կարողացան վերջ տալ անոր:

Բռնութիւններու այս ոչխարի մէջ ալ բարձրա-
ցած էր ազատ լեռ մը՝ Զէյթուն և իր շրջակայքը. որ
Կիլիկեան թագաւորութեան կործանումէն յետոյ պահ-
պանած էր իր անկախութիւնը՝ հերոսական կռիւներու
շնորհիւ և ստացած էր մեծ հռչակ: Այս կռիւներէն
ամենք տեղի ունեցած էին Օսմանցիներու օրով և
Թուրք կռաւորութեան ու այս լեռնակոտնեւորուն մի-
ջեւ կայացած էր համաձայնութիւն մը, որով Զէյթուն-
ցիք տարեկան նուէր մը կուտային Պոլսոյ Այա-Սօֆիա
մզկիթին:

Նկատելի է որ մինչ միւս անկախ լեռնատաաննե-
րը հետզհետէ օտարանալով կը ջնջուէին, Զէյթունը
իր մասնայատուկ պայմաններովը (լեզուն, ընտանե-
կան և համայնական սովորութիւնները) կը պահպանէր

ԶԵՅՈՒՆ

Իր գոյութիւնը և իր ցեղական ու կրօնական գգացումներովը կապուած կը մնար ընդհանուր հայութեան հետ։ Ծի'շա այդ պատճառու ալ ան աչքի փուշ էր ախրող կառավարութեան, և 18րդ դարու Բ. կէսին այս վերջինը կը փորձէր բնաջնջել զայն։ 1780ին թրքական զօրքը կը պաշարէ զայն եօթը ամիս, բայց պաշարուողները քաջութեամբ կը պաշապանեն ինքզինքնին։ Նրկու տարի վերջ փորձը կը կրկնուի և Զէյթունցիք յարձակման սկսելով կը փախցնեն պաշարող Ալի փաշան։ Նրկար խաղաղութեան շրջանէ մը յետոյ, 19րդ դարուն կը վերակրկնուին փորձերը և իրենց քաջակորով դիմադրութեան շնորհիւ կը հաշուելի Զէյթունի անունը և մեծ ազդեցութիւն մը կը ձգէ Արեւմտահայութեան պատմութեան վրայ։

Արհեստակցական Շարժումներ Կ. Պոլսոյ մէջ. — 18րդ դարու Բ. կիսուն նոր շարժումներ երեւան կուգան Կ. Պոլսոյ արհեստաւորներուն մէջ, ուղղուած Ամիրայական տիրապետութեան դէմ, որ իրեն քմահաճոյքին ենթարկած էր Պատրիարքարանը, այսինքն ազգային գործերը Զաքարիա Պատրիարքին օրով, դաւանական վէճերը մեծ համեմատութեան հասած էին Պատրիարքարանը սաստիկ հալածանք սկսած էր Կաթողիկ Հայերու դէմ, գրգռուելով մանաւանդ Ժեզուիթ և այլ անուն կրող Կաթողիկ քարզիչներու արարքներէն: «Յիշնկ» անունը խռակի էր Թուրք սուլթաններու համար և Յիւստինիանոս հայերը կը նկատուէին որպէս լըրտես ու դաւաճան: Հայոց Պատրիարքարանը ուրեմն, իր կողմն ունէր Թուրք կառավարութիւնը և սաստիկ կը պատժէր մայրենի եկեղեցիին ծոցը վերադառնալ չուզող հայերը:

Դաւանական այս պայքարը սակայն մարդորսական նկատումներէ զոտ ունէր նաեւ ուրիշ պատճառ մը: — Հայոց Պատրիարքարանը ազդեցութեան տակն էր Լուսաւորչական Ամիրաներուն, որոնց մէջ ալ կային մեծ գիրքերու հասած մարդիկ: Լուսաւորչական Ամիրաները կ'աշխատէին ուրեմն ոջնջացնել իրենց մրցակիցները: Դաւանափոխներ կային նաեւ, ի հարկէ, արհեստաւորներու մէջ, բայց հալածողական այս պայքարը չէր կրնար համակրութիւն գտնել ասոնց մէջ, քանի որ աշխատանքի շահը կը միացնէր գիրենք: Էս նաճները կը միանան, պահանջներ կը ներկայացնեն Պատրիարքին և փոխադարձ զիջողութիւններով համաձայնութիւն մը կը կնքուի: Կ'որոշուի դաւանափոխական իւրաքանչիւր դէպքը քննել Էսնաճներու կողմէ զըրկուած ներկայացուցիչներու ալ մասնակցութեամբ: Բայց արհեստաւորներու ազգային գործերուն խռնը-

ւիւր զործին չէր գար Ամիրաներուն, որոնք չկրնա-
լով ժողովուրդին դէմ գործել, կը դիմեն կառավա-
րութեան, որ Զաքարիան Պրուստ կ'աքսորէ: Տեղի
կ'ունենայ ժողովրդական ցոյց որ կը պահանջէ իր պաշ-
տօնին վրայ ձգել Պատրիարքը: Կառավարական զօրքը
կը միջամտէ և այդ կերպով միայն կը կատարուի Սուլ-
թանին հրամանը:

Կսիւր Ամիրաներու և արհեստաւորներու միջնե-
աւելի մեծ չափերու կը հասնի 1800ին: Ժողովուրդը
չուզեր Ամիրաներու ընտրած Պատրիարքը: Ցոյցեր
կ'ընէ եկեղեցիին մէջ ու «չիշուի» կը պողտայ: Յետոյ
կը յարձակի: Պատրիարքին վրայ և ձեռով դուրս կը
հանեն զայն: Ասիկա «ապստամբութիւն» կը յայտա-
բարուի Ամիրաներէն: Կը հասնի թուրք զօրքը պաշտ-
պանելու համար կառավարութեան վստահելիները:

Կ. Պոլսոյ հայութեան մէջ այսպէս կ'սկսին շար-
ժումները, որոնք 19րդ դարուն զարգացան և մեծ յե-
ղափոխութիւն մը առաջ բերին մեր ներքին կեան-
քին մէջ:

ԴԱՍ Ը.

ՌՈՒՍԵՐԸ ԱՅՍՐ-ԿՈՎԿԱԱԻ ՄԷՋ

Վրաստանի դեպքեր.— 18րդ դարու վերջաւորութեանը Վրաստան կը ներկայանար բոլորովին կաղմալուծուած վիճակի մը մէջ։ Ռուսական հովանաւորութիւնը իրեն համար փորձանք մը եղաւ. Աղա-Մահմէտ Խանի արշաւանքը երկիրը աւերեց, Հերակլի զաւակաց և Թուներու մէջ գահակալութեան համար կործանիչ պայքար մը սկսաւ։

Հերակլին յաջորդած էր Գէորգի, թոյլ և անկարող մարդ մը, որ եղաւ Վրաց վերջին թագաւորը։ Սա գիտնալով որ այդ դժուար ժամանակին մէջ երկիրը կառավարելը իր գործը չէր, հօրմէն աւելի մեծ հաճութեամբ կը փնտռէր ռուսական հովանաւորութիւնը։

Կովկասի հարաւակողմէն բարձրացող այս տղաշահան ձայնը շատ հաճելի էր Պօլոս Ա. կայսեր ականջին, բայց ո՛չ թէ ուժեղ Վրաստան մը կամ անկախ Հայաստան մը ստեղծելու համար հոն, այլ պարզապէս տիրելու համար հարուստ այդ բարեբեր երկիրներուն։ Ասկէ զատ, Կովկասի լեռնականները զինուած ըլլալով Ռուսիոյ դէմ, ռուս բանակը, եթէ գրաւելու ըլլար Վրաստանը, պաշարած կ'ըլլար զանոնք կռնակէն։ Յետոյ, Վրաստանի և Հայաստանի գրաւումովը, ռուս բանակը կրնար սպառնալ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի վրայով՝ Հնդկաստանի։

Գէորգիի խնդրանքին վրայ Թիֆլիս եկաւ ռուսական զօրադունդ մը՝ Լազարեւի առաջնորդութեամբ, և Լազարեւ տէր ու տիրական եղաւ Վրաստանի, ինչ որ Վրաց թագաւորին ուղածն էր արդէն Բայց Ֆէթհ-Ալի Շահը սկսաւ սպառնալ Վրաստանի, որով Ռուսերը աւելցուցին իրենց ուժերը և զրաւումը կատարեալ եղաւ, մանաւանդ որ Վրաստան չունէր ռեւէ զինուորական ոյժ:

Բայց այս ինքնավաճառութենէն դժգոհ էին Գէորգիի եղբայրները, որոնք Գէորգիի խորթ մօր՝ Դարեջան թագուհիին հետ՝ կազմեցին ազգային կուսակցութիւն մը: Պայքարը ստատկացաւ և 1800 թուականին թագաւորը դեսպաններ ղրկեց Պետրպոլսկի իր բալտրանուէր հպատակութիւնը յայտնելու Ռուսիոյ, տննչան պայմաններով: Բայց կայսրը վստահ թէ առանց պայմանի ալ կրնայ տիրել Վրաստանի, չընդունեց և ետ դարձուց դեսպանները նոր պայմաններ բերելու համար: Եւ առանց սպասելու ատենց, Դեկտ. 22ին յայտարարութիւնով մը Վրաստանը Ռուսիոյ կցեց: Վեց օր յետոյ, Թիֆլիսի մէջ, այս յայտարարութենէն անտեղեակ կը մնանէր Գէորգին և Լազարեւ թոյլ չտուաւ որ անոր ուրիշ մը յաջորդէ: Լազարեւին աջակից եղաւ ռուսացէր կուսակցութիւնը, բողկացած, մեծ մասամբ, Հայերէ:

17 Փետրուար 1801. — Այս ատեններ Ռուսաստանէն Թիֆլիս հասաւ Արղութեանը որ կուգար Էջմիածնի կաթողիկոսական դահլը բազմելու: Իբրեւ վրացի ազնուական՝ Արղութեանի ազգեցութիւնը չառէր Վրաստանի մէջ և ռուս կառավարութիւնը կ'ողգէր օգտուելու ատկէ: Թիֆլիսի մէջ փառայեղ ընդունելութիւն մը կ'ըլլա իրեն:

Յովսէփ Կարողիկոս Արղուսեան

Բայց Թիֆլիս խռովութեան մէջ էր և ուսները չէին համարձակեր յայտարարել կցման հրովարտակը Արղուսեան հանդարտեցուց միաքերը, հարթեց բոլոր դժուարութիւնները, որմէ յետոյ Զօր. Լազարեւ, Փետր. 16ին, մեծ հանդիսութեամբ կարգաց հրովարտակը, իսկ միւս օրը, Արղուսեան հայոց եկեղեցիին մէջ, ուր ներկայ էին Դարեջան թաղուհին, վրաց կաթողիկոսը և բոլոր մեծամեծները, հանդիսաւոր պատարագ մատուց, ուսներէն, հայերէն և վրացերէն լեզուներով կարդաց հրովարտակը և մեծ քարոզով մը պանծացուց կայսրը և մաղթանքներ ըրաւ անոր համար:

Տարօրինակ պիտի թուի անշուշտ որ պետութեան

մը անկախութեանը վերջակէտ կը դրուի հայոց կաթողիկոսին ձեռքով ու կրօնական արարողութիւններ ալ տեղի կ'ունենան հայոց եկեղեցիին մէջ: Բայց պէտք է գիտնալ թէ Արղութեանը նոյն տանն վրացի աղնււական մըն էր և մեծ աղղկացութիւն ունէր վրացական պալատին մէջ: Աւելցնենք նաեւ թէ, յամանակ մը յետոյ, երբ այլևս վերջացաւ գահակալութեան պայքարը, վրացի բոլոր աղնուականներն ալ համաձայն էին որ այդ կցումը փրկութիւն մը եղաւ իրենց երկրին համար, և ոչ թէ յափշտակութիւն մը:

Վրաստանի կցումը աղգանշան էր թէ շուտով Այսեր-Կովկասի մէջ մեծամեծ դէպքերու հանդիսատես պիտի ըլլայինք: Այդ օրէն տաղին Արղութեան երեք շաբաթ միայն տպրեցաւ, իսկ Պօղոս Ա. կայսրը իրմէ երեք օր աւելի, բայց դէպքերը շարունակեցին ընթանալ գծուած ճամբէն:

Խնդիրը այն էր որ սուս մեծ ազգը պէտք ունէր հարաւի ընդարձակ շուկաներուն, անիկա պատմական դեր մը ունէր կատարելիք մեր հրկիրներուն մէջ և Արղութեանը այդ յառաջխաղացումը առաջնորդողներէն մէկը եղաւ Փեթր. 17ր մեր հողին վրայ կը բերե նոր պետութեան մը սիրապետութիւնը (և ոչ թէ աղգային անկախութիւն), որ կը քաբերէր սուլթանական եւ շահական սիրապետութիւններէն անով, որ ասիկա չէր ամալացներ, եւ րոյլ կուտար որ ժողովուրդները բարգաւաճին:

Ռուսական յառաջխաղացութիւնը դէպի Հայաստան, սակայն, հայերէն պահանջեց նոր և աւելի՛ ծանր դժոգութիւններ, չնայած որ հիմա խնդիրը ոչ թէ Հայաստանի մը կազմութեան, այլ պարզ հպատակութեան մը մասին էր:

Ռուսական արեւաւանքներուն նպատակները. — Ուրեմն որոշ է թէ Ռուսերը ինչ նպատակներով Այսր-Կովկաս կը մտնէին։ Բայց Աղեքսանդր Ա. կայսրը երբ կ'որոշէր գրաւել Վրաստանը, իր հրովարտակին մէջ կ'ըսէր. «Ո՛րք է մեր ուժերը աւելցնելու համար, ո՛չ թէ շահու համար, ո՛չ թէ աւանց ասոր ալ աշխարհի ընդարձակագոյն պետութեան սահմանները. ընդարձակելու համար, այլ դրդուած միայն մարդասիրութենէ, որ մեր վրայ սրբազան պարտք կը դնէր լսել տանջուողներուն աղաչանքները և անոնցմէ հետացնել յիշտերը»։ Եւ աւանց համար էր, իբրեւ թէ, որ Ռուսերը կը մտնէին Կովկաս։

Հաստատուելէ յետոյ Թիֆլիսի մէջ, Ռուսեր սկսան յարձակումներու և «ընդարձակագոյն պետութեան» սահմանները լայնցնելու։

Եւ Պարսկաստանը, որմէ էր որ պիտի խլուէին հողերը, բնական է որ ինքզինքը պիտի պաշտպանէր։

Այսպէս, 19րդ դարու առաջին քառորդը լեցուած է Ռուս-պարսկական պատերազմներով, որոնք վերջացան Պարսկաստանի կատարեալ թուլացումովը։

Բայց ռուսական արշաւանքները ասով չեն վերջանաւոր, կը մնար Թուրքիան, որուն թշնամին ու կործանիչն էր Ռուսիան։

Այս մեծամեծ պատերազմները մեր երկիրներուն մէջ կատարուած ըլլալով, մեծապէս ազդեցին մեր ճակատագրին վրայ։ Ուստի, կարգով հետեւինք այդ դէպքերուն։

ԴԱՍ Թ.

ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՄ - ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1801-1813)

Իսլամն ծիցիանով. — 1801 թուականին Ռուսիոյ կցուեցաւ Վրաստանի մէկ մասը — արեւելեանը: Անոր նահանգապետ նշանակուեցաւ Դաւիթ Արքայորդին: Բայց տախկամիջոց մըն էր միայն Վրացիները հանգըստացնելու: Վրաստանի իսկական կառավարիչը Զօր. Լազարեան էր և այն պաշտօնեաները որոնք կուգային Ռուսիայէն: Ասոնք առաջին մէկ օրէն սկսան գրաւած նոր երկիրները ռուսացնել: Այս գործը յաջողութեամբ առաջ տանելու համար Զօր. Լազարեան բաւական զօրք չունէր, ուստի Պետրպուրկի կառավարութիւնը բոլոր Կովկասի կառավարութեան կեդրոնը փոխադրեց Թիֆլիս, ոնկէ արտաքսելէ յետոյ արքայական տան բոլոր անդամները:

Առաջին կառավարչապետը եղաւ իշխան ծիցիանով (վրացի) որ խստութեամբ վարուեցաւ երկրի ժողովուրդին հետ և մասնաւոր ատելութիւն մը ունէր դէպի Հայերը:

Ծիցիանով Կովկաս եկած էր որոշ նպատակով մը, այն է Ռուսաստանին կցել, բացի Վրաստանէն, նաև Պարսկական Այսր-Կովկասի միւս մասերը, սահմանադիր ընդունելով Արաքս գետը: Ուրեմն այլեւս կ'ոչնչաց-

ւէին քրիստոնեայ ազգերու ինքնավարութիւնները, իսկ մահմէտական ինքնավարութիւնները պիտի պահ-ւէին մինչև յարմար բոլայն :

Բայց Ռուսիոյ շատ զօրք չէր կրնար պահել Այսր-կովաս, Եւրոպայի մէջ Նաբոլէօն Ա.ի դէմ պատերազմի բռնուած ըլլալով և այս պատերազմներուն դրամը կը հայթայթէր Անգլիոյ Այս պատճառաւ է որ Ռուս-Պարսկական պատերազմը երկարեցաւ 12 տարի, 1801էն մինչև 1813: Ուրեմն ռուս կառավարութիւնը պէտք ունէր տեղացի քրիստոնեայ ժողովուրդներու աջակցութեան, մանաւանդ Հայերո՛ւն, և այս տեսակէտէն էջմիածինը իրեն համար մեծ նշանակութիւն ունէր :

Էջմիածնի վիճակը. — Արդութեանի մահը մեծ հարուած մը եղաւ ռուսական շահերուն: Բայց Արդութեանի մահէն վերջ կաթողիկոս եղաւ իր կուսակիցն երէն Դաւիթ Արքեպիսկոպոսը, որ նախապէս ռուսաց քաղաքականութեան մարդն էր: Բայց Դաւիթ ունէր իրեն հակառակորդ հոսանքը, որ ընտրեց ի՛ր կաթողիկոսը՝ Դանիէլը՝ Իւչ-Քիլիսէ վանքին մէջ: Երբ Ռուսները երես դարձուցին Դաւիթէն և օկոսան պաշտպանել Դանիէլը, որ աւելի հաւատարիմ էր իրենց, Դաւիթ հակեցաւ դէպի պարսկական քաղաքականութիւնը և հայ երկու կաթողիկոսներուն վէճը առաւ ռուսական և պարսկական քաղաքականութեան կռիւի ձեւը: Բայց Դաւիթը ռուսատեաց չէր, այլ կ'ըսէր, որ եթէ Ռուսները մեր երկիրը պիտի գրաւեն, թո՛ղ զան ու գրաւեն և մեզ ազատեն, և ոչ թէ Հայոց կաթողիկոսը բերէ զանոնք և վտանգէ ազգին գոյութիւնը մահմետական աշխարհին մէջ: Մինչդեռ Դանիէլականները իրենց ազնանք-պաղատանքներովը կ'ատորնանային ու կը

ստարնացնէին հայ ժողովուրդին արժանապատուութիւնը և Ռուսերը ըստ այնմ կը նայէին մեր վրայ:

Դաւիթի բռնած ճամբան տւելի իրական էր, բայց անիկա ալ բռնակալ էր և դաժան՝ և յնպէս էր որ երբ Դանիէլ համոզուելով իր մարդերէն գնաց Էջմիածին, ան հոն դարձաւ Դաւիթի գերին ու ենթարկուեցաւ անոր բռնութիւններուն: Իսկ Դաւիթի այս ընթացքէն կ'օգտուէր Յիցիանովը և կը դառնար նոյնիսկ «հայասէր»:

Դանձակի գրաւումը, Երեւանեան արեւաւանք.— Թիֆլիսին շատ մօտ էր Դանձակը և 1803ի աշնան Յիցիանով կ'առաջարկէր տեղւոյն Խանին (Ճափտա) որ հպատակի և յանձնէ իր իշխանութեան տակ գտնուած բերդերը. փոխարէն կը խոստանար որ Խանը կը մնայ իր իշխանութեան մէջ: Յիցիանով կը պատճառաբանէր թէ Վրաստանը այժմ Ռուսիոյ միացած է և Դանձակը 12—13րդ դարուն Վրաստանի կը պատկանէր, ուրեմն ան պէտք է այժմ Ռուսիոյ անցնի: Ճափտա Խանը չընդունեց ի հարկէ, և յայտնեց թէ մինչև վերջ պիտի պաշտպանէ իր երկիրը: Յիցիանով ձեռնարկեց արշաւանքի: Իր բանակին մէջ կը գտնուէին Թիֆլիսի Առաջնորդ՝ Յովհաննէս Արք. Գեղարդակիրը և Ներսէս Աշտարակեցին: Ասոնք կ'աշխատին Դանձակի Հայոց մէջ առևտուէր հասնիք մը առաջ բերել: Խանը, ի հարկէ կը բարկանայ և կ'ապառնայ Հայոց, իմաց կը արուի Յիցիանովի թէ Հայերը վտանգուած են, և Ռուսերը կը փութան զանոնք տղտաւելու: Յիցիանով կոչով մը կը հրաւիրէ Հայերը թողուլ Դանձակի Խանութեան երկիրը և գողթել Թիֆլիս: Խանը Հայերը կը վտարէ իր երկրէն, քանի որ ինքը, ինչպէս նաև իր հայրը, միշտ պաշտպանած էին Հայը և Ղարապաղի Մե-

լիքներուն հետ միասին պատերազմած Իպրահիմ խանի դէմ:

1804 Յունի. 9ին Դանձակը գրաւուեցաւ: խանը, Գրեթէ մինակը, հերոսաբար կռուեցաւ և ինկաւ: Յաղթանակը տօնուեցաւ հանդէսով և ճաշկերոյթով, որուն ներկայ էին նաև Դանիէլյակոն Յովհաննէս և Ներսէս Արքեպիսկոպոսները և Յիցիանով բաժակ վերցուց Դանիէլ Կաթողիկոսի կենացը, յայտարարելով թէ՛ արիւնով կամ սուանց արիւնի՝ ան պիտի բարձրացուի իջմիածնի աթուղ:

Աս ըսել էր թէ գրաւումի կարգը Երեւանին պիտի գար, քանի որ Երեւանի պարսիկ կառավարիչը Դանիէլ Կաթողիկոսը իր քով տարած ու բանտարկած էր Յիցիանով, խիստ կերպով անոր ազատ արձակումը և Դուռիթին իրեն յանձնաւոր պահանջեց: Իսկ երբ Սարտարը պատասխան չտուաւ, ուսս զօրքը մասաւ անոր երկիրը, քաղելով Երեւանի վրայ:

Բայց իրականին մէջ Յիցիանովի նպատակը ուրիշ էր: Ան Դանիէլի անձը պատրուակ բռնելով, պիտի գորուէր Երեւանը, յետոյ՝ Նախիջեւանը և անկէ պիտի անցնէր Ղարապաղ:

Դանիէլյակոնները ուստատէրներու հոսանք ստեղծած էին նաև Երեւանի մէջ: Ուստի Սարտարը տպահովութեան համար, իր երկրէն արտաքսեց 4000 ընտանիքներ: Ասոնք պէտք էր անցնէին Թրքոց սահմանը և հոն հաստատուէին մինչև պատերազմին վախճանը, բայց անոնք ըմբոստացան ու գոցին բնակեցան Փամբակ:

Պարսիկ արքայորդին՝ Աբբաս Միրզան, մեծ բանակով Երեւանի պաշտպանութեան փութաց: Անդին Կիւմրիւի առջև պարսիկ բանակին մէկ մասը ջարդուե-

ցաւ և քաղաքը գրաւուեցաւ Շուտով գրաւուեցաւ նաւ էջմիածինը, որուն գահակալը՝ Դաւիթ Կաթողիկոսը, բանաւորկուած էր Երեւանի մէջ, Դանիէլականները ուրախ էին և կ'ապասէին Երեւանի անկումին, որ անդի չունեցաւ Պաշարումը երկարեցաւ Ռուս զօրքի մէջ ինկաւ ջերմախտ և բանակը չէր կրնար ուսելիք գանել, որովհետեւ Ֆէթհ-Ալի շահը բռնած էր ճամբաները, Հայերը մեծամեծ օգնութիւններ ըրին Ռուսաց Աւելիմեծ էր Երեւանի Հայոց կառարած զերը, որոնք կ'աշխատէին մզել Պարսիկները որ անձնատուր ըլլան 10—12 հայեր կախաղան հանուեցան իբր զաւաճան Պարսիկ կառավարութեան վերին շրջանակները խորհեցան, Շահ Աբրաքս ըրածին պէս, բայց Հայերը գողթեցնել, և եթէ առիկա անդի չունեցաւ, պատճառն այն էր որ Աբրաքս Միրզան կ'ուզէր մեղմութեամբ սիրաշահիլ Հայերը Բայց պարսից Շահին համոզումը՝ թէ Հայերն են ուսները Այսր-Կովկաս բերողները՝ անցաւ նաեւ Օսմանցիներուն և ծանր հետեւանքներ ունեցաւ նաեւ Թրքահայոց համար, Իսկ Սեպտեմբերին Յիցիանով առիպուեցաւ վերցնել պաշարումը և նահանջել, որովհետեւ Վրաստանի մէջ ապստամբութիւն ծագելով՝ ապստամբները կտրած էին այն միակ ճամբան ուրկէ Յիցիանով կը յարաբերէր Ռուսաստանի հետ Յիցիանով կ'երթար Վրաստան՝ կարգը

Աբբաս Միրզա

վերահաստատելու համար, իրենց բախտին ձգելով Դա-
նիէլն ու իր կուսակիցները և ամբողջ Հայերը:

Նահանջի տանն Ռուսերը թալլեցին էջմիածինը՝
անոր զոյքերը Թիֆլիս փոխադրելու պատրուակով: Ա-
նոր թանկանգին առարկաներէն շատերը կորսուեցան:

Ռուսաց նահանջը սիրա տուաւ մասմէտականներուն
որոնք սկսան նեղութիւններ առլ Հայոց: Թիֆլիսն ան-
գամ խառնակուեցաւ և Մհկիք Արսլըն էր որ հասաւ և
խաղաղութիւնը վերահաստատեց:

Ֆէթի-Ալի Շահը իր զօրքը վերադարձուց Պարս-
կաստան, Դանիէլ Կաթողիկոսն ալ աշարհելով իր մայ-
րաքաղաքը: Շահը էջմիածնի մէջ անսակցեցաւ Դաւիթ
Կաթողիկոսին հետ, որ իրեն խորհուրդ տուաւ դաւնակ-
ցիլ Նաբոլեոն Ա. Կայսեր հետ: Շահը այդպէս ալ ըրաւ:

Ամենէն գէշը Երեւանի Հայոց վիճակն էր, որոնք
կը խորնէին փախչիլ Ռուսաց մօտ՝ Փամբակ: Դանիէլա-
կան պարագլուխ մը՝ Դարբիէլ Իւզպաշի՝ 200 տունէ
բաղկացած գաղթականութեան հետ յաջողեցաւ փախ-
չիլ, բայց անկէ յետոյ կարելի չեղաւ այլեւս խուճրով
փախուսաւ առլ: Այս մարդը որ այնքան մեծ ծառայու-
թիւններ ըրած էր Ռուսաց, Յիցիանովի կը դիմէ և կը
յայտնէ Երեւանի Հայոց սպառնացող վտանգը: Յիցիանով
կը պատասխանէ. «Կը հարցնեմ, դաւաճանները արժա-
նի՞ են հովանաւորութեան: Թող կոտորուին շուշերու
պէս, անոնք այդ վիճակին արժանի են»:

Ուրեմն Հայերը դաւաճան կը նկատուէին ո՛չ միայն
Պարսիկներէն, այլ և Ռուսերէն՝ որոնց համար էր որ
գէշ մարդ կ'ըլլային Պարսից հետ:

Այս կը նշանակէր թէ Ռուսաց պաշտպանութիւնը
Դանիէլականներուն՝ կեղծ էր և Դանիէլականներու յա-
ղոքորթութիւնները Ռուսաց հանդէպ՝ արժէք չունէին
և անոնց աչքին Հայերը դարձեր էին անարգանքի ար-
ժանի տարր մը:

ԴԱՍ Ժ.

ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՄ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (Շար.)

(1801-1813)

Խանութիւններու կցումը.— Երեւանեան անյաջող արշաւը տղգեցութիւն չէր կրնար ունենալ ի հարկէ ռուսական քաղաքականութեան վրայ:

Դանձակէն յետոյ կարգը կուգար դրացի Խանութիւններուն—Ղարապաղի և Շաքիի, և ասոնցմէ յետոյ ալ՝ Շիրվանի (Շամախի) և Պաքուի:

Դործը սկսաւ Ղարապաղէն, որուն Խանին՝ Իպրահիմի հետ բանակցութեան սկսաւ Յիցիանով, Իպրահիմ, 80-85 տարեկան այդ դիւանագէտ ծերունին, կը հասկնար թէ ժամանակները փոխուած են, քանի որ Ռուսերը այնքան մօտ են իրենս իրեն կը մնար միտնալ կա՛մ Ռուսերուն կամ Պարսիկներուն: Բայց ան գիտէր թէ ուժը Ռուսաց կողմն է: Ուստի համաձայնեցաւ և 1805ին տեսակցութիւն մը ունենալով Յիցիանովի հետ կնքեց դաշնագիր մը, որուն ուժովը ինք և իր յաջորդները կը մնային իրենց երկրին տէրը, Ռուսերէն կ'ստանային թշակ, բայց Շուշին կը դրաւէր ռուս զօրքը և Խանը իրաւունք չէր ունենար յարաբերութիւն ունենալու ուրիշ պետութեանց հետ: Խանը կ'ստանար նաեւ զօրավարի աստիճան և ռուսական դրօշակ մը: Եթէ օր յետոյ, նոյն տեղը, (Բիւրակ Զայ), նոյն պայմաններով

առևտրական հպատակութիւն կ'ընդունէր նաեւ Շոքիի
Խանը :

Այս դաշինքը ուրեմն Իպրահիմին կը ձգէր Ղարա-
պաղի Հայութիւնը, աւանց տեւէ պայմանի: Եւ սակայն
նոյն այս Ղարապաղի Մելիքներո՛ւն հրաւերովը և այդ
անդի Հայութեան բարիքին համար էր որ իբր թէ
Ռուսերը եկած էին հան :

Ռուսական այս վատութեան պատճառն այն էր որ
Հայութեան թիւը խիստ նուազած էր Ղարապաղի մէջ,
60,000 տունէն այժմ հազիւ 4000 տուն Հայ մնացած
էր, և այս՝ քանիցս կրկնուող վաճառքին պատճառաւ :
Ահա թէ ուր եկաւ հասաւ Իսրայէլ Օրիի ձեռքով սկսած
ազատագրական շարժումը :

Առաջին անգամ Թուրքերը Հայաստան գալէն ի
վեր անցած էր մօտ 800 տարի և սակայն հայկական
անկախութիւններ կրցած էին մնալ՝ Ռուսերուն ձեռ-
քովը վերջանալու համար :

Ասկէ յետոյ այդ անդերու մնացորդ Հայերու վի-
ճակը աւելի ծանրացաւ, թէեւ Հայերը շարունակեցին
մնալ նոյն առևտրայինները :

Այս դաշինքէն 5 շաբաթ վերջ Արբաս—Միրզան
արշաւեց Շուշիի վրայ՝ Յիցիանով գունդ մը զօրք
զրկեց Շուշիի առաւ զօրքին օգնութեան : Բայց անոնք
պաշարուեցան և բնաջնջումը մօտ էր : Ռուսաց համար
ծանր դրութիւն մը ստեղծուեցաւ : Յիցիանով յիշեց
Հայերը և կոչով մը հրաւիրեց Ղարապաղի Հայերը որ
օգնեն իրեն : Ոչ ոք պատասխանեց, որովհետեւ Ղա-
րապաղը քայքայուած էր : Բայց ահա մէջտեղ կ'ելլէ
հայ մը, Վանի Իւզպաշին, որ առևտրական գաղտ-
նի ճամբաներէ կ'առաջնորդէ մօտակայ բերդ մը, ուր
նորէն կը պաշարուին : Վրայ կը հասնի սովը : Վանի

Իւզպաշին դարձեալ կը փրկէ զօրքը, իբր վարձատրութիւն՝ ան սպայի աստիճան կ'ստանայ, բայց տառնեակ տարիներ յետոյ ան, իբր դուստան, արքորի դատապարտուեցաւ և մինչև իր երկարատեւ կեանքին վերջը չհասկցաւ թէ ինչո՞ւ այս ասերախտութեան արժանատիցաւ:

Ռուսական Քաղաքականութիւնը.— Խաներուն ռուսական հպատակութիւնը ընդունիլը անկեղծ չէր: Այսու հանդերձ, 1805ի վերջերը, Ռուսերը նոյն պայմաններով կրցան դուռել նսեւ Շիրվանը, որմէ յետոյ կարգը պիտի գար Պաքուն զոր գնաց պաշարեց Յիցիւնով և հոն ալ սպաննուեցաւ:

Իրեն յաջորդեց Գուրաովիչ, որ աւելի մեղմ քաղաքականութեան հետեւեցաւ մանաւանդ դէպի Հայերը: Ասկէ սիրտ առած՝ Հայերը մտածեցին թէ այլևս փոխուած է Ռուսաց քաղաքականութիւնը իրենց հանդէպ և անարդարութիւնները պիտի դարմանաւին: Ղարապաղի հինգ Հայ Մելիքները խնդրագրով մը դիմեցին Մինոս Լազարեանին որ միջնորդէ կեդրոնի կառավարութեան մօտ և Ղարապաղի Հայերը վերադառնան իրենց տեղը և ազատուին գերութենէ: Ի զուր սակայն Ռուս կառավարութիւնը չէր ուզեր զրկանք հասցնել Ղարապաղի Խանին: Երբ 1806ին Արքայ Միքայիլ մտաւ Ղարապաղ, Իպրահիմ Խանը փորձեց փախչիլ Պարսից բանակը և սպաննուեցաւ Ռուսերէն: Բայց Ռուսերը նորէն չփոխեցին իրենց ընթացքը, և Իպրահիմի տեղ նստեցուցին իր որդին Մհաթի—Ղուլի Խանը, որ հօրմէն նուազ խորամանկ չէր:

Նուխիի Խանն ալ փախաւ, և Ռուսերը անոր տեղը դրին ուրիշ մը, որուն որդին Իսմայիլ այնքան անգութ զանուեցաւ, որ հայ գիւղացիք բողոքեցին, սակայն

առոր համար ալ լուս մը ծեծուեցան։ Ռուս կառավարութիւնը խիստ կարեւորութիւն կուտար խանութներ, որովհետեւ ինքն արդէն ազնուապետական դրութեան մը վրայ հիմնուած էր։

Ռուս կառավարութիւնը փորձեց Պարսկաստանի հետ բանակցելով ձեռք բերել Արաքսի գիծը։ Պարսկաստան նախ մերժեց, բայց յետոյ մտաւ բանակցութեանց։ Այս բանակցութիւններով էր որ Ֆէթհ—Ալի Շահը յանձն առաւ աղաւտ արձակել Դանիէլը, որ էջմիածին գնաց, հետագուց Դաւիթը և ինքը նստաւ անոր տեղը։

Դաւիթ Կաթողիկոսի խորհրդովը Պարսից Շահը Ֆրանսայի հետ դաշնակից եղաւ։ Նաբոլէոն կը մտածէր Պարսկաստանի և Թուրքիոյ միջոցաւ Ռուսիան ետ մղել և Պարսկաստանի վրայով Հնդկաստանի սպառնալու։ Բայց երբ Ռուսիա պարտուելով Նաբոլէոնէն անոր բարեկամը դարձաւ, Շահը այն տեսն հասկցաւ թէ խորտւած էր։ Ասկէ օգտուեցաւ Անգլիա, որ կրցաւ դեսպանութիւն մը հաստատել Թէհրանի մէջ և հսկել Ֆրանսական դեսպանին վրայ։ Շահը Անգլիացուց կողմը հակեցաւ։

Ասդին Ռուսերը որոշեցին գրաւել Երեւանը և նոր արշաւանքի մը ձեռնարկեցին։ Բայց Ռուսերը նորէն չյաջողեցան և նահանջեցին, քաջալերելով Մահմէտականները։ Անոնք առաջ անպարտելի էին Պարսից աչքին, բայց այժմ ա՛լ վախ չէին ազդեր, ուստի ոչ միայն չէին ընդուներ Ռուսաց պահանջը, այլ կը պնդէին որ Ռուսերը պէտք է վերադառնան Կովկասէն անդին։ Խաներն ալ չէին վախնար Ռուսերէն և Իպրատիմ խանի թուր նոյնիսկ Պարսից կողմը անցաւ։

Ռուսաց դրութիւնը շատ գէշ էր։

Կը մօտենար 1812 թուականը երբ Նաբոլէոն և Ռուսերը կը պատրաստէին և ամէնքը կ'սպասէին որ Ռուսիա ջախջախուի Պատահեցաւ ճիշդ հակառակը և Նաբոլէոնը պարտուեցաւ Մոսկուայի տուջ։ Նոյն տեն Ռուսերը երկու յաղթանակներ ալ տարին Պարսից վրայ և Պարսիկները այս անգամ ստիպուեցան բռնակցիլ Ռուսաց հետ։ Այսպէս կ'ուղէին հաւել Անգլիացիք։

1813 ին Կիւլիսսանի մէջ կնքուեցաւ դաշինք մը որով Ռուսերը կը նրաժարէին Արաբսի գիծէն, Սեբաստիա եւ Նախիջեւանի հանութիւնները կը մնային Պարսից, իսկ Ղարապաղի, Գանձակի, Շաքիի, Շիրվանի, Պաճուի, Քուղանի, Տերաքենի և Թալիշի հանութիւնները կ'անցնէին Ռուսաց։

Բայց ասով վէճը չէր վերջանար, Արաքսի գիծը չէր մուցուեր։

Արագած լիւր

ԴԱՍ ԺԱ.

ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՄ-ԹՐՔԱԿԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1806-1812)

Ժամանակը. — Ռուսիա և Թուրքիա նկատարին էի ժամանակ ալ երկու երկարատեւ պատերազմներ ունեցեր էին, որոնցմէ Թուրքիա դուրս եկած էր պարտուած ու քայքայուած: Բայց այս առաջին պատերազմըն էր որ տեղի կ'ունենար մեր երկրին մէջ և այնքան մեծ ազդեցութիւն կ'ունենար մեր պատմութեան վրայ:

Թուրքիա իր այս տկարութեան շրջանին երբեմն Անգլիոյ և երբեմն Ֆրանսոյի կողմ կը հակի, նայած թէ ո՞րը զինքը պաշտօնել կը խոստանայ: 1804 ին ապստամբած էին Սերպերը: Յետոյ կուգայ Պալքանեան միւս ազգերու, օրինակ՝ Յոյներու ապստամբութիւնը: Պալքանեան այս ազատատենջ ժողովուրդներէն ոմանք բարեկամներ ունէին սակայն եւրոպական ազգերու մէջ, օրինակ՝ դարձեալ Յոյները, որոնք շատ օգտուեցան Ներսիսի Հելլէնասէրներէն:

Հայերն ալ իրենց ազատութիւնը Ներսիսի կը սպասէին, բայց անոնք չունէին այն կապերը Ներսիսի հետ զորս ունէին Յոյները: Հայոց ունեցածը քիստոնէութիւնն էր միայն, որ սակայն դաւանակցական կապեր չունէր Ներսիսի մէջ, ընդհակառակն,

ամէնքը կը մերժէին զայն իբրեւ ոչ ուղղափառ, հերձ-
ուածող: Կը մնար միայն որ Հայերը ծախէին իրենց
կրօնական անկախութիւնը և տսոր համար ալ Հռոմի
Պապին դիմումներ կ'ընէին, բայց ապարդիւն:

Պալքաններու միջին և հիւսիսային մասերուն մէջ
կ'ապրէին բազմաթիւ ցեղեր, Սլաւոնական ծագում
ունեցող, որոնք նոյնպէս Արեւմտեան Եւրոպայի հետ
կապ չունէին, բայց ցեղակցական և դասանական կապ
ունէին Ռուսիոյ հետ, որմէ կ'սպասէին ազատութիւն:

Ասկէ զատ, Սլաւոն և Յոյն ժողովուրդներու մէջ
կային Հայդուկ և Կլեմիսի ըստած տեսակ մը աւազա-
կային խումբեր որոնք միշտ պատերազմի մէջ էին
բռնակալներու դէմ, ժողովուրդի օգուտին համար, և
այդ ժողովուրդներու մէջ վառ կը պահէին ազատասի-
րութեան ոգին:

Յոյներու Ա. ապստամբութիւնը 1770 թուականին
ձախողանքով վերջացաւ, բայց Սերպերը յաջողեցան
ինքնավարութիւն մը հաստատել: Այսու հանգերձ
Սերպերը Ռուսիոյ պաշտպանութիւնը խնդրեցին և
թուրքիս, Ֆրանսայի դրդումով, պատերազմ բացաւ
Ռուսիոյ դէմ:

Թրքահայոց վերաբերմունքը.— Թրքահայաստանի
իրական տէրը տակաւին Թուրքերը չէին, այլ Քիւր-
տերը, որոնց Պէկերը յաջորդած էին մեր նախարարնե-
րուն և Հայ ժողովուրդը ենթարկած ահաւոր բռ-
նութիւններու: Աւերիչ էին մանաւանդ այդ Պէկերու
կռիւները մեր երկիրներու մէջ: Բաղէշի Քիւրտ Խա-
նութիւնը, որ 18րդ դարուն գրեթէ պետութիւն մըն էր,
երկարատեւ ընտանեկան կռիւներէ յետոյ տեղւոյն 25-
000 տուն Հայութենէն ձգած էր միայն 3000 տուն:

Մուշը գրեթէ անմարդացած էր, Բասենցիք թափառական դարձած էին։

Երբ Ռուսերը 1805ին Ղարապաղի և Շաքիի հետ տիրեցին նաև Շիրակի արեւելեան մասին, սահմանակից եղան Թուրքիոյ որ կը տիրէր արեւմտեան Շիրակին և որուն տէրն էր Խաթուն Օղլու Բիւրա ցեղը։ Ռուսերը սկսան այս սեղի Հայերը դործածել իրենւ լրատու։ Եւ արդէն սահմանէն տաղիի Հայերը կը փափաքէին որ կա՛մ Ռուսերը զան տիրեն իրենց երկրին, կա՛մ իրենք երթան հաստատուն սահմանէն անդին։ Կարսի կուսակալ Խաթուն Օղլու Մահմէտ Փաշան ինքն ալ կ'ուզէր Ռուսաց հպատակութիւնը ընդունիլ, պայմանաւ որ ինք մնայ իր երկրին տէրը և Կարսը սոյ Ռուսերուն Ասոր և ռուս զօրավարին միջեւ բանակցութիւն վարողները հայեր էին։ Ասիկա Թրքահայութեան արթնութեան և մարդավարի կեանք մը տարեկու շարժում մըն էր լոկ և ոչ թէ անկախութիւն ձեռք բերելու փոփաք։

Ցիցիանովի Երեւանեան արշաւանքը աւելի ուժ տուաւ Թրքահայոց Ռուսահայաստան երթալու և հոն հաստատուելու գաղափարին։ Նոյնիսկ Էրզրումէն 250 ընտանիքներ ճամբայ ելան դէպի Կովկաս, բայց երբ իմացան թէ Երեւանը չէ գրաւուած, Կարսի մէջ կանգ առին ու հոն հաստատուեցան։

Կարս եւ Արփաշայ.— 1806ին յայտարարուած Ռուս—Թրքական պատերազմին զլխաւոր թափարեմը Եւրոպական Թուրքիոն էր։ Ասիականը երկրորդական նշանակութիւն ունէր։ Ռուսերը չէին կրնար շատ զօրք զրկել հոն։ Նաբոլէոնի գրգռմով Թուրքերը և Պարսիկները միացած էին Ռուսիոյ դէմ, իսկ Ռուսերը Պարսից դէմ պաշտանողական և Թուրքիոյ դէմ յարձակողական կռիւ կը մղէին։ Ռուսերը կ'ուզէին

գրուել Կարսն ու Ախլցխան։ Անոնք համադրուած էին որ Կարսի Մահմէտ Փաշան կը յանձնուի տոանց արիւն թափելու, իսկ այս Փաշան Յովհ. Կարպեցի Եպիսկոպոսը զրկեց ոռւս զօրավարին յայտնելու որ չի կրնար յարգել իր խոստումը, և էրզրումի Սէրասքէրը կուգայ պատերազմի։ Ռուսերը գացին պաշարեցին Կարսը և գրուեցին մէկ արուարձանը, բայց ճիշդ հոս հրաման ստացան ետ քաշուելու, ձգելով Հայերը իրենց անխիղճ ու կատաղած տէրերուն ձեռքը, որոնք կ'ուզէին կոտորել զանոնք։ Ռուսաց այս նահանջը սիրտ առուաւ Մահմէտականներուն։ Մահմէտ Փաշան վարձատրուեցաւ Սուլթանէն։ Սէրասքէր Քէօն Եռասուֆ Փաշան զնաց պաշտպանելու Ախլքալակ քաղաքը բայց Զարդ ու փշուր եղաւ իր բանակը և ոռւսաց զէնքին վտրկը նորէն բարձրացաւ։ Փաշան լքեց նսեւ Անիի քով գտնուող Մողաստերիդը տոանց կախի և դարձաւ Կարս, ուր թուրք կիները զինքը ծաղր ու ծանակ ըրին։

Բայց այս ատեն պատերազմը դադրեցաւ՝ Նաթուլէն և Ալեքսանդր Կայսրը զինադադար կնքած ըլլալով։ Պատարազմը վերանորոգուեցաւ 1807ին և տեւեց մինչև 1812, բայց Հայաստանի մէջ կարեւոր շարժումներ չեղան։

Այս պատերազմը կտրճ տեւեց, բայց երեւան բերաւ թէ Տաճկոհայերը իբրեւ աղատարարներ կ'ընդունէին Ռուսերը և ոտոր համար ալ սաստկապէս կը պատժուէին իրենց տէրերէն։ Անոնց վիճակը ա'լ աւելի կը գէշնար, երբ Ռուսերը յանկարծ կը նահանջէին։ Պատերազմը Թրքահայուն կը բերէր կոտորած, գողթ։

Բնաջնջման գործը կ'արագանար և Թրքահայու-թեան համար իր գոյութիւնը պահպանելու միակ միջոցը կը մնար ոռւսական հպատակութիւնը ընդունիլ։

ԴԱՍ ԺԲ.

Բ. ՌՈՒՄ-ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1826 — 1827)

Երմուլով եւ Մասաթով. — 1816ին Ալէքսանդր կայսեր կողմէ Կովկասի կառավարչապետ և զին. հրամանատար կարգուեցաւ զօրավար Երմուլովը :

Այս մարդը ուռւս ձարական կառավարութեան կողմէ մեծապէս յարգուած ու՝ գնահատուած էր և իր ժամանակակիցները մեծ զովեստով կը խօսին իրեն մասին: Կատարեալ ուռւս մըն էր ան, որ կուգար Կովկաս՝ զայն Ռուսացնելու ծրագրով: Սակայն ան ինքնահաւատն, գոռոզ և փառասէր մէկն էր, որ Կովկասի մէջ տպրեցաւ ինչպէս սարտապ մը կամ խան մը :

Ան էր որ աշխատեցաւ գրաւել Տաղստանը և սկիզբը դրաւ պատերազմի մը որ 50 տարի տեւեց :

Ան ոչնչացուց Ղարապաղի, Շաքիի և Շիրվանի Խանութիւնները և ինքն էր որ գրգռեց Ռուս—Պարսկական Բ. պատերազմը: Այս երեք դէպքերու մէջ ալ իրեն գործակից եղաւ Իշխան Մատթթովը, Ղարապաղցի հայ մը, որու մանկութեան մասին շատ մը բաներ կը պատմեն, բայց որ կ'երթայ Պետրոլերկ, կը մտնէ հեծելազօրաց մէջ, կը յառաջդիմէ և իբրեւ զօրավար վերադառնալով Հայաստան հմայք մը կ'ստեղծէ իր շուրջը: Ան կը նշանակուի երեք Խանութիւններու

կառավարիչ և քիչ ատենէն օրինակելի կարգ ու կանոն կը մտցնէ հոն, ջնջելով աւագակութիւնը Ան մեծ քաջութիւններ ըրաւ Տաղստանի կռիւին մէջ և դարձաւ հերոս մը: Բայց անիկա ունէր նաեւ իր թերութիւնները: Կ'ըսեն թէ ան թուհաւորեց Շաքիի Իսմայիլ Սանը և երկիրը ռուսացուց: Ան փախցուց Շամախիի Սանը և տիրացաւ անոր հարստութեան: Իսկ Ղարապաղի Մեհտի Ղուլի Սանը միշտ վախի մէջ պահեց և անկէ ստացաւ շատ մը գիւղեր որոնք նախապէս կը պատկանէին Հայ Մելիքներուն: Ան այս ընծաներէն նուէր կը հանէր նաեւ Մահմետականներուն, որոնք ևս կը դառնային կալուածատէր: Այս մասին Մելիքներու բողոքին բնաւ կարեւորութիւն չտուաւ Երմուզը: Իսկ երբ Մեհտի Ղուլի Սանին ա'լ պէտք չը մնաց, Մատթով զայն ևս փախցուց և երկրին մէջ մացուց ռուսական կառավարութիւն:

Ներսէս Աւսարակեցի

Ներսէս Աւսարակեցի. — Դանիէլականութեան յաղթանակէն յետոյ Ներսէս ա'լ չուզեց մնալ էջմիածին և 1814ին նշանակուեցաւ Թիֆլիսի առաջնորդ: Ան պայքարող, համարձակ և բրօբականախիթ մըն էր, անշուշտ նաեւ փառասէր, բայց հայրենասէր: Ան 19րդ դարու մեր ամենանշանաւոր հոգեւորականն է: Իր նոր պաշտօնին մէջ ան ամբողջ Այսր—Կովկասի Հայոց ա-

առջնորդը եղաւ և Պարսկաստանի ու Թուրքիոյ Հայերն ալ անոր ազդեցութեան կ'ենթարկուէին:

Այս մարդն էր որ, սիրելի ըլլալով Թիֆլիսի հաւուստ Հայերուն, անոնց նուէրներովը հիմնեց Ներսէսեան վարժարանը, որուն մէջ հաստատեց ապարան մը և Թիֆլիսը դարձուց հայ մատուրական կեդրոն մը:

Ներսէս Աշտարակեցի Երմուշովի հօրը աջակիցը եղաւ և պատրաստեց Ռուս — Պարսկական Բ. պատերազմը:

1821ին Եփրեմ Կաթողիկոսը չկարենալով դիմանալ Երեւանի Ստարապին կեղեքումներուն փախաւ Շուշի և ո՛ր չվերադարձաւ: Երբ Ռուս կառավարութիւնը եբր թէ պահանջեց իրմէ որ էջմիածին վերադառնայ, ինչպէս կը պահանջէր նաև Պարսից կառավարութիւնը, Եփրեմ Կաթողիկոսը հրաժարական տուաւ և Հայութիւնը յանձնեց ռուսական պաշտպանութեան: Ռուսիոյ համար այս ցոյցը նպատաւոր էր՝ ամէն կողմ տարածայնելու համար թէ քրիստոնեաները դառն վիճակի ենթարկուած են Պարսկաստանի մէջ: Հայոց Կաթողիկոսը, ուրեմն, նորէն երկու երկիրներու միջև պատերազմի պատճառ մը կ'ըլլար: Պարսիկներու պէս Թուրքերն ալ համոզուած էին թէ Հայերն են Ռուսերը Այսր—Կովկաս բերդները և անոնց օղնողները: Ուստի Սուլթանը արգիլեց եկեղեցիներու մէջ Կաթողիկոսին անունը յիշատակել՝ ցորչափ ան կը մնայ Ռուսաց հողը:

Միւս կողմէ Անգլիացիներն ալ կ'օգնէին Պարսկաստանի ամէն կերպով որ զօրաւոր բանակ մը ունենայ և արգիլէ ռուսական յառաջացումը, որ կրնար վնասել Հնդկաստանին: Անոնք վորձ մը ըրին նոյնիսկ որ Հայերն ալ հաշտեցնեն Պարսից հետ:

1821ին Ռուս կառավարութիւնը կը համաձայնէր

Ֆրանսայի հետ Անկ Մովի և Թիֆլիսի վրայով թրանզիթի առեւտուրի մասին դէպի Պարսկաստան՝ Իսկ Անգլիա այդ առեւտուրը կ'ուզէր ընել Պարսկաստան — Էրզրում — Տրապիզոն գիծով։ Այդ համաձայնութիւնը կ'ստորագրուէր անգլիական շահերուն, մանաւանդ որ Անգլիացիք յաւ դիտէին թէ Հայերը, միւս գիծին վրայ, ինչ մեծ գեր կրնան խաղալ։ Ուստի, մէկ կողմէ կ'աշխատէին Պարսկաստանը պատերազմի պատրաստել, միւս կողմէ ալ Հայերը իրենց ենթարկել՝ իրենց ձեռքը առնելով մեր կրթական դուրժը։ Ներսէս և Յփրեմ Կաթողիկոսը կարուկ կերպով մերմեցին այդ առաջարկը, քանի որ գիտէին թէ եկած հասած է սուսական գրաւման մամանակը։ Եւ Ռուսերը, այս միակ անգամը, իրենց վրայ դրուած յոյսը ի գերեւ չհանեցին։

Պատերազմը. — Կիւլիստանի դաշինքէն յետոյ Պարսկաստան երկուր բանակցութիւններ վարեց Ռուսաց հետ՝ գրաւուած վայրերէն մաս մը ետ ստանալու համար, այլ ի զուր։

Պարսից Շահը կարգադրած էր որ իր երրորդ որդին ըլլայ իրեն յաջորդը և Ռուսերը նոյն դաշինքովը խոստացեր էին ձանձնալ զայն. սակայն Երմուով հակառակ էր տուր, որով, Արքայ Միրզան և ան անձնական թշնամիներ էին իրարու։

Միւս կողմէ իրեք Խանութիւններու ֆիջումը և երկու Խաներուն փախուստը մեծ գրգռութիւն առաջ բերած էր ըստը Մահմէտականներու մէջ և յոյս կար Տաղստանն ալ ապստամբեցնելու։

Ահա այս վիճակի մէջ էին գործերը երբ, 1825ին, մեռաւ Ալէքսանդր կայսրը և գահու շուրջ կռիւներ ծագեցան Պետրոպոլի մէջ երկու կղբայրներու միջեւ և յաղթանակը մնաց Նիքոլային։

Այս լուրերը չափազանցուած կերպով հասան Պարսկաստան և Պարսիկներ ուղեցին օգուտ քաղել առիթէն Նիքոլա կայսրը ուղեց հաշտարար տրամադրութիւններ ունենալ, սակայն ի գուր:

Իսկ գոռոզ Երմոլով ինքզինքը առած էր անգործութեան. ոչ կը հաւատար թէ Պարսիկները կրնան պատերազմ բռնալ, ոչ ալ տեւէ պատրաստութիւն տեսած էր: Բայց երբ թշնամին ներս մտաւ երկու կէտերէ, Խանութիւններու Մահմէտականները ապստամբութեան դրօշ պարզեցին:

Տաղստանի ապստամբութեան զսպումէն հաք Թիֆլիս վերադառնալով Երմոլով՝ շուարած մնաց Մանաւանդ որ իր զօրքերը քիչ էին և հոս ու հոն ցրուած: Այն տառն յիշեց Հայերը եւ իրաւ իրեն օգնութեան հասաւ Աշտարակեցին, որ իր ապարանէն հրատարակեց ազգակոչ մը՝ ուղղուած Ռուսերէն գրուած վայրերու Հայութեան, հրաւիրելով որ ուժ տան Ռուսաց և չվտիսնան Պարսից զօրութիւնէն: Կոչը ի հարկէ իր արդիւնքը առաւ Գր. Եպ. Մանուշարեան, առաջինը ըլլալով, 500 հոգիի գլուխ անցած, ինչպէս առաջին արշաւանքի տառն հիմակ ալ հասաւ օգնութեան:

Բայց Պարսիկները, մեծամեծ աւերներ գործելով հասան մինչեւ Թիֆլիսի արուարձանը՝ Եկատերինֆիլա, որուն աղջիկները քչեցին տարին քիւրտ կռուողները ու մինչեւ Եգիպտոս զրկեցին, շուկաներու մէջ ծախուելու իբրեւ դերի: Իսկ Երմոլով դեռ անշարժ նըստած էր և ոչ ոք կը համարձակէր իրեն դիմում ընել: Իշխանուհի Պեհլուտեանը միայն սիրտ քրաւ երթալու և իրեն յիշեցնելու թէ Թիֆլիսը սարսափի մէջ է:

Շուտի պատահումը. — Պարսից բանակի միւս

Թեք Արքայ Միրզայի առաջնորդութեամբ մտաւ Ղա-
րապաղ: Իրեն հետ էին փախստական թաները և իրեն
միացան բոլոր Մահմէտականները: Ռուսաց ուժը շատ
քիչ էր (2700 հոգի) և երկու մասի բաժնուած: մին բո-
լորովին ջարդուեցաւ, միւսը փախաւ ապաստանեցաւ
Շուշի բերդը, ուր լեցուած էին նաեւ բաւական թիւով
Հայեր: Ուսելիք չկար: Հայերը ճշմարիտ հերոսու-
թիւններ քրին: Վառօղը իրենք կը շինէին, և կը գոր-
ծածէին թշնամի թնդանօթին զնդակները: Արքայ
Միրզան փորձեց համոզել Հայերը որ անձնատուր ըլլան,
բայց իզուր: Արքայ Միրզան 40 օր սպասեց հոս և
իր ապիկարութեամբը չկրէու զլաւելի բելղր:

Իսկ Երմուղ՝ կոյսեր զրկած իր նամակներուն մէջ
Հայերը կը ներկայացնէր իրրեւ դաւաճան, երբ անոնք,
ամէն տեղ, Ռուսաց համար կը կռուէին:

ԴԱՍ ԺԳ.

Բ. ՌՈՒՍ—ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(Շար.)

Նրմուլովի անկումը. — Նիկոլա կոյսը, նեղացած նրմուլովի գործունէութենէն, կովկաս դրկեց զօրավար Պասկեւիչը թէ՛ կացութիւնը քննելու և թէ բանակի հրամանատարութիւնը ստանձնելու համար՝ ենթակայ նրմուլովին։ Բայց առաջին վայրկեանէն իսկ հակառակութիւն ծագեցաւ երկուքին միջեւ։

Արքայ Ռիքզան պաշարելէն յետոյ Շուշին, ձեռնարկեց գրաւելու նաեւ Գանձակը։ Ռուս զօրքը չը կրցաւ գիմարել և քաղաքը ինկաւ։ Մահմէտականները ամէն տեղ կ'ապստամբէին և Թիֆլիս տանող ճամբան բաց էր յորձակողներուն առջև։ Սակայն ահա կը հասնի Մատթիովը, որ փոքրութիւ զօրքով կը ոչնչացնէ թշնամիին յառաջապահ գունդը և կը բարձրացնէ ռուս զօրքին հմայքը։ Այս յաղթանակը գործին չէր գար միայն Պասկեւիչին, որ հակառակ էր նրմուլովին և ի հարկէ նա-

Զօրավար Պասկեւիչ

եւ անոր բարեկամներուն՝ Մատթովին և Ալտարակեցիին:

Աբրահամ իրզան Շուշին ձգելով գիւնց դէպի Գանձակ: Հոս Մատթովի բանակին միացաւ Պասկելիչը՝ իբր հրամանատար, և պարսկական բանակը մատնուեցաւ ծանր պարտութեան:

Հակառակութիւնը երմուովի և Պասկելիչի միջև աւելի սաստկացաւ, երբ այս վերջինը ուզեց անցնիլ Արաքսի գիծը, նոր անգեր դրուելու համար: Բայց երմուով այդ գործը յանձնեց Մատթովին, որ կարճ ատենէն Արաքսի միւս ափը մաքրեց և Աբրահամ իրզան պատրաստուեցաւ Թաւրիզէն ալ փախչելու:

Այս յաջողութենէն յետոյ երմուով կը պատրաստուէր աւելի մեծ քաջաւանքի մը, երբ պաշտօնանկ եղաւ: Մատթով արդէն սկսած էր իր կռիւներուն՝ Ղարապաղի կողմէն, երբ իբրեւ երմուովի բարեկամը, նմանապէս պաշտօնանկ եղաւ և քաջուհցաւ Թիֆլիս, ուր զինք հանգիստ չձգեցին Պասկելիչի տիմար քմահաճոյքները, մինչեւ որ գերեզման իջաւ այդ քաջ ու անվեհեր մարդը:

Ներսէսի եռանդը. — Ներսէսի ազդեցութիւնը շատ մեծ էր երեւանի Խանութեան Հայերուն մէջ, ուստի Պասկելիչ պէտք ունէր անոր Ասիկա գիւտէր Նոյնիակ Պետրպուրկի կառավարութիւնը, որ պէտք տեսաւ խորախուսել Հայերը: Չարը Ներսէսին զրկեց հրովարտակ մը որով իր գոհունակութիւնը կը յալածէր Հայոց յոյց տուած ընթացքին և Ներսէսի եռանդին համար: Ասկէ քաջալիրուած՝ Ներսէս ձեռնարկեց կամուար զօրքի հաւաքման և որոշեց անձամբ ոռւս զօրքը առաջնորդել էջմիածին: Բայց հիմակուընէ ըսենք թէ այդ բանակին թիւը երբեք 1000էն անդին չանցաւ,

բայց ի՞նչ շուրջը ստեղծուած աղմուկը խիստ մեծ եղաւ այն տառններ և մինչև վերջերս:

Վերջապէս Ապրիլ 13ին գրուեցաւ էջմիածինը, երբ շրջակայ գիւղացիութիւնը քշուած, տարուած էր Արաքսի միւս ափը:

Պատկեմիչ զօրաբաժին մը զրկեց գրուելու նրեւանը, իսկ ինք տրչաւեց Նախիջևանի վրայ: Զօրաբաժինը չյաջողեցաւ և ուրիշ մը եկաւ իր տեղը, որ նորէն չյաջողեցաւ՝ ախրող տաքերուն պատճառաւ, և թէ՛ պաշարողները ու թէ՛ պաշարուողները ծանր վնասներու ենթարկուեցան:

Իսկ էջմիածին դարձած էր զինուորական կայան և վարչական կեդրոն, որուն պեան էր Աշտարակեցին, որ զօրաւոր բրթակոնտ մը կ'ընէր ամէն կողմ, գիւրութիւն տալու համար Ռուսերուն:

Երեւանի գրաւումը.— Պատկեմիչ Նախիջևանի շուրջը Ապաստեբրդը գրուելէ յետոյ, երբ տաքերու պատճառաւ հանգիստ տուած էր իր զինուորներուն, Աբբաս Միրզան՝ աւիթէն օգուտ քաղելով՝ յանկարծակի անցաւ Արաքսը, էջմիածինը և Թիֆլիսը գրուելու և Գանձակի ու Ղարապաղի վրայով վերադառնալու ախրուն ծրագրով: Պաշարեց էջմիածինը, որ անշուշտ Պարսից ձեռքը կ'իյնար եթէ ռուս զօրախումբ մը օգնութեան չիութար՝ ճեղքելով պաշարումի գիծը և զոհ տալով 1000 է աւելի ռուս զօրք: Այս կորուստին համար Պատկեմիչ նեղացաւ թէ՛ Ներսէսին և թէ հրամանատարին, բայց ի՞նչ ընելիքը վերապահեց, որովհետեւ դեռ պէտք ունէր Աշտարակեցիին:

Հակառակ ասոր սակայն, Ներսէս շարունակեց իր աջակցութիւնը: Յետոյ, Ռուսերը, Հայոց աջակցու-

թեամբ գրաւեցին Սարտարապատ բերդը և տիրացան անոր ցորենի ամբարներուն:

Անպա, 25ին վերջապէս նորէն պաշարուեցաւ Երեւանը, ուր խռնուած էր տնադին բազմութիւն մը, որ այս անգամ յուսահատած էր և անձնատուութեան կը փախաքէր, որովհետեւ ուրա թնդանօթները մեծ տւերներ կը գործէին ներսը: Հոկտ. 1ին Բաղաբ Եանճուրեան 3000 զինուորներով և իր հրամանատար Հասան Խանով: Ռուսաց կարուստն էր 100 մարդ:

Այս աննշան պատերազմը սակայն, Պատկեվիչ այնպիսի գոյներով ներկայացուց Կայսեր, որ սա իրեն տուաւ «Երեւանեան» տիտղոսը: Փքացած Պատկեվիչը, ժամանակաւոր վարչական մարմին մը կազմելով նոր գրաւուած երկրին համար, (այդ մարմինն մէկ անգամը ըրաւ ներսը), առաջացաւ դէպի Թուրքի, որ դիմադրութիւն ցոյց չը տուաւ և յանձնուեցաւ:

Երեւանի վերջին Սարսաբ
Հասան Խան

Պարսկահայոց գաղթը. — Այս պատերազմը վերջացաւ Թուրքմենչայի դաշինքով, որով Երեւանի և Նախիջևանի կիսաութիւններն ալ կը մնային Ռուսիոյ: Սա-

կայն այս երկու խանութիւնները գրեթէ անմարդա-
ցած էին Պէտք կար նոր բնակչութեան Ատիկա կըր-
նար ըլլար Պարսից ձեռքը մնացած երկիրներու Հա-
յութիւնը թիւրքմէնչայի դաշինքը մասնաւոր յօդ-
ուած մը ունէր ժողովուրդներու ազատ տեղափոխու-
թեան մասին, որ Հայոց համար էր Ասիայի Պարսիկ-
ները կ'աշխատէին համոզել Հայերը որ ետ կենան ու
չգաղթեն Պատկեմի թերեւ տուաւ Լազար Լազարեանը,
որ մեծ անուն ունէր Պարս'աճայոց մէջ, և Ներսէսն
ալ էջմիածնէն զրկեց 1-2 եկեղեցականներ, որոնք սկը-
սան համոզել Պարսկաճայերը ձգելու իրենց տունն ու
տեղը և անցնիլ նոր գրաւուած վայրերը 1828ի դար-
նան սկսաւ գաղթը 45—50,000 Հայեր անցան միւս
կողմը և տեղաւորուեցան Նախիջևանի և Երևանի
Խանութիւններուն մէջ, ուր ոչ մէկ պատրաստութիւն
տեսնուած էր իրենց համար և 10,000ի չափ կոտոր-
ուեցան հիւանդութիւններէ:

ՄԵԵԼԱՆԻ զԳԱՄԱՆ ՏԵԱՆԱԿՈՒՐԻՆԵՐ. — 1829 Հոկտ.
1-ը մեծ նշանակութիւն մը ունի ժամանակակիցները
զայն կը նկատեն վերածնութեան օր Պարսկաճայաս-
տանի ազատագրութիւնը, որուն ձեռնարկած էր Օրին
մօտ դար ու կէս առաջ՝ իրականացած էր, թէեւ ոչ
փոփոքուած ձեւով: Հին Երևանը, որ այնքան արցունք
ու արիւն քամել տուած էր Հայոց և այնքան սարսափ
ազդած էր հոգիներու, հիմա չկար այլեւս ՅԷ տար
համար Պատկեմի Հայոց աչքին կը դառնար հերոս մը
և Ներսէսը մեծ հայրենասէր մը որ ամէն կողմէ կ'ըս-
տանար շնորհաւորութիւններ Երևան և Նախիջևան
ժամանակ մը կոչուեցան «Հայկական Շրջանակ» և
կայսրը իր տիազոսներուն վրայ աւելցուց «Տէր և

Թագաւոր Հայկական Շրջանի պատիւն, ալ ինչ որ կը խանդավառէր Հայերը:

Ներսէսի Ախորը. — Երբ Ներսէսի այլեւս պէտք չիմաց, Պատկելիչ զայն մէկ կողմ նետեց, ուրանալով անոր բոլոր ծառայութիւնները: Ան կայսեր անգեկացուցած էր թէ՛ Ներսէս վառնդաւոր մէկն էր, թէ՛ ան Երեւանի կառավարութեան մէջ միայն Հայոց շահերը կը պաշտպանէր, թէ՛ ինչպէս կը դած էր Ղարապաղի մէջ, Երեւանի Խանութեան մէջ եւս հոգերը Հայոց ձեռքը կ'ուզէր անցընել՝ ի վնաս պետութեան, (մինչդեռ ինքն էր որ Մեհաբի—Ղաւի Խանը կը համուզէր որ ետ դառնայ եւ տիրանայ իր կալուածներուն, որոնք պետութեան անցեր էին), եւ թէ՛ Ներսէս ձեռնարկեր էր հայկական բռնակ կողմելու (տկնարկութիւն 1-200 նոց խումբին զոր Ներսէս պատրաստեր

Յիւ ստակի մեջալ Սրեւանի գրաւման, մեկ երեսի վրայ Սրեւանը միւսին վրայ Արարատ:

էր Էջմիածնի պաշտպանութեան համար), եւայլն։
 Բայց բուն խնդիրը այլ էր։ «Հայկական Շրջանի»
 կազմութիւնը յոյսեր ներշնչած էր Հայոց՝ թէ հոն պիտի
 կազմուի Հայաստան մը։ Իրաւ ալ, սկզբնական նպա-
 տակը այդ եղած էր ուստի կառավարութեան, բայց հի-
 մա այդ բանը վտանգաւոր կը նկատուէր ու պէտք էր
 քննել այդ ապաւորութիւնը։ Ըսել է հոս կ'ստեղծուէր
 նոր հայկական հարց մը։ Թէեւ Կայսրը չէր հաւատար
 իր ստախօս ներկայացուցչին խօսքերուն, բայց Ներսէսի
 հեռացումը վճռուած էր, պատրուակ բռնելով Ռուս-Թըր-
 քական նոր պատերազմը, որու ընթացքին Ներսէսին ներ-
 կայութիւնը իբր թէ անհրաժեշտ էր Պատարապիոյ մէջ։
 Կաթողիկոսն ու Ներսէսը շատ խնդրեցին որ չկա-
 տարուի այդ աքսորը, Ներսէս ուզեց նոյնիսկ Կայսրին
 ներկայանալ, բայց չընդունուեցաւ ու քշուեցաւ Քիչ-
 նեւ, ուր մնաց 15 տարի, իբր վարձատրութիւն 25 տար-
 ուան իր ձարապաշտութեան։ Ասկէ յետոյ, Պատկելիչ
 ուզեց վնասել Ներսէսի բարեկամներուն և հիմնած
 դպրոցին։ Ներսէսի տեղ Պատկելիչ սկսաւ տեղ տալ
 անոր հակառակորդներէն Սերոբէ վարդապետին, որ
 գիտնական մարդու համբաւ կը վայելէր։

ԴԱՍ ԺԴ.

Բ. ՌՈՒՍ — ԹՐԺԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1828 — 1829)

Յունական ապստամբութիւնը. — Ռուս-Պարսկական պատերազմը դեռ չվերջացած արդէն յայտնի էր որ նոր պատերազմ մը պիտի ծագէր Թուրքիոյ դէմ։ Սուլթան Մահմուտ մէկն էր Ռուս-Պարսկական պատերազմը զրգուողներէն, այն ակնկալութեամբ որ Ռուսիա զբաղած մնայ և չկրնայ խառնուիլ յունական ապստամբութեան։ Հաշիւը սըխալ եղաւ սակայն։

Ըսինք թէ յունական առաջին ապստամբութիւնը չյաջողեցաւ։ Վերջէն կազմեաւ Հեթերիա կազմակերպութեան փորձըն ու վիժեցաւ և Թուրքիա շարունակեց իր ջարդարար քաղաքանութիւնը։ 1814ին, Հեթերիա նորէն կազմակերպեցաւ և շատ սեղեր ճիւղեր ունեցաւ։

Սուլթան Մահմուտ

1821 ին Հերերիայի պետը՝ Իփսիրանդի՝ սկսաւ գործի Մոլտո-Վալաքիոյ կողմէն։ Մորէա նորէն տաքի ելաւ և Սուլթան Մահմուտ, իբր պատիժ, կախաղան հանեց Պոլսոյ Յունաց պատրիարքն և սերիշներս Ասոր իբր հետեւանք ամէն կողմ բռնկեցաւ հրդեհն։ Յունաստանէն Թուրքերը վտարուեցան և հոն հաստատուեցաւ հանրապետական կառավարութիւն մը։ Բայց բուռ մը ժողովուրդ պիտի չկրնար բնդ միշտ ինքզինքը պաշտպանել, սւստի սկսաւ դուրսէն օգնութիւն որոնել։

Կը թուէր թէ օգնողը պիտի ըլլար Ռուսաց կայսրը՝ Ալեքսանդր։ Բայց ան Բրուսիոյ և Աւստրիոյ հետ դաշինք դրած էր թոյլ չտալու համար որ Եւրոպայի մէջ տեւէ յեղափոխութիւն ծագի։ Միւս կողմէ սահայն Յոյները սկսան պարտուիլ, քաղաքները իրարու հանդէ կ'իյնային կը ու ջարդուէին։ Քիտսի մէջ ջարդուեցան 23,000, գերի տարուեցան 47,000 հոգի։ Ի վերջոյ Ջարը ուղեց բան մը ընել, բայց իր դաշնակիցները չհամաձայնեցան։ Յունական նաւատորմը՝ Միտուլիոյի ղեկավարութեամբ հրաշքներ գործեց և նորոշոր հերոսական գործեր հիացուցին Եւրոպան։ Հելլենասերներ մեծ շարժում մը տուա՞յ բերին հոն և ամէն տեսակ օգնութիւն կ'ընէին Յոյներուն։

Սուլթան Մահմուտ, ճարտհատ, զսպումի գործը յանձնեց Մէհմետ Ալի Փաշային, որուն որդին՝ Իպրահիմ, ծովէն ու ցամաքէն սկսաւ յարձակման, նեղի դնելով Յոյները։

Այս տառններ մեռաւ Ալեքսանդրը և իրեն յաջորդեց Նիքոլա Ա. որ տւելի յետադիմական էր և կ'ուզէր որ Յունաստան կնթարկուի իր երկրի բէժիմին։ Յոյները մերժեցին։ Անգլիա այն տան, ուղեց պաշտպան կենալ Յոյներուն, Ռուսերը հառաւ պահելու

Ֆրանսայի հետ Սեւ Մովի և Թիֆլիսի վրայով թրանզիթի տուեալութիւններին դէպի Պարսկաստան։ Իսկ Անգլիա այդ տուեալութիւնը կ'ուզէր ընել Պարսկաստան — էրզրում — Տրապիզոն գիծով։ Այդ համաձայնութիւնը կ'սպառնար անգլիական շահերուն, մանաւանդ որ Անգլիացիք յաւ դիտէին թէ Հայերը, միւս գիծին վրայ, ինչ մեծ դեր կրնան խաղալ Ուստի, մէկ կողմէ կ'աշխատէին Պարսկաստանը պատերազմի պատրաստել, միւս կողմէ ալ Հայերը իրենց ենթարկել՝ իրենց ձեռքը առնելով մեր կրթական գործը։ Ներսէս և Նփրեմ Կաթողիկոսը կարուկ կերպով մերժեցին այդ առաջարկը, քանի որ գիտէին թէ եկած հասած է ռուսական գրաւման ժամանակը։ Եւ Ռուսերը, այս միակ անգամը, իրենց վրայ գրաւած յոյսը ի դերեւ չհանեցին։

Պատեալովը. — Կիւլիստանի դաշինքէն յետոյ Պարսկաստան երկար բանակցութիւններ վարեց Ռուսաց հետ՝ գրաւուած վայրերէն մաս մը ետ ստանալու համար, այլ ի գուր։

Պարսից Շահը կարգադրած էր որ իր երրորդ որդին ըլլայ իրեն յաջորդը և Ռուսերը նոյն դաշինքովը խոստացեր էին ձանձնալ զայն. սակայն Երմուղով հակառակ էր ասոր, որով, Արբաս Միրզան և ան անձնական թշնամիներ էին իրարու։

Միւս կողմէ իրեք խանութիւններու քնջումը և երկու խաներուն փախուստը մեծ գրգռութիւն առաջ բերած էր ըստ Մահմէտականներու մէջ և յոյս կար Տաղստանն ալ ապստամբեցնելու։

Ահա այս վիճակի մէջ էին գործերը երբ, 1825ին, մեռաւ Ալէքսանդր կայսրը և գահու շուրջ կռիւներ ծագեցան Պետրպուրկի մէջ երկու եղբայրներու միջեւ և յաղթանակը մնաց Նիքոլային։

Այս լուրերը չափազանցուած կերպով հասան Պարսկաստան և Պարսիկներ ուղեցին օգուտ քողել տալիքէն Նիքոլա կայսրը ուղեց հաշտարար տրամադրութիւններ ունենալ, սակայն ի զուր:

Իսկ գուռզ Երմուլով ինքզինքը տուած էր անգործութեան. ոչ կը հաւատար թէ Պարսիկները կրնան պատերազմ բանալ, ոչ ալ սեւէ պոտրասաութիւն տեսած էր: Բայց երբ թշնամին ներս մտաւ երկու կէտերէ, Խանութիւններու Մահմէտականները ապստամբութեան դրօշ պարզեցին:

Տաղստանի ապստամբութեան զսպումէն հաք Թիֆլիս վերադառնալով Երմուլով՝ շուտրած մնաց: Մանաւանդ որ իր զօրքերը քիչ էին և հոս ու հոն ցըրուած: Այն ատեն յիշեց Հայերը՝ եւ իրաւ իրեն օգնութեան հասաւ Աշտարակեցին, որ իր ապարանէն հրատարակեց ազդակոչ մը՝ ուղղուած Ռուսերէն գրաւուած վայրերու Հայութեան, հրաւիրելով որ ուժ տան Ռուսաց և չվտխնան Պարսից զօրութենէն: Կոչը ի հարկէ իր արդիւնքը տուաւ Գր. Եպ. Մանուչարեան, առաջինը ըլլալով, 500 հոգիի գլուխ անցած, ինչպէս առաջին արշաւանքի ատեն հիմակ ալ հասաւ օգնութեան:

Բայց Պարսիկները, մեծամեծ աւերներ գործելով հասան մինչեւ Թիֆլիսի արուարձանը՝ Եկատերինֆիլա, որուն աղջիկները քչեցին տարին քիւրտ կռուողները ու մինչեւ Եգիպտոս զրկեցին, շուկաներու մէջ ծախուելու իբրեւ դերի: Իսկ Երմուլով դեռ անշարժ նըստած էր և ոչ ոք կը համարձակէր իրեն դիմում ընել: Իշխանուհի Պեհպուտեանը միայն սիրտ ըրաւ երթալու և իրեն յիշեցնելու թէ Թիֆլիսը սարսափի մէջ է:

Շուտի պատահումը. — Պարսից բանակի միւս

Թեք Աբրահամ Միրզայի առաջնորդութեամբ մասու Ղա-
րապաղէ իրեն հետ էին փախստական Խաները և իրեն
միացան բոլոր Մահմէտականները : Ռուսաց ուժը չատ-
քիչ էր (2700 հոգի) և երկու մասի բաժնուած . մին բո-
լորովին ջարդուեցաւ, միւսը փախաւ ապաստանեցաւ
Շուշի բերդը, ուր լեցուած էին նաեւ բաւական թիւով
Հայեր : Ուսելիք չկար : Հայերը ճշմարիտ հերոսու-
թիւններ ցոյց տուան իրենք կը շինէին, և կը գոր-
ծածէին թշնամի թնդանօթին զնդակները : Աբրահամ
Միրզան փորձեց համոզել Հայերը որ անձնատուր ւզուին,
բայց ի վեր Աբրահամ Միրզան 40 օր սպասեց հոս և
իր ապիկարութեամբը չկրնաւ գլաւել բելղը :

Իսկ երմոլով՝ կայսեր զրկած իր նամակներուն մէջ
Հայերը կը ներկայացնէր իրիւր դաւաճան, երբ անոնք,
ամէն տեղ, Ռուսաց համար կը կռուէին :

ԴԱՍ ԺԳ.

Բ. ՌՈՒՍ—ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(Շար.)

Նրմուլովի անկումը. — Նիկոլա կայսրը, նեղացած Նրմուլովի գործունէութենէն, կոյկաս զրկեց զօրավար Պասկեվիչը թէ՛ կացութիւնը քննելու և թէ բանակի հրամանատարութիւնը ստանձնելու համար՝ ենթակոյ Նրմուլովին։ Բայց առաջին վայրկեանէն իսկ հակառակութիւն ծագեցաւ երկուքին միջեւ։

Աբբաս Միրզան պաշարելէն յետոյ Շուշին, ձեռնարկեց դրսեւելու նսեւ Գանձակը։ Ռուս զօրքը չը կրցաւ դիմադրել և քաղաքը ինկաւ։ Մահմէտականները ամէն տեղ կ'ապստամբէին և Թիֆլիս տանող ճամբան բաց էր յարձակողներուն առջև։ Սակայն ահա կը հասնի Մատաթովը, որ փոքրաթիւ զօրքով կը ոչնչացնէ թշնամիին յառաջապահ գունդը և կը բարձրացնէ ռուս զօրքին հմայքը։ Այս յաղթանակը գործին չէր դարձնում Պասկեվիչին, որ հակառակ էր Նրմուլովին և ի հարկէ նա-

Զօրավար Պասկեվիչ

եւ անոր բարեկամներուն՝ Մատթթովին և Աշտարակեցիին:

Արքայ Միրզան Շուշին ձգելով դիմեց դէպի Գանձակ: Հստ Մատթթովի բանակին միացաւ Պասկեվիչը՝ իբր հրամանատար, և պարսկական բանակը մատնուեցաւ ծանր պարտութեան:

Հակառակութիւնը Երմուլովի և Պասկեվիչի միջև տւելի սաստկացաւ, երբ այս վերջինը ուզեց անցնիլ Արաքսի գիծը, նոր տեղեր գրաւելու համար: Բայց Երմուլով այդ գործը յանձնեց Մատթթովին, որ կորճ ատենէն Արաքսի միւս տիր մաքրեց և Արքայ Միրզան պատրաստուեցաւ Թուրքիէն ալ փախչելու:

Այս յաջողութենէն յետոյ Երմուլով կը պատրաստուէր տւելի մեծ քարշաւանքի մը, երբ պաշտօնանկ եղաւ: Մատթթով արդէն սկսած էր իր կախներուն Ղաթապաղի կողմէն, երբ իրրեւ Երմուլովի բարեկամը, նմանապէս պաշտօնանկ եղաւ և քաշուեցաւ Թիֆլիս, ուր զինք հանգիստ չձգեցին Պասկեվիչի տխմար քմահաճոյքները, մինչև որ զերեզման իջաւ այդ քաջ ու անվեհեր մարդը:

Ներսէսի եռանդը. — Ներսէսի ազդեցութիւնը շատ մեծ էր Երեւանի կառավարեան Հայերուն մէջ, ուստի Պասկեվիչ պէտք ունէր անոր: Ասիկա գիտէր նոյնիսկ Պետրպոլսկի կառավարութիւնը, որ պէտք տեսաւ խնդրախուսել Հայերը: Չարը Ներսէսին զրկեց հրովարտակ մը որով իր գոհունակութիւնը կը յայտնէր Հայոցցոյց առած ընթացքին և Ներսէսի եռանդին համար: Ասկէ քաջալերուած՝ Ներսէս ձեռնարկեց կամաւոր զօրքի հաւաքման և որոշեց անձամբ ոռաւ զօրքը առաջնորդել իջմիտներէ: Բայց հիմակուրէն ըսենք թէ այդ բանակին թիւը երբեք 1000էն անդին չանցաւ,

բայց իր շուրջը ստեղծուած աղմուկը խիստ մեծ եղաւ այն օտեմները և մինչև վերջերս:

Վերջապէս Ապրիլ 13ին գրաւուեցաւ Էջմիածինը, երբ չրջակայ գիւղացիութիւնը քշուած, տարուած էր Արաքսի միւս ափը:

Պատկեւիչ զօրաբաժին մը զրկեց գրաւելու նրեւանը, իսկ ինք արշաւեց Նախիջևանի վրայ: Զօրաբաժինը չյաջողեցաւ և ուրիշ մը եկաւ իր տեղը, որ նորէն չյաջողեցաւ՝ տիրող տաքերուն պատճառաւ, և թէ՛ պաշարողները ու թէ՛ պաշարուողները ծանր վնասներու ենթարկուեցան:

Իսկ Էջմիածին դարձած էր զինուորական կայան և վարչական կեդրոն, որուն պետն էր Աշտարակեցիին, որ զօրաւոր բրգրականն մը կ'ընէր ամէն կողմ, գիւրութիւն տալու համար Ռուսերուն:

Մեհաւնի գրաւումը.— Պատկեւիչ Նախիջևանի շուրջը Ապաստերդը գրաւելէ յետոյ, երբ տաքերու պատճառաւ հանգիստ տուած էր իր զինուորներուն, Աբբաս Միրզան՝ առիթէն օգտւա քաղելով՝ յանկարծակի անցաւ Արաքսը, Էջմիածինը և Թիֆլիսը գրաւելու և Գանձակի ու Ղարապոլի վրայով վերադառնալու սիրուն ծրագրով: Պաշարեց Էջմիածինը, որ անշուշտ Պարսից ձեռքը կ'իյնար եթէ ռուս զօրախումբ մը օգնութեան չիութար՝ ճեղքելով պաշարումի գիծը և զոհ տալով 1000 է աւելի ռուս զօրք: Այս կորուստին համար Պատկեւիչ նեղացաւ թէ՛ Ներսէսին և թէ՛ հրամանատարին, բայց իր ընելիքը վերապահեց, որովհետեւ դեռ պէտք ունէր Աշտարակեցիին:

Հսկառակ ասոր սակայն, Ներսէս շարունակեց իր աշակցութիւնը: Յետոյ, Ռուսերը, Հայոց աջակցու-

թեամբ գրուեցին Սարտարապատ բերդը և տիրացան անոր ցորենի տմբարներուն:

Սեպտ. 25 ին վերջապէս նորէն պաշարուեցաւ Երեւանը, ուր խանուած էր ահագին բազմութիւն մը, որ այս անգամ յուսահատած էր և անձնատուութեան կը փափաքէր, որովհետեւ ուրա թնդանօթները մեծ տւերներ կը գործէին ներսը: Հոկտ. 1 ին քաղաքը յանձնուեցաւ 3000 զինուորներով և իր հրամանատար Հասան խանով: Ռուսաց կորուստն էր 100 մարդ:

Այս աննշան պատերազմը սակայն, Պատկեվիչ այնպիսի զոյներով ներկայացուց Կոյսեր, որ սա իրեն տուաւ «Երեւանեան» տիտղոսը: Փքացած Պատկեվիչը, ժամանակաւոր վարչական մարմին մը կազմելով նոր գրաւուած երկրին համար, (այդ մարմինն մէկ անգամը ըրաւ ներսը), առաջացաւ զէպի Թաւրիզ, որ դիմադրութիւն ցոյց չը տուաւ և յանձնուեցաւ:

Երեւանի վերջին Սարսար
Հասան Խան

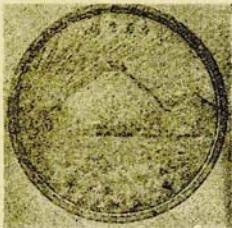
Պարսկահայոց գաղթը.— Այս պատերազմը վերջացաւ Թուրքմէնչայի դաշինքով, որով Երեւանի և Նախիջևանի կանոնութիւններն ալ կը մնային Ռուսիոյ: Սա-

կայն այս երկու խանութիւնները գրեթէ անմարդացած էին: Պէտք կար նոր բնակչութեան Ատիկա կըրնար ըլլար Պարսից ձեռքը մնացած երկիրներու Հայութիւնը: Թիւրքմէնչայի դաշինքը մասնաւոր յօդուած մը ունէր ժողովուրդներու ազատ տեղափոխութեան մասին, որ Հայոց համար էր: Սակայն Պարսիկները կ'աշխատէին համոզել Հայերը որ ետ կենան ու չգաղթեն: Պատկեմիչ բերել տուաւ Լազար Լազարեանը, որ մեծ անուն ունէր Պարսկահայոց մէջ, և Ներսէսն ալ էջմիածնէն զրկեց 1-2 եկեղեցականներ, որոնք սկըսան համոզել Պարսկահայերը ձգելու իրենց տունն ու տեղը և անցնիլ նոր գրաւուած վայրերը: 1828ի գարնան սկսաւ գաղթը: 45—50,000 Հայեր անցան միւս կողմը և տեղաւորուեցան Նախիջևանի և Երեւանի խանութիւններուն մէջ, ուր ոչ մէկ պատրաստութիւն տեսնուած էր իրենց համար և 10,000ի չափ կոտորուեցան հիւանդութիւններէ:

ՅԵՒԼԱՆԻ զԴԱՄԱՆ ՃՕԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — 1829 Հոկտ. 1-ը մեծ նշանակութիւն մը ունի ժամանակակիցները զայն կը նկատեն վերածնութեան օր: Պարսկահայաստանի ազատագրութիւնը, որուն ձեռնարկած էր Օրին մօտ դար ու կէս առաջ՝ իրականացած էր, թէեւ ոչ փափաքուած ձեւով: Հին Երեւանը, որ այնքան արցունք ու արիւն քամել տուած էր Հայոց և այնքան սարսափ ազդած էր հոգիներու, հիմա չկար այլեւս Նւ սուր համար Պատկեմիչ Հայոց աչքին կը զաւնար հերոս մը և Ներսէսը մեծ հայրենասէր մը որ ամէն կողմէ կ'ըստանար շնորհաւորութիւններ: Երեւան և Նախիջևան ժամանակ մը կոչուեցան «Հայկական Շրջանակ» և կայսրը իր տիպոսներուն վրայ ունեցուց «Տէր և

Թագաւոր Հայկական Շրջանի պատիւն, ալ ինչ որ կը խոնդալատէր Հայերը:

Ներսէսի Ախորը. — Երբ Ներսէսի այլեւս պէտք չ'մնաց, Պատկելիչ զայն մէկ կողմ նեակց, ուրանալով անոր բոլոր ծառայութիւնները Ան կայսեր անդեկացսւցած էր թէ՛ Ներսէս վասնդաւոր մէկն էր, թէ՛ ան Երեւանի կառավարութեան մէջ միայն Հայոց շահերը կը պաշտպանէր, թէ՛ ինչպէս, եղած էր Ղարապաղի մէջ, Երեւանի Խանութեան մէջ եւս հողերը Հայոց ձեռքը կ'ուզէր անցընել՝ ի վնաս պետութեան, (մինչդեռ ինքն էր որ Մեհաբի—Ղալի Խանը կը համոզէր որ ետ դառնայ եւ տիրանայ իր կալուածներուն, որոնք պետութեան անցեր էին), եւ թէ՛ Ներսէս ձեռնարկեր էր հայկական բանակ կազմելու (աղնորկութիւն 1-200 նոց խումբին զոր Ներսէս պատրաստեր

Յիւ ստակի մեհալ Երեւանի գրաւման, մէկ երեսի վրայ Երեւանը միւսին վրայ Արարատը:

էր էջմիածնի պաշտպանութեան համար), եւայլն։

Բայց բուն խնդիրը այլ էր։ «Հայկական Շրջանի» կազմութիւնը յոյսեր ներշնչած էր Հայոց՝ թէ հոն պիտի կազմուի Հայաստան մը։ Իրաւ ալ, սկզբնական նպատակը այդ եղած էր ռուս կողմավարութեան, բայց հիմա այդ բանը վտանգաւոր կը նկատուէր ու պէտք էր ջնջել այդ տպաւորութիւնը։ Ըսել է հոս կ'ստեղծուէր նոր հայկական հարց մը։ Թէեւ Կայսրը չէր հաւատարիւր ստախօս ներկայացուցիչն խօսքերուն, բայց Ներսէսի հեռացումը վճռուած էր, պատրուակ բռնելով Ռուս-թըրքական նոր պատերազմը, որու ընթացքին Ներսէսի ներկայութիւնը իբր թէ անհրաժեշտ էր Պետրապոլի մէջ։ Կաթողիկոսն ու Ներսէսը շատ խնդրեցին որ չկատարուի այդ աքսորը, Ներսէս ուզեց նոյնիսկ Կայսրին ներկայանալ, բայց չընդունուեցաւ ու քշուեցաւ Քիշնեւ, ուր մնաց 15 տարի, իբր վարձատրութիւն 25 տարուան իր ձարապաշտութեան։ Ասկէ յետոյ, Պատկեմիչ ուզեց մնասել Ներսէսի բարեկամներուն և հիմնած դպրոցին։ Ներսէսի տեղ Պատկեմիչ սկսաւ տեղ տալ անոր հակառակորդներէն Սերոբէ՝ վարդապետին, որ գիտնական մարդու համբաւ կը վայելէր։

ԴԱՍ ԺԴ.

Բ. ՌՈՒՍ — ԹՐԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1828 — 1829)

Յուսական ապստամբութիւնը. — Ռուս-Պարսկական պատերազմը դեռ չվերջացած արդէն յայտնի էր որ նոր պատերազմ մը պիտի ծագէր Թուրքիոյ դէմ։ Սուլթան Մահմուտ մէկն էր Ռուս-Պարսկական պատերազմը դրդառոյններէն, այն ակնկալութեամբ որ Ռուսիոյ դրազած մնայ և չկրնայ խառնուիլ յունական ապստամբութեան։ Հաշիւը սըրտոյ եղաւ սակայն։

Ըսինք թէ յունական առաջին ապստամբութիւնը չյաջողեցաւ։ Վերջէն կազմեալ շեքերիա կազմակերպութեան փորձքն ալ վիժեցաւ և Թուրքիա շարունակեց իր ջարդարար քաղաքանութիւնը։ 1814ին, շեքերիա նորէն կազմակերպեցաւ և շատ տեղեր ճիւղեր ունեցաւ։

Սուլթան Մահմուտ

1821 ին Հերերիայի պետք՝ Իփսիլանդի՝ սկսաւ գործի Մսլառ-Վալաքիոյ կողմէն: Մորէա նորէն ռաքի ելաւ և Սուլթան Մահմուտ, իբր պատիժ, կախաղան հանեց Պոլսոյ Յունաց պատրիարքն և ուրիշներ: Ասոր իբր հետեւանք ամէն կողմ բռնկեցաւ հրդեհը: Յու-նաստանէն Թուրքերը վտարուեցան և հոն հաստատուեցաւ հանրապետական կառավարութիւն մը: Բայց բոլոր մը ժողովուրդ պիտի չկրնար ընդ միշտ ինքզինքը պաշտպանել, ուստի սկսաւ դուրսէն օգնութիւն որոնել:

Կը թուէր թէ օգնողը պիտի ըլլար Ռուսաց կայսրը՝ Ալեքսանդր: Բայց ան Բրուսիոյ և Աւստրիոյ հետ դաշինք դրած էր թոյլ չստլու համար որ Եւրոպայի մէջ ունէ յեղափոխութիւն ծագի: Միւս կողմէ սակայն Յոյները սկսան պարտուիլ, քաղաքները իրարու հան-ւէ կ'իյնային կը ու ջարդուէին: Քիոսի մէջ ջարդուեցան 23,000, գերի տարուեցան 47,000 հոգի: Ի վերջոյ Ձարը ուղեց բոն մը ընել, բայց իր դաշնակիցները չհամաձայնեցան: Յունական նաւատորմը՝ Միսուլիսի ղեկավարութեամբ հրաշքներ գործեց և նորահոր հերոսական գործեր հիացուցին Եւրոպան: Հելլենաստերները մեծ շարժում մը առաջ բերին հոն և ամէն տեսակ օգնութիւն կ'ընէին Յոյներուն:

Սուլթան Մահմուտ, ճարտհոտ, զսպումի գործը յանձնեց Մէհմետ Ալի Փաշային, որուն որդին՝ Իպրահիմ, ծովէն ու ցամաքէն սկսաւ յարձակման, նեղի դնելով Յոյները:

Այս տեսններ մեռաւ Ալեքսանդրը և իրեն յաջորդեց Նիքոլոս Ա. որ աւելի յետադիմական էր և կ'ուզէր որ Յունաստան ենթարկուի իր երկրի բէմիմին: Յոյները մերժեցին: Անգլիա այն տեսն, ուղեց պաշտպան կենալ Յոյներուն, Ռուսերը հառու պահելու

համար Պալքաններէն ի վերջոյ Անգլիոյ, Ֆրանսոյ և Ռուսիոյ որոշեցին միջամտել ի նպաստ Յոյներուն։ Բայց Իպրանիմ Փաշան արդէն ապստամբութիւնը խեղդելու վրայ էր։ Յունաստան տրեւն մէջ կը լողար և Սուլթան Մահմետ հրահանքի մէջ էր ու ոչնչացնել տուաւ իր սնիչերի զօրքը։ Պետութիւնները ուղեցին միջամտել բայց Սուլթանը մերժեց։ Այն տաւն անոնք Յունաստան զրկեցին միացեալ նաւատորմից, մը որ նաւարինի առջեւ ոչնչացուց Թուրք—Եգիպտական նաւատորմը։

Մեհմետ Ալի Փաշա

Այս նաւամարտը, որ պատահամբ առաջ եկած էր, փրկեց Յունաստանը Սուլթան, կառղած, Պոլսէն վաճակեց անգլիական, ռուսական և ֆրանսական դեսպանները և ձիհաս հրատարակեց Սուլթան իր ժողո-

վերջը կը գրգռէր մանաւանդ Ռուսիոյ դէմ: Հազիւ վերջացած Ռուս—Պարսկական պատերազմը, Պասկեվիչ կ'սկսէր թրքական պատերազմին՝ կիւմրիւէն արշաւելով Կարսի վրայ, իսկ Եւրոպայի կողմէն Ռուսները կ'անցնէին Մուսոն-Վալաքիս:

Շարժումներ Պոլսահայութեան մէջ.— Հելլէն ազատագրական այս շարժումներու տակն Պոլսահայութեան մէջ եւս կը նշմարուին շարժումներ մը: Բայց անոնք բնաւ Թուրքիոյ դէմ չէին, քաղաքական իմաստ չունէին, այլ Ամիրայութեան դէմ էին:

Ամիրաները գաւառէ եկած հայեր էին, որոնք Թուրք փաշաներուն դրամական փոխառութիւններ ընելով զանոնք երենց կամքին կ'ենթարկէին և անոնց միջոցաւ Պատրիարքարանի գործերը ըստ կամա կը աւնորինէին: Սակայն 17րդ դարէն սկսեալ Պոլսոյ մէջ բազմացան նաեւ Հայ Կաթողիկ Ամիրաներ որոնց և Լուսաւորչական Ամիրաներու միջեւ սկսաւ մրցում մը: Լուսաւորչական Ամիրաները միւսներէն աւելի ազգեցիկ էին անով որ Թուրք կառավարութիւնը բոլոր Հայերն ալ Հայոց Պատրիարքի իշխանութեան տակ դրած էր, իսկ Պատրիարքը Լուսաւորչական Ամիրաներու ազգեցութեան երթարկուած էր, որով այս վերջինները կրնային արգելք ըլլալ առաջիններուն և անտեսական այս մրցումը կ'ստանար կրօնական պայքարի ձեւ, թէև կային նաև զուտ կրօնական նկատումներ:

Կաթողիկ Ամիրայութիւնը մշակութային դեր մըն ալ կը կատարէր. անոնցմէ ռմանք իրենց տունի ուսուցիչներ ընտրած էին Մխիթարեան վարդապետները որոնցմով եւրոպական կրթութիւնն էր որ կը մտնէր իրենց յարկերէն ներս: Այս վարդապետներէն Հայր Ղուկաս Ինճիճեան հիմնեց «Արշարունեան Ընկերութիւնը» որուն

ծախսովը Մխիթարեանները օգտակար գործեր կը հրատարակէին աշխարհաբար լեզուով: 19րդ դարուն սկիզբն ալ հիմնեցին «Դիտակ Բիւզանդեան» անուանով երկշարաթաթերթը, որ մեծ բան էր այն տաճնուան համար:

Հայ Կաթողիկէ Ամիրաներու այս դիրքը կ'ստիպէր Լուսաւորչական Ամիրաները որ նոյնը ընէին, բայց տասնք չէին կրնար հաւասարիլ առաջիններուն: Նախանձը այն տաճնուան շատցաւ որ չխնայեց Տիւզեան մեծ գերդաստանին զոր տապալելու համար մէկ եղան Լուսաւորչական և Կաթողիկէ Ամիրաները, իրենց հետ ունենալով նոյնիսկ հրեայ սեղանաւոր մը: Տիւզեաններու աւանը խաւարկուեցաւ, ուր դողտնի մատուռներ երևան հանուեցան և երեք եղբայրները, առանց դատաւարանի, կախուեցան, իրենց ինտանիքն ալ տքորուեցաւ Հայոց Պատրիարքին ձեռքով:

Ասիկէ յետոյ Սուրբանը հրամայեց Հայոց պատրիարքին միջոցներ ձեռքառնել և կրօնական այս բաժանումը վերցնել: Պատրիարքարանի մէջ տեղի ունեցան ժողովներ, եղան փոխադարձ զիջումներ, համաձայնութիւն մը կոչացաւ և ամէն սք ուրախ էր առոր համար, երբ Բօթրականայի աշակերտներէն մէկը՝ Քուցիանթի՝ տակնուվրայ ըրաւ ամէն բան, անոր համար որ միայն Վենետիկեան վարդապետները կ'անշուած էին այդ ժողովին: Ան գրգռեց Լուսաւորչական ազգա դասը, մեծաւ մասամբ արհեստաւորներ, որոնք յարձակեցան Պատրիարքին վրայ, որ իբր թէ, դաւաճաներ էր Հայ եկեղեցիին ուղեւոր զայն ֆրանկացնել և զայն պիտի սպաննէին եթէ թուրքի մը տունը չապաստանէր: Կը հասնին 5-600 Ննիչէրիներ, ձերբակալութիւն, տանջանք և քննութիւն կը կատարուէ, որովհետեւ կառավարութիւնը խնդրին տուած էր ապստամ-

բական ընոյթի Յետոյ ծեծ, աքսոր, բանտարկութիւն և երեք հոգիի ալ կախաղանի դատապարտութիւն:

Այս ալ ուրեմն տպատամբութիւն մըն էր, բայց կրնա՞ր նմանիլ յունական տպատամբութեան:

Կրօնական այս նեղմիտ հակառակութիւնը կ'ըստիպէր կողմերը որ նոյն իսկ մատնութեան դիմեն: 18րդ դարու վերջերը Զաքարիա Պատրիարքը դիմած էր Սուլթանին «Ֆրանկացածները» ներկայացնելով իբրեւ լրտեսներ: Հիմա Կաթողիկոսները նոյնը կ'ընէին՝ մատնելով Լուսաւորչականները, իբր փաստ յիշելով Ռուս—Պարսկական պատերազմի տուն Հայ կղերին բռնած դիրքը և կղրտկացնելով թէ՛ որովհետեւ իրենք հաւատարիմ են կոտավարութեան, չեն ուզեր մնալ Լուսաւորչական կղերին իշխանութեան տակ և ուրեմն պէտք է ստեղծել տաճնձին Հայ Կաթողին Պատրիարքութիւն մը: Սուլթանը բացատրութիւն պահանջեց իր մտերիմ Յարութիւն Ամիրա Պէղծեանէն որ յայտնեց թէ, ընդհակառակը, անհաւատարիմները Կաթողիկոսն են և ա'լ չեն կրնար անոնց երաշխաւորը ըլլալ: Նոյնը կրկնեց նաեւ Պատրիարքը: Նաւարինի կոխէն զայրաբացած Մահմուտը, ասոր վրայ, իր բարկութիւնը թափեց Կաթոլիկ Հայոց գլխուն, գաւառացիները՝ զաւառ, հոգեւորականները՝ Եւրոպա աքսորելով և ուրիշ բռնութիւններով: Այս տեղահանութիւնները ձիւն ձմեռով կատարուեցան և հարիւրաւորներ միւսան ճամբուն: Այս բոլորը կը կատարուէին Հայոց Պատրիարքին ձեռքովը, որով Լուսաւորչական մասը կը շարունակէր մնալ յայտ կառավարութեան «Հաւատարիմ ժողովուրդ»: Հայոց Պատրիարքին յանձնուած էր նոյնիսկ պետական հարկին մէկ տեսակին դանձումը: Եւ Պատրիարքը ամէն տարի շրջաբերականներ կը ղրկէր գաւառներ յիշեցնելու

համար Պալքաններէն: Ի վերջոյ Անգլիոյ, Ֆրանսա և Ռուսիոյ որոշեցին միջամտել ի նպաստ Յոյներու: Բայց Իպրանիմ Փաշան արդէն սպառամբութիւնը խեղդելու վրայ էր: Յունաստան արեւոյն մէջ կը լողար և Սուլթան Մահմադ հրահրանքի մէջ էր ու ոչնչացնել տուաւ իր Ենիչէի զօրքը: Պետութիւնները ուղեցին միջամտել քոյց Սուլթանը մերմեց: Այն տունն անոնք Յունաստան զրկեցին միտցեալ նաւատորմիդ, մը որ նաւարինի առջեւ ոչնչացուց Թուրք—Եղիպատկան նաւատորմը:

Մեհմեթ Ալի Փաշա

Այս նաւամարտը, որ պատահամբ տառջ եկած էր, փրկեց Յունաստանը: Սուլթան, կատաղած, Պոլսէն վաճառեց անգլիական, ռուսական և ֆրանսական դեսպանները և ձինաս հրատարակեց: Սուլթան իր ժողո-

վուրդը կը դրդուէր մանուկանդ Ռուսիոյ դէմ: Հազիւ վերջացած Ռուս—Պարսկական պատերազմը, Պատկեզիկ կ'սկսէր թրքական պատերազմին՝ Կիւմրիէն արշաւելով Կարսի վրայ, իսկ Եւրոպայի կողմէն Ռուսերը կ'անցնէին Մոլտո-Վալաքիա:

Շարժումներ Պոլսահայութեան մէջ.— Հելլեն ազատագրական այս շարժումներու տոնն Պոլսահայութեան մէջ եւս կը նշմարուին շարժումներ մը: Բայց անոնք բնու թուրքիոյ դէմ չէին, քաղաքական իմաստ չունէին, այլ Ամիրայութեան դէմ էին:

Ամիրաները գաւառէ եկած հայեր էին, որոնք թուրք փաշաներուն դրամական փոխառութիւններ ընելով զանոնք երկնց կամքին կ'ենթարկէին և անոնց միջոցաւ Պատրիարքարանի գործերը ըստ կամա կը տընօրինէին: Սակայն 17րդ դարէն սկսեալ Պոլսոյ մէջ բազմոցան նսեւ Հայ Կաթողիկ Ամիրաներ որոնց և Լուսաւորչական Ամիրաներու միջեւ սկսաւ մրցում մը: Լուսաւորչական Ամիրաները միւսներէն աւելի ազդեցիկ էին անով որ թուրք կառավարութիւնը բոլոր Հայերն ալ Հայոց Պատրիարքի իշխանութեան տակ դրած էր, իսկ Պատրիարքը Լուսաւորչական Ամիրաներու ազդեցութեան երթարկուած էր, որով այս վերջինները կրնային արգելք ըլլալ առաջիններուն և անսեսական այս մրցումը կ'ստանար կրօնական պայքարի ձեւ, թէև կային նաև զուտ կրօնական նկատումներ:

Կաթողիկ Ամիրայութիւնը մշակութային դեր մըն ալ կը կատարէր. անոնցմէ ոմանք իրենց առեւի ուսուցիչներ ընտրած էին Մխիթարեան վարդապետները որոնցմով եւրոպական կրթութիւնն էր որ կը մտնէր իրենց յարկերէն ներս: Այս վարդապետներէն Հայր Դուկաս Ինճիճեան հիմնեց «Արշարունեան Ընկերութիւնը» որուն

ծախսովը Մխիթարեանները օգտակար գործեր կը հրատարակէին աշխարհաբար լեզուով: 19րդ դարուն սկիզբն ալ հիմնեցին «Դիտակ Բիւզանդեան» անունով երկշարաթաթերթը, որ մեծ բան էր այն տանտէւան համար:

Հայ Կաթողիկ Ամիրաներու այս դիրքը կ'ստիպէր Լուսաւորչական Ամիրաները որ նոյնը ընէին, բայց տանք չէին կրնար հաւասարիլ առաջիններուն: Նախանձը այն առիծան շատցաւ որ չխնայեց Տիւզեան մեծ գերդաստանին զոր տագուկըս համար մէկ եզան Լուսաւորչական և Կաթողիկ Ամիրաները, իրենց հետ ունենալով նոյնիսկ հրեայ սեղանաւոր մը: Տիւզեաններու աւանը խռարկուեցաւ, ուր գաղանի մասուհներ երեւան հանուեցան և երեք եղբայրները, աւանց դատաստանի, կախուեցան, իրենց բնտանիքն ալ աքսորուեցաւ Հայոց Պատրիարքին ձեռքով:

Ասկէ յետոյ Սուլթանը հրամայեց Հայոց պատրիարքին միջոցներ ձեռքառնել և կրօնական այս բաժանու մը վերցնել: Պատրիարքարանի մէջ տեղի ունեցան ժողովներ, եղան փոխադարձ զիջումներ, համաձայնութիւն մը կայացաւ և ամէն ոք ուրախ էր տառը համար, երբ Բրթրականացի աշակերտներէն մէկը՝ Քուչիանթի՝ տոկնուվրայ ըրաւ ամէն բան, տնոր համար որ միայն վննեախկեան վարդապետները կանչուած էին այդ ժողովին: Ան գրգռեց Լուսաւորչական ազէտ դասը, մեծաւ մասամբ արհեստաւորներ, որոնք յարձակեցան Պատրիարքին վրայ, որ իբր թէ, դաւաճաներ էր Հայ եկեղեցիին ուղելով զայն Փրանկացնել և զայն պիտի սպաննէին եթէ թուրքի մը տունը չտպաստանէր: Կը հասնին 5-600 Ենիշէրիներ, ձերբակալութիւն, տանջանք և քննութիւն կը կատարուի, որովհետեւ կառավարութիւնը խնդրին տուած էր ապստամ-

բակոն բնոյթի Յեանյ ծեծ, աքսոր, բանտարկութիւն և երեք հոգիի ալ կախաղանի դատապարտութիւն:

Այս ալ ուրեմն ապստամբութիւն մըն էր, բայց կրնա՞ր նմանիլ յունական ապստամբութեան:

Կրօնական այս նեղմիտ հակառակութիւնը կ'ըստիպէր կողմերը որ նոյն իսկ մատնութեան դիմեն: 18րդ դարու վերջերը Զաքարիա Պատրիարքը դիմած էր Սուլթանին «Ֆրանկացածները» ներկայացնելով իբրեւ լրտեսներ: Հիմա Կաթոլիկները նոյնը կ'ընէին՝ մտանելով Լուսաւորչականները, իբր փաստ յիշելով Ռուս—Պարսկական պատերազմի տանն Հայ կղերին բռնած գիրքը և եզրակացնելով թէ՛ որովհետեւ իրենք հաւատարիմ են կառավարութեան, չեն ուզեր մնալ Լուսաւորչական կղերին իշխանութեան տակ և ուրեմն պէտք է ստեղծել առանձին Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքութիւն մը: Սուլթանը բացատրութիւն պահանջեց իր մտերիմ Յարութիւն Ամիրա Պէշեմաշէն որ յայտնեց թէ՛, ընդհակառակը, անհաւատարիմները Կաթոլիկներն են և ա'լ չեն կրնար անոնց երաշխաւորը ըլլալ: Նոյնը կրկնեց նաեւ Պատրիարքը: Նաւարինի կոխէն զայրաբացած Մանուար, տարւելոյ, իր բարկութիւնը թուփեց Կաթոլիկ Հայոց գլխուն, գաւառացիները՝ գաւառ, հոգեւորականները՝ Եւրոպա աքսորելով և ուրիշ բռնութիւններով: Այս տեղահանութիւնները ձիւն ձմեռով կատարուեցան և հարիւրաւորներ մեռան ճամբան: Այս բոլորը կը կատարուէին Հայոց Պատրիարքին ձեռքովը, որով Լուսաւորչական մասը կը շարունակէր մնալ յաշտ կառավարութեան «Հաւատարիմ յողովուրդ»: Հայոց Պատրիարքին յանձնուած էր նոյնիսկ պետական հարկին մէկ տեսակին դանձումը: Եւ Պատրիարքը ամէն տարի շրջաբերականներ կը զրկէր գաւառներ յիշեցնելու

համար թէ «Այ-Օսման» պետութիւնն է, որ հարկ-
րուոր տարիներէ ի վեր պաշտպա-
նած է հայ ազգը և փրկած
կորուստէ, ուստի, պէտք է ճշմար-
տութեամբ վճարել անոր պո-
հանջած հարկերը, որոնց դան-
ձումը յանձնուած էր գաւառի
առաջնորդներուն:

Յարութիւն Ամիրա
Պեղեման

Հայ ռայիային զարթումը. —
Հայ Ամիրային համար նպատա-
ւոր էր, որ Թուրքիան մնայ նոյ-
նը, չբարեկարգուի, բայց Հա-
յաստանի ժողովուրդին շահը այդ չէր պահանջեր Պետու-
կան այդ անորդ գլխութիւնը իր գծախառութիւնն էր:
Ուստի, ան կը մտածէր ազատուիլ այդ գրութենէն, որ
կը փշաջնէր իր գոյութիւնը:

Գաւառի և Պոլս-Օսմանի զգացումներուն տար-
բերութիւնը ցոյց կուտար Զէյթունը, որ ինչպէս 1817ին
այժմ եւս ինքզինքը քաջարար պաշտպանեց: Ասիկա
նմանուելու օրինակ կը դառնար Հայաստանի Հայու-
թեան համար, որ զարթօնքի նշաններ ցոյց կուտար:

Այս ժողովուրդն էր ահա, որ կը լսէր ուստական
զէնքերու ձայնը երեւանի կողմերէն: Ժողովուրդին
մտածումն էր՝ կա՛մ Ռուսերը զան աիրապետեն իր
երկրին, կա՛մ ինքը ձգէ երթայ ուստական հողը:

Ուրիշ տեղեր, Բագրեւանդի, Սզերգի, Սասունի
եւայլնի մէջ, Հայեր առանձին կամ Եզիախներու հետ
միացած, պատերազմի կ'ելլէին Քիւրահերու գէմ և զա-
նանք կը յաղթահարէին:

Ռուս — Թրքական պատերազմը աւելի՛ պիտի ու-
ժովցնէր Հայոց մէջ այս նոր երեւոյթը:

ԴԱՍ ԺԵ.

Բ. ՌՈՒՍ—ԹՐԳԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(Շար.)

Կարսի, Ախլցխայի, եւ Արսահանի գրաւումը.— Բ. Ռուս—Թրքական պատերազմը առաջինին չէր նմաներ, Այս պատերազմը տեղի կ'ունենար Ռուս—Թուրք միջոցով սահմանադրութիւն վրայ եւ այն վայրերու մէջ ուր Հայութիւնը մեծամասնութիւն էր։ Բայց, միեւնոյն վայրերուն մէջ ռազմականապէս կարեւոր տարր էր նաեւ Քիւրտը։ Ուստի, թէ՛ ռուս եւ թէ՛ թուրք կառավարութիւնները պիտի աշխատէին սիրաշահիլ զայն։

Նկատի առնենք նաեւ, որ այս պատերազմին մէջ Պասկեվիչի գլխաց կեցողը Արքայ—Միրզայի պէս ապիկար մէկը չէր, այլ թուրք զինուորը Պասկեվիչ փորձեց կաշառել Քիւրտ մեծերը։ Բայց այս փորձը քիչ արդիւնք տուաւ, որովհետեւ Քիւրտերու համար բնաւ ձեռնառն չէր Ռուսաց կողմ անցնիլը, մինչ թրքաց կողմ փախլով՝ կրնային ռազմօրէն կողոպտել Հայերը։ Ուստի, Պասկեվիչ որոշեց սիրաշահիլ Հայերը, որոնց համար ան փրկիչ մըն էր։ Էջմիածինը, ուրեմն, նորէն կարեւոր դեր մը ունէր կատարելիք։ Կազմուեցան նորէն կամաւորական գունդեր։

Պասկեվիչ իր արշաւանքին սկսաւ 1818 Ապրիլ 12ին, Կիւմրիէն (Ալէքսանդրապոլ) յառաջանալով

Կարսի վրայ թուրքերը տեղահանեցին արեւմտեան, Շիրակի Հայերը և քչեցին պատերազմի գիծին ետեւը 5 օր վերջը Կարսը գրաւուեցաւ և տեղահանուած Հայերու մեծ մասը վերադարձաւ իր տեղը Կարսը գրաւուեցաւ Հայոց օմանդակութեամբ և թուրքեր չէին մոռնար ասիկա, մանաւանդ որ Կարսէն ալ կամաւորներ առնուեցան իսկ Պասկեվիչ շատ քաղցր վերաբերում ցոյց կուտար Հայոց Օգոստ. 16ին գրաւուեցաւ նաեւ Ախլցխան՝ արիւնայի պատերազմէ մը յետոյ, ուր Հայեր նորէն կարեւոր դեր մը խաղացին Այս տեղ լուր կ'ստացուի թէ թուրքեր Կարսի և Արտահանի 22 հայ գիւղերու բնակիչները ներս կը տանին Կը հասնի ռուս բանակը հայ կամաւորներու խումբին հետ Տեղի կ'ռնենայ ստաթիկ կռիւ Մուշի Փաշային քիւրտ ձիաւոր քաջամարտիկ խումբն էր կռուողը, որ սակայն կոտորուեցաւ և նահանջեց Սպանուած էին 16 ցեղապետներ և Փաշային տղան և ասանց վրէժը Քիւրտերը լուծեցին իրենց կողմի Հայերէն Քշուող Հայերը տեղերնին վերադարձան Նոյնպիսի դէպք պատահեցաւ նաեւ Արտահանի գրաւման տառն, ուր եւս թուրքեր քչելով կը տանէին 33 գիւղերու հայ բնակիչները, րոյց իմանալով Մուշի Փաշային պատահածը, ձգեր էին զանոնք ու փախեր. Ռուսաց ձգելով Արտահանը

Մէկ կողմէ թուրքերու այս վայրագ ընթացքը, միւս կողմէ Ռուսաց լաւ վերաբերումը, բնականաբար կը կապէր հայ տարրը ռուս բանակին:

Պայազլիս, Ալաւկիւրս, Բաղնոց. — Այս յաջողութիւններէն յետոյ պէտք էր գրաւել Պայաղիւրը, որ առանձին քրտական իշխանութիւն մըն էր. բաժնուած չորս մասի, Պայաղիւր, Տիաաին, Խամուր և Ալաշկերտ

և որուն պետն էր Պաշլիւլ Փաշա, Հոս կար 3000 տուն Հայ, մինչ Քիւրտերն ու Թուրքերը 6-700 տուն էին միայն: Հոս, Հայերը մեծ ազդեցութիւն ունէին Քիւրտերու վրայ տնտեսապէս ու բարոյապէս: Քիւրտերը նոյն իսկ մեծ յարգանք ունէին հայ սրբութիւններու հանդէպ, ինչպէս Գեղարդի, Ս. Սարգիսի գերեզմանի, Մասիսի մասին ևն: Հայոյ ազդեցութեամբ Պաշլիւլ Փաշան դիմեց Պասկեվիչին Ռուսաց կողմ անցնելու համար՝ բայց անպատասխանի մնաց: Բայց երբ սա տեսաւ որ ուրիշ տեղերու Քիւրտերը առիթէն օգտուելով կողոպուտով կը հարստանան, ինքն ալ փոխեց իր միտքը:

Ռուս բռնակին ձախ թեւը, Օգոստ. 26ին, հասաւ Պայազխաի առջև: Արծաթի հայ գիւղը ապստամբեցաւ և Պայազխաի պաշտպանները փախան: Արծաթիցիք գրաւեցին Տիատինը, իսկ Խամուր անձնատուր եղաւ: Շուտով գրաւուեցաւ նաեւ Ալաշկերտը (չին Վաղարշապետ) և Ռուսերը հասան մինչև Մանադկերտ, միշտ փրկելով տեղահանուած Հայերը: Ի վերջոյ, Ռուսերը ստիպուեցան քիչ մը նահանջել, բայց Պայազխա մնաց Ռուսաց ձեռքը: Հարիւրաւոր ընտանիքներ անցան Ռուսաց սահմանը:

1828—29ի ձմեռը. — Այդ տարի սոսաթիկ ձմեռ մը ըրաւ: Սուլթան Մահմուտ շատ դժգոհ էր Էրզրումի իր հրամանատարէն, որուն տեղը ուրիշ մը զրկեց, պատուիրելով գրաւել կորսուած վայրերը, օգնութեան կանչելով Քիւրտերն ու Անարացիները: Պասկեվիչն ալ կ'ուզէր օգտուիլ այդ երկու ժողովուրդներէն՝ աւելի զինուոր ունենալու համար, բայց չյաջողեցաւ:

Իրաւ ալ, Անարացիք, ձմեռով մեծ բազմութեամբ յարձակեցան Ախլցխայի վրայ, որուն հրամանատարն էր

Վասիլ Պէշպուտեան քաջ հայ ղինուորականը, Ասիկա պարպած էր քաղաքը և ամրացած՝ բերդը, իրեն հետ առնելով հայոց կանայքը, իսկ այրերը զինելով ձգած էր քաղաքը: Յարձակման միջոցին բոլոր այրերը մորթուեցան քաջարի գիմադրութենէ մը յետոյ, բայց բերդը ազատուեցաւ: Երբ Ռուսերը օգնական զօրք ստացան՝ Աճարացիք փախան:

Այս միեւնոյն ժամանակ Թէհրանի մէջ կը պատահէր առամ մը, որ քիչ մնաց նորէն պատերազմ առաջ բերէր Ռուսաց և Պարսից միջեւ, բան մը՝ որուն շատ կը փափաքէր Սուլթանը: Այդ տանը Թէհրանի ռուսական դեսպանն էր ռուս մեծ գրագէտ Գրիպոյետով: Սա պաշտօն ունէր նաեւ գործադրելու Թուրքմէնշայի դաշինքին մէկ յօդուածը, իրենց տէրերուն վերադարձնելու համար զիբրիններ: Սակայն կային շատեր եւս որոնք Շահին պալատին մէջն էին, կին կամ այր: Անոնցմէ մէկն էր Միրզա Եազուպ Մարգարեանը, որ տակրեսս խալամացեր էր և Շահին գանձապետն էր: Եթէ այդ զիբրիններէն շատերը չէին ուզեր վերադառնալ, ապա կային Միրզա Մարգարեանը եկաւ մտաւ ռուս դեսպանատունը: Շահին փեսային տունն ալ երկու հայ աղջիկներ կային որոնք կ'ուզէին վերադառնալ: Դեսպանը, որ շատ յանդուգն և տաք գլուխ էր, տոնք ալ պահանջեց. իսկ թափկա կը դպէր խալամ հարեմի պատիւին: Պարսիկ կրօնականները գործի խառնուելով գրգռեցին ամբողջը, որ յարձակեցաւ դեսպանատան վրայ ու մէջիները բոլորն ալ ջարդեց: Սպաննուեցաւ նաեւ դեսպանը: Այս դէպքը կրնար պատերազմ առաջ բերել, բայց Պապիեփիշ բաւական զօրք չունէր, ուստի ստիպուեցաւ խոհեմութեամբ շարժիլ: Այս դէպքին մէջ, կ'ըսուի, մօտ ունէր նաեւ անգլիական դեսպանը, որ կ'ուզէր կոտորել ռուսական ազդեցութիւնը Թէհրանի մէջ:

Կովկասի մէջ ալ ուրիշ դէպք մը պատահեցաւ : Պատկեմիչ զօրք ունենալու համար փորձեց պարտաւորիչ զինուորութիւն մտցնել Այսր—Կովկասի մէջ : Այն ատեն զինուորութիւնը 25 տարի էր, ուստի վրացիք և Հայեր ընդդիմացան և առաջ եկան խռովութիւններ : Պատկեմիչ ստիպուեցաւ տեղի տալ և բաւականանալ միայն կամաւորներով, ըսելով թէ իր ուզածն ալ արդէն այդ էր :

Էրզրում, դարձեալ Պայագիս, Ադրիանապոլսոյ հաշտութիւնը.— 1829ին վերսկսան պատերազմները : Թուրք հրամանատարը, մեծ պատրաստութեամբ կ'առաջանար Կարսի վրայ : Ռուս բանակը անոր դիմաց ելաւ Սօզանլու լեռներու մէջ և երկու անգամով Զարդ ու փշուր ըրաւ զայն : Գրաւուեցաւ Հասան Գալէն և Ռուսերը եկան պաշարեցին Էրզրումը :

Պատկեմիչ կ'ուզէր առանց արիւնի գրաւել քաղաքը : Ուստի Էրզրում զրկեց նշանուոր թուրք մը՝ որ բնակիչները համոզէ : Ան լաւ կատարեց իր պաշտօնը իսկ Հայերը համոզելու հարկ չկար արդէն : Թուրքերը որոշեցին կոտորել Հայերը, կամ գէթ այդ կերպով վախցնել որ անոնք կատարեն իրենց բոլոր պահանջները և յաջողեցան : Անոնք գործածուեցան խրամներ փորելու համար : Առաջնորդ Կարապետ Արքեպիսկոպոսը ինք կը հոգար աշխատող Հայոց ուտելիքը և ինքն ալ կ'աշխատէր : Բայց, նորէն սպանութիւնները անպակաս էին : Միայն քաղաքին շուտ գրաւումը կըրնար զիրենք փրկել : Հրամանատարը, առանց մեծ դիմադրութեան, ինքզինքը լքուած զգալով, Յունիս 27ին անձնատուր եղաւ : Առաջնորդը, որ միշտ տեղեկութիւններ տուած էր Ռուսաց, գնաց Ռուսաց բանակը և մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ, բան մը

որ վտանգաւոր էր տպագային համար։ Հայեր ծայրայեղ ուրախութեան անձնատուր եղան։ Զախաւորութեան ամէն խորհուրդ զուր անցաւ, կամաւոր խումբեր կազմեցին։

Նոյն ստան ստկայն Վանի փաշան մեծ բազմութեամբ տրչաւեց Պայազխի վրայ և ջարդեց, կոտորեց։ Հայերը հերոսաբար կռուեցան և երբ Ռուսերը օգնական զօրք ստացան, Հայերը լուծեցին իրենց վրէժը։ Ասկէ շատ զժգո՛ւ մնաց Պասկեվիչ, որ դեռ Քիւրտերը սիրաշահելու մասին կը մտածէր։

Ռուսական բանակը հասաւ մինչև Բաքերդ, զոր գրաւեց մեզ կորուսաներով։ Հոս 1000 է տւելի Հայեր կստորուեցան։

Բայց այս վերջին կռիւը տւելորդ էր։ Պասկեվիչ չէր գիտեր թէ Սեպտ. 2ին, Ադրիանուպոլսոյ մէջ, հաշտութիւն կայացեր էր։ Զօր. Դիբիչի զօրքերը հասեր էին Պոլսոյ տւջեւ, Սուլթանը շփոթած էր, իսկ պետութիւնք խորհուրդ կուտային Ռուսիոյ չափաւոր ըլլալ, որովհետեւ Թուրքիոյ ոչնչացման փափաքող չէին։ Եւ որովհետեւ Դիբիչի զօրքերն ալ քիչ էին, Ռուսիա ստիպուած էր քիչով գոհանալ։ Իրեն պահեց միայն Փոթի, Անտապո, Ախլցխա և Ախլքալակը և մնացեալ վայրերը Թուրքիոյ վերադարձուց։ Ադրիանուպոլսոյ դաշինքին մէջ յօդուած մը կար որով իրաւունք կը տրուէր փափաքողներուն մէկ ու կէս տարուան մէջ դադրել մէկ պետութենէն միւսը։ Ասիկա Հայոց համար էր և 90,000 ի չափ Հայեր Ռուսահայաստան դադրեցին։

Այս դաշինքով կը ճանչցուէր նաեւ Բաւնաստանի անկախութիւնը։

ԴԱՍ Ժ. 2.

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ ՇՐՋԱՆ

(1850-1855)

Նոր դրութիւն.— Վերջին պատերազմէն յետոյ, Թրքահայաստանէն Ռուսաստան դադթեցին մօտ 100,000 Հայեր 1826-28 թուականներուն Երեւանի և Նախիջևանի մէջ կային 25,151 Հայեր, նոր դրաւումս վայրերն ու դադթականութիւնները այդ թիւը բարձրացուցին 82,337ի, մինչ մահմադականներու թիւը 81,749 էր. որով հայութիւնը մեծամասնութիւն դարձաւ և նոր կացութիւն մը ստեղծուեցաւ Բայց այդ դադթերը թեթեւեցուցին Պարսկաստանի հայ բնակչութիւնը և գրեթէ խալաւ պարպեցին Թրքահայաստանի սահմանադիւսային մասը; որով, մանաւանդ Թրքահայ միւս մեծ զանգըւումը կարուեցաւ Ռուսահայ զանգըւումէն: Այս պարագան տեղի չեղաւ երկու հատումներու —Արեւմտահայ և Արեւելահայ— անջրպետը քաղաքական և հոգեկան— մշակութային իմաստով:

Ռուս կառավարութեան կարգն ու սարքը, ինչքան որ բաղդատելով եւրոպականին հետ շատ յետադիմական էր, այնուամենայնիւ, չէր կրնար համեմատութեան դրուիլ Թուրքիոյ և Պարսկաստանի վարչական դրութեան հետ: Կը բաւէ ըսել թէ՝ ռուսական իշխանութեան տակ չկար և չէր կրնար ըլլալ ջարդերու քաղաքականութիւնը և տաիկա այն հմայքն էր որ Ռու-

սխոյ կը կապէր ամբողջ Հայութեան միաքն ու հոգին :

Պոլոժեցիէ. — Նոր դրաւուած երկիրներու ընդհա-
նուր բարեկարգութեան ձեռնարկելու հետ մէկտեղ ,
Պատկեւիչ ձեռնարկեց նաեւ բարեկարգութեան Հայոց
եկեղեցական դորձերուն : Ռուսերը երկար պայքարնե-
րէ յետոյ դրաւուած էին Էջմիածինը , որուն ազդեցու-
թիւնը այնքան շատ էր ամբողջ Հայութեան վրայ : Պէտք
էր հիմա աւելի բարձրացնել անոր դիրքը և միեւնոյն
մամանակ զայն դարձնել Ռուսիոյ ալտաքին քաղաքա-
կանութեան մէկ դորձիքը , ապագայի հեռանկարնե-
րով : Ուստի , Պատկեւիչ Թիֆլիսի մէջ կազմեց Յանձնա-
ժողով մը (երեք հակառակորդներն հայերէ և մէկ լեհէ) ,
որ պատրաստեց կանոնադրութիւն մը Պոլոժեցիէ ունե-
նով , իբր թէ Հայոց եկեղեցւոյ հին օրէնքներու հիման
վրայ : Այս Յանձնաժողովին մէջ ո՛չ Էջմիածինը և ոչ
ալ Հայ ժողովուրդը ներկայացուցիչ ունէին :

Պատրաստուած այս կանոնադիրը Պետրպոլսկի մէջ
վերաքննուեցաւ , փոփոխութեանց ենթարկուեցաւ և
183 ՝ Մարտ 11ին Նիկոլա կայսեր կողմէ վաւերաց-
ւեցաւ :

Այս կանոնադրութիւնը , շատ պակասաւոր կողմեր
ունենալով մէկտեղ , իսոր ազդեցութիւն մը ունեցաւ
ամբողջ հայ ժողովուրդի վրայ : Անիկա Կաթողիկոսին
դէիւքը կը բարձրացնէր վեհափառութեան , անիկա կը
ստեղծէր եկեղեցական և ազգային ամուր իշխանու-
թիւն մը , այս իշխանութիւնը տէրն էր եկեղեցիներուն
և անոնց ընդարձակ կալուածներուն և իրենց ենթա-
կըւած էին ազգային վարժարանները : Իսկ ժողովուր-
դին կը տրուէր իրաւունք ընտրելու իր կաթողիկոսն
ու եկեղեցականները : Տեսակ մը ազգային ինքնօրէնու-
թիւն , ուրեմն :

Բարձրացնելու համար կաթողիկոսութեան դիրքը, զՊոլսենիէն կը արամադուէր որ Հայոց եկեղեցիին պետք ընտրուի ոչ միայն Ռուսահայոց, այլ և Թրքահայոց, Պարսկահայոց ու Հնդկահայոց քուէներովը Ասոնց ներկայացուցիչները հաւաքուելով Էջմիածին, պիտի ընտրէին երկու թեկնածու և Ձարը ինքը պիտի սրտէր անոնցմէ մէկը, իբր Կաթողիկոս, որը որ ուզէր Լնարութիւնը պիտի վաւերացնէր ինքը, մինչ ատշ ան կը վաւերացուէր Սուլթանէն, Շահէն նաև Ձարին:

Ուրեմն, Կաթողիկոսը կ'ըլլար տեսակ մը պաշտօնեայ, ենթարկուած փոխարքայի հսկողութեան:

Առաջնորդներուն ալ կը արուէին լայն իրաւասութիւններ Ռուսական եկեղեցիի օրինակին վրայ կը կազմուէր նաև Սինոդ կոչուած մարմին մը: Ասոր անդամներուն և առաջնորդներուն ցանկը կայսեր կը ներկայացնէր Կաթողիկոսը աւ ի վաւերացում:

Կաթողիկոսը արտասահմանի հայութեան հետ յարաբերութիւն կը պահէր ռուս Արտաքին Դործոց նախարարութեան միջոցաւ: Բայց այս ստրկացումը զուրսի հայութիւնը շատ պաղեցուց ռուսական քաղաքականութենէն, որ կը նկատուէր «ազգակործան» և կը պահանջէր որ ան սրբազրուի Աւելի խրաչեցուցիչ էր Պրոկուրորի մը ներկայութիւնը Էջմիածնի մէջ: 1860-ական թուականներուն ռուս կառավարութիւնը ուղեց փոփոխութիւններ մտցնել Պոլսենիէի մէջ, բայց ժամանակին Կաթողիկոսը (Մատթէոս) այնպիսի նախադիմ մը ներկայացուց Ձարին, որ Կաթողիկոսութիւնը տեսակ մը թագաւորութեան կը բարձրացնէր: Ուստի մերժուեցաւ: Բայց եկան Աղեքսանդր Գ.ի և Նիկիոյ Բ.ի դռն օրերը, երբ այդ Պոլսենիէն իսկ շատ նկատուեցաւ կառավարութենէն, որ ուղեց կրճատել զայն: Այդ

չըջանին Հայերը ո՛չ միայն չէին մտածեր «Պոլսոյնի» ի վերաքննութեան մասին, այլ նոյնիսկ ատիկա կը նկատէին կատարեալ ուղէտ մը և խորատկուժը իրենց ազգային իրաւունքներուն:

Թանգլիւսք. — «Պոլսոյնի» հրատարակութենէն երեք տարի վերջ Թուրքիոյ մէջ ալ վերանորոգութեան փորձ մը եղաւ, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Թրքահայոց վրայ:

Յունաստան ապստամբութենէն յետոյ Թուրքիա տըկարացած էր Ատիկա աւելի շեշտուեցաւ երբ պայթեցաւ Իպրահիմ Փաշայի ապստամբութիւնը, որուն բանակը կը յառաջանար դէպի Պոլիս:

Այս նեղ օրերուն, Թուրքիոյ փրկիչը եղաւ Ռուսիա, որ 10,000 զօրք բերաւ Պոլիս՝ զայն պաշտպանելու համար:

Ռուսիա Պոլսէն հեռացաւ կնքելով դաշինք մը (Հիւնքիար Իսքէլէսի). որով Թուրքիա կը դառնար Ռուսիոյ վաստայը: Ասիկա կը վնասէր Անգլիոյ և Ֆրանսայի շահերուն, որոնք աշխատեցան Թուրքիան ազատել այդ գրութենէն: Թուրք պետական մարդիկը տեսնելով որ իրենց պետութիւնը կրնան փրկել միայն զայն արգիւ-

Սուլթան Ապիւլ Մեհթ

ցընելով, ձեռնարկեցին բարենորոգութեան։ Սուլթան Մահմուտ Զնջեց Յնիչերիուրիւնը, Պոլսոյ մէջ սպաննելով 20,000 հոգի անոնցմէ։ Իր որդին՝ Ապարէլ Մէճիտ՝ հրատարակեց խաբըր — Շէրիֆ մը 1839ին, և խաբըր — Հիւմայուն մը կամ Բարենորոգութեանց զիր մը՝ 1856ին, որով կեանքի, ինչքի և պատուի ապահովութիւն ու կրօնական ազատութիւն կը խոստանար քրիստոնեաներուն։ Եւ ասիկա ճիշտ այն օրերուն երբ Իպրահիմ Փաշայի բանակները նորէն յաղթական կը յառաջանային դէպի Պոլիս։ Այս բարենորոգութիւններու բուն հեղինակն էր Րէշիտ Փաշան, որ այսպէսով կ'ըլլար Երիտասարդ Թուրքերու նախահայրը։ Սակայն, վերէն տրուած այս հրամանները, բան մը չէին կրնար փոխել Թուրքիոյ մէջ, քանի որ պաշտօնէութիւնն ու ժողովուրդը նոյն ազէտ ու մոլեռանդ մարգերն էին։ Այս բարենորոգումները կ'ըլլային մօնալեանդ Անգլիոյ և Ֆրանսոյի դրդումով, որպէսզի Ռուսիոյ այլեւս տախթ չունենայ միջամտելու Թուրքիոյ գործերուն և տկարացնէ՝ զայն։ Անոնք կ'ուզէին որ Թուրքիոյ կանգուն մնայ։ Սակայն, ասիկա բաւական չէր որ բարբարոս երկիր մը մէկէն, հրաշքով մը քաղաքակրթուէր, ուստի Թանգիմարի կամ Բարենորոգութեան բոլոր խոստումները խոստում մնացին, նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ, ուր 1843ին Յովակիմ անուն հաւատարմիս Հայ մը երբ ուզեց նորէն քրիստոնեայ դառնալ, իսկում մարտին կողմէ նահատակուեցաւ։ Ասոր վրայ պետութիւնք ճշուամբ բանեցուցին Թուրքիոյ վրայ կրօնական թոյլտուութիւն տալու, և այսպէս է որ եկեղեցիները ասկէ յետոյ կրցան զանգակատուններ ունենալ։ Այսուհանդերձ, կարելի չէ բնիկ թէ Թանգիմարը, բնու ազդեցութիւն մը չունեցաւ Թուրքիոյ պատմութեան վրայ։

ԴԱՍ ԺԷ.

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՅ

1840-էն յետոյ. — Մինչեւ 1840տկան թուականը թրքահայ ժողովուրդի ամբողջ բաղձանքն էր անցնիլ ռուսական տիրապետութեան տակ : Բայց այս թուականէն յետոյ ան տնտրկայ կ'ըլլայ մեծ պետութեանց մրցակցութեան, որոնց ձեռքին մէջ խաղալիկ կ'ըլլայ Պալատայութիւնը : Այս մրցական պայքարին հիմը կրօնական էր :

Յրանաան շատոնց կը ներկայանար իբր թուրքիոյ քրիստոնէից պաշտպանը : Բայց Ռուսիա ալ, իր յաղթական պատերազմներէն յետոյ, կ'ուզէր նոյն դիրքը ունենալ, քանի որ Զարը Օրթոտօքս եկեղեցիին պաշտպանն էր : Հայը ո՞ր կողմը պիտի հակէր : Անշուշտ Ռուսիոյ, քանի որ երկու կողմին համար ալ նըպատաւոր էր տախիա Բայց, այս տեսակէտէն, Ռուսիա մեծ դժուարութեան մը առջեւ էր, քանի որ Ռուս—Պարսկական և Ռուս—Թրքական պատերազմներու տակն էջմիածնի բռնած դիրքին պատճառաւ, Թրքահայոց մէջ ինկած էր այդ աթուրն հեղինակութիւնը և թուրքիա արդիւած էր նոյնիսկ Կաթողիկոսներու տնուան յիշատակութիւնը՝ պատարագի տաեն : Ուստի Ռուսիա կը պահանջէր որ էջմիածինը ներկա-

յաջուցիչ մը ունենայ Պոլսոյ մէջ՝ հսկելու համար Էջմիածնապատական կալուածներու վրայ:

Այս վէճը տեւեց 9 տարի և քիչ արդիւնք տուաւ ռուսական քաղաքականութեան համար: Բայց երբ Հայ—կաթոլիկութիւնը ազատ հռչակուեցաւ 1830 ին, այդ քաղաքականութիւնը աւելի վտանգուած զգաց ինքզինքը:

Այս քաղաքականութեան համար աւելի վտանգաւոր դարձաւ Բողոքականութեան տարածումը Թրքահայոց մէջ, չարմում մը՝ որ կը վայելէր անգլիական պաշտպանութիւնը և Հայոթեան յուսալ կուտար, որ եթէ բոլոր Հայերը այդ կրօնքին դառնան՝ Անգլիա ինքնօրէն Հոյսատան մը պիտի կազմէ: Ասիկա Անգլիական խորամանկ խաղ մըն էր սակայն, քանի որ ան երբեք չէ փոփոքած Թուրքիոյ անդամահատութեան: Ու երբ Անգլիա և Ֆրանսա կրցան փճօցնել Հուճիար Իսթիքսիլի դաշինքով Ռուսիոյ ձեռք բերած ողջեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ, Ռուսիոյ համար խիստ կարեւոր թուեցաւ Էջմիածնի հեղինակութեան բարձրացման հարցը: Այս գործը լուսադոյնս կրնար կատարել Աշտարակեցին, որ հիմա այլևս վտանգ մը չէր: Անոր ընտրութիւնը իբր կաթոլիկոս շուտ մը վաւերացուեցաւ, ներսէս ընդունուեցաւ Նիկոլայէն, եկաւ Էջմիածին և կրցաւ բաւական յաջողութիւն ձեռք բերել: Ներսէսի թելադրութեամբ Մատթէոս Պատրիարքը խիստ հալածանք հանեց Բողոքականութեան դէմ, սակայն մոռցուեցաւ թէ հալածումը տարածում է: Անգլիական դեսպանը կրցաւ իր հետ ունենայ Բրուսիոյ և Ամերիկայի դեսպանները և ձեռք բերել Հայ Բողոքականաց անջատումը (1850): Պարտուած ռուս դիւանագիտութիւնը հիմա փորձեց ուրիշ ճամբայ մը՝ Դեսպանատան

թելադրութեամբ Յակոբոս Պատրիարք կը դիմէր ներսէսին և թուելով Հայաստանի Հայութեան կրած տառապանքները ու թուրք կառավարութեան անտարբերութիւնը, կը խնդրէր որ Ռուսիա սաշտպան կանգնի Թրքաստանութեան:

Ներսէս գիմեց Ռուսիոյ, որ նորէն փորձեց Էջմիածնի ներկայացուցիչ մը դնել Պոլսոյ մէջ, բայց շուտով ծագեցաւ երրորդ Ռուս—Թրքական կոմ Որիմի պատերազմը և խնդիրը յետաձգուեցաւ:

Աւիրայական — Արհեստաւորական վեճը.— Ամիրայոթիւնը, 1820ական թուականներուն, իր զօրութեան դադարանկէտին հասած էր: Այս դասուն ամենացայտուն ներկայացուցիչն էր Պեղեանը, որ թուրք կառավարութեան կը մատուցած խիստ մեծ ծառայութեանց համար պալատին ամենախտանկի մարդը դարձած էր:

1840ական թուականներուն այս դասակարգին ազդեցութիւնը երթալով կը նուազի սակայն, շնորհիւ Թանդիմաթի նոր օրէնքներուն, և առաջ կուգայ արհեստաւորութիւնը (Էսնամ) որ կ'աշխատի միւսին ձեռքէն իւրիւ իշխանութիւնը:

Այս պայքարը սկսաւ Սիլևատրի Ճեմարանի շուրջ, որուն Ամիրաներ խոստացեր էին օժանդակել, բայց չկատարեցին իրենց խոստումը: Այն տանն արհեստաւորներ միութիւն մը կազմելով ուղեցին դպրոցին տէր ըլլալ Պատրիարքարանը հակառակեցաւ Արհեստաւորները դիմեցին Սուլթանին և իրաւունք ստացան, բայց Ամիրաները հակառակեցան: Տեղի ունեցան բողոքներ, ցոյցեր, ձերբակալութիւն, աքսոր: Արհեստաւորները նորէն շահեցան, բայց նորէն չկրցան վարել գործը առանց դրամի ի վերջոյ, Սուլթանը

հրամայեց կազմել երկու ժողովներ ազգին գործերը կուսովարելու համար, մին՝ Հոգեւոր (12 հոգի), միւսը Գերագոյն (20 հոգի), կէսը արհեստաւոր և կէսը Ամիրաւ Այս ժողովները, որոնց կը նախագահէր Պատրիարքը, շարունակուեցան 1847էն 1860, երբ Ամիրայութիւնը փոխփոխուեցաւ վերջնականապէս և հաստատուեցաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը:

Ազգային Սահմանադրութիւնը. — 1839 թուականի Բարենորոգութեանց Թուրքիոյ կեանքին մէջ ներմուծած բարիքներէն մէկը այն եղաւ, որ ժողովական Պալատ մէջ բացուեցան պետական վարժարաններ ուր Հայ աշուք եւս սկսան յաճախել անարգել: Նոյն թուականէն յետոյ սկսան բացուիլ ազգային վարժարաններ ալ՝ որոնց կարեւորն էր Սկիւտարի Ճեմարանը: Իսկ Արատահմանիմէջ կար արդէն Մուրատ — Ռաֆայէլեան վարժարանը:

Կրթական այս վառարաններէն նոր սերունդ մը առաջ եկաւ, որ կարեւոր փոփոխութիւններ մտցուց մեր կեանքին մէջ: Այս շարժման պարագլուխներն եղան խումբ մը մտաւորական երիտասարդներ, որոնք իրենց ուսումը կատարելագործած էին եւրոպական համալսարաններու մէջ: Այդ երիտասարդներն էին՝ Գր. Օտեան, Նիկողայոս Պալեան, Ռուսինեան, Սերլիշէն, Իւթիւճեան, Աղաթօն, որոնք աշխատ-

Գրիգոր Օսեան

տեցան աշխարհաբար լեզուն տարածելու, Ազգ. Պատրիարքարանը բարեկարգելու և աղղային վարժարանները բաղձալի աստիճանի մը վերայ դնելու: 1853 ին Գերագոյն Ժողովը այս երիտասարդներուն յանձնեց աղղային վարժարաններուն վրայ հսկելու հոգը, կազմելով Ուսումնական Խորհուրդ մը, բաղկացած 14 անդամներէ:

Տօփ. Սերվիչեցի

Այս առաջին յաջողութիւնէն յետոյ, նոյն երիտասարդները, ինքնաբերաբար կազմեցին Պատրիարքարանի բարեկարգութեան համար սահմանադրութեան սրբազրութիւն մը, զոր յետոյ ներկայացուցին Պատրիարքին: Այս վերջինը նախ մերժեց զայն, ապա ստիպուեցաւ նկատազրութեան տանել և 1856 ին ու 1859 ին կրկին ու կրկին անգամ, մասնաւոր յանձնախումբերու կողմէ սրբազրել ու ներկայացնել Պատրիարքարանի Ընդհանուր Ժողովին (Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովներ), որ 1860 Մայիս 24 ին զայն ընդունեց ու ներկայացուց կառավարութեան վաւերացման համար:

Սակայն, բացարձակ միապետական կառավութիւն մը, ինչպիսին էր Օսմանեան կառավարութիւնը, պիտի չուզէր, իհարկէ, իր երկրին մէջ թոյլ տալ Ժողովրդավետական սկզբունքներու գործադրութիւնը: Ուստի ան մերժեց և չվաւերացուց զայն: Անկէ յետոյ տեղի

ռւնեցան ժողովրդական բողոքներ, յարձակում Պատրիարքարանի վրայ՝ որ այս պատճառաւ կառավարական պաշտպանութեան տակ տռնուեցաւ, ու 1863 Մայիս 7ին է միայն որ Բ. Դուռը վաւերացուց զայն, և այդ օրէն ասդին, մեր ներքին գործերը կը կառավարուին Ազգային Սահմանադրութեան օրէնքներուն համաձայն:

Հաս այս Սահմանադրութեան, որ վերջ կը դնէր Պատրիարքի անսահման իրաւասութեան և Ամիրաներու ռաշն զուլէսանց, Թրքայերը կ'ռնենային ժողովուրդէն ընտրուած Երեսփոխանական ժողով մը՝ Պոլսոյ մէջ, որ բաղկացած էր 220 Երեսփոխաններէ, 160-ը ընտրուած Պոլսահայութեան և 60-ը առաջնորդանիստ քաղաքներու Հայութեան կողմէ: Երեսփոխանական ժողովը կ'ընտրէ Քաղաքական ժողովը՝ բաղկացած 14 աշխարհականներէ, և Կրօնական ժողովը նոյնքան եկեղեցական անդամներէ, որոնք միանալով կը կազմեն Խառն ժողովը: Քաղաքական ժողովը կը կազմէ Ուսումնական Խորհուրդը և Հոգաբարձութիւնները: Գաւառական Առաջնորդարաններն ալ կ'ռնենային իրենց նոյնօրինակ կազմակերպութիւնը:

Նիկողոս Պալեան

Սակայն, Ազգային Սահմանադրութիւնը խմբադրուած ըլլալով Ֆրանսական Սահմանադրութեան նմանողութեամբ, քիչ կը պատշաճէր մեր կեանքին: Ան

ունէր կարեւոր թերութիւններ՝ զորոնք մասնանշողն եղաւ Խրիմեան Պատրիարքը։ Այսուհանդերձ, ան մեր ազգային դորձերու մէջ մացուց կանոնաւորութիւն և ժողովուրդը վարմեցուց ինքնակառավարութեան։

Հայ գիւղացիութիւնը.— Ռուսական տիրապետութիւնը բարիք մը եղաւ Ռուսահայոց, մանաւանդ քաղաքաբնակներու համար։ Հոն գիւղացին թէեւ չստացաւ ամէն իրաւունք, բայց գէթ չկար ջարդ։

Տարբեր էր ստիւայն Թրքահայ գիւղացիին վիճակը։ Ան քիւրա աղային ճորտն էր, ու երբ այդ աղաներն իրարու հետ կռուէին, հայ գիւղացին էր որ պիտի ընէր այդ կռիւը։

1830ին երբ Մէհմէտ Ալի Փաշան փչրեց Թրքական ուժը, Քիւրտեր փորձեցին անկախութիւն ձեռք բերել։ Սուլթան ստիպուած եղաւ Հայոց օժանդակութիւնը ուղկել և հայ գիւղացիները անոր կողմը բռնեցին։ Ստիւայն Սուլթանը պիտի չուզէր բոլորովին ջնջել քրտութեան ուժը, ընդհակառակն, ան զայն գործածեց վերջէն ջարդելու համար Ասորիները, Եգիպտիները, աւելի ետքն ալ Հայերը։

Եգիպտիները Հայաստանի հարաւային կողմերը բռնակող քրտախօս քաջ ժողովուրդ մըն էին Ասորիներու պէս։ Քրտական ջարդերը պտտնառ եղան որ անոնք մօտենան Հայոց՝ ինքզինքնին միասնաբար պաշտպանելու համար այդ հարստահարիչներուն դէմ։ 1870—71 թուականին, Սղերգի կողմերը, կազմուեցաւ հայ-եգիպտական բանակ մը, ուր Հայոց հրամանատարն էր Քեօե Պոլե (քէշիչ—քահանայ Պօղոս) իսկ Եգիպտիներունը՝ Շէյխ Մըրզըք, որոնք քրտական մեծ բանակ մը պարտութեան մատնեցին։

1845 թուականին, պետութեանց ճնշման տակ, Սուլթանը ստիպուեցաւ Թանգիմաթի օրէնքները մըտ-
ցընել նոսել հայաբնակ վայրերը Սակայն այս օրէնքները
քիւրտ աղան կը դրկէին իր կալուածներէն և իշխա-
նութենէն Ուստի ան ապստամբեցաւ: Շարժման մե-
ծերն էին Պէտր-Խան Պէկը և Խան—Մահմուտը Թան-
գիմաթը նպաստաւոր էր Հայերու, ուրեմն Քիւրտերը
սկսան կոտորել, կոզոպակել Հայերը Պատրիարքը դի-
մեց կառավարութեան, որ արդէն կը պատրաստուէր
վերջ տալ քրտական շարժման: Հայոց լայն օժանդա-
կութեամբ բռնուեցան քիւրտ երկու պետերը և տա-
ռեցան Պոլիս, բայց ոչ թէ հոն պատժուելու, այլ միայն
օտարները խաբելու համար: Հայերը ինկան հրճուանքի
մէջ, բայց վերջէն հասկցան թէ տալիս խորամանկ
խաղ մըն էր միայն: Կառավարութիւնը Պէտր-Խանի
և Խան—Մահմուտի տեղ ուրիշներ դրաւ և Թանգիմա-
թը միշտ մնաց թուղթի վրայ: Բայց այդ օրէն սկըս-
եալ հայ և քիւրտ յարաբերութիւնները բոլորովին
խանդարուեցան և Քիւրտը աւելի և աւելի համոզուե-
ցաւ թէ իր թշնամին Հայն է: Ազգամիջեան այս
պայքարը կը հրահրէր թուրք կառավարութիւն ինքը
և այս պայքարին մէջ ի սպառ ոչնչացաւ Թրքահայու-
թիւնը:

ԴԱՍ ԺԸ.

Գ. ՌՈՒՍ - ԹՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
(1853-1855)

Պատճառները.— 1850 ապրիլի թուականներուն Թուրքիա այնքան ահաբեկած էր, որ Ռուսիոյ Կայսրը՝ Նիկոլա՝ կը խորհէր զայն բաժնել Անգլիոյ հետ։ Ան իր այս մտածումը յայտնած էր Անգլիոյ դեսպանին՝ Կայսրը կ'առաջարկէր.— Անգլիա թո՛ղ գրաւէ Եգիպտոսն ու Կրետէն, իսկ Ռուսիան, Սերպիան և Պուլկարիան, որոնք այն տանն Թուրքիոյ կը պատկանէին, մէկ պետութիւն կազմեն՝ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ։ Ասիկա ըսել էր թէ, այդ մասերը ինք պիտի գրաւէր։

Ռուսաց Զարին այս առաջարկը սարսափեցուց Անգլիան, որ գիտենք թէ Թուրքիոյ պահպանութեան կողմնակից էր, որպէսզի Ռուսիա չհասնի Միջերկրականը։

Այս օրերուն, Ֆրանսա Երուսաղէմի Սուրբ Տեղեաց մասին իրեն նպաստաւոր նոր առաւելութիւն մը ձեռք բերած ըլլալով Թուրքիոյ Սուլթանէն, Ռուսիա պահանջեց Թուրքերէն՝ որ ընդունին թէ ինքն է յունական եկեղեցիին պաշտպանը և Երուսաղէմի մէջ պէտք է Յոյներուն գերակշիռ դիրք տրուի։ Իսկ Թուրքիա, Անգլիոյ և Ֆրանսայի թելադրութեամբ, մերժեց այդ առաջարկները՝ որոնք զինքը Ռուսիոյ ենթակայ դիրքի մը կ'իջեցնէին։

Այն ատեն, Նիկոլա Ջարը, իր կամքը պարտադրե-
լու համար, պատերազմ յայտարարեց Թուրքիոյ դէմ:

Թուրքիոյ պարսութիւնը եւ եւրոպացւոց դաւնակ-
ցութիւնը Ռուսիոյ դէմ. — Ռուսիա իր աւանդական սո-
վորութեան համաձայն երկու կողմէն յարձակեցաւ
Թուրքիոյ վրայ, եւրոպայի և Ասիոյ կողմէն միան-
գամայն: Ջարը այս պատերազմը ժողովրդական դար-
ձընելու համար, կրօնական դոյն տուած էր անոր:

Շուտով Թուրք նաւատորմիղը փճացաւ ռուսական
նաւատորմիղէն, ինչպէս երբեմն նաւարինի առջեւ ե-
ղած էր: Բայց, Թուրքիոյ տկարացումը Ռուսիոյ զո-
րացում կը նշանակէր և տաիկա վտանգ մընէր Անգլիոյ
համար: Ուստի, Անգլիա կրցաւ համաձայնեցնել Ֆրանս-
սան, Բրուսիան, Աւստրիան և Սարաւենիան, որոնք
500 նաւերով Սեւ Մով մտան և յաղթեցին Ռուսիոյ,
փճացնելէ յետոյ անոր նաւատորմիղը:

Այն ատեններ, Նիկոլա յանկարծ մեռաւ և իրեն
յաջորդեց Աղեքսանդր, որ շարունակեց պատերազմը:
Ռուս բանակը Հայաստանի մէջ գրաւեց Կարս բերդա-
քաղաքը:

Հետեւեց. — Այս պատերազմը վերջացաւ Բարի-
դի դաշինքովը, որուն ուժովը Ռուսիա կը կորսնցնէր
երկու դարէ ի վեր իր ձեռք բերած առաւելութիւն-
ները: — Սեւ Մովը այլևս կը դադրէր ռուսական ծով
մը ըլլալէ, Ռուսիա կը հրաժարէր Թուրքիոյ քրիս-
տոնեաներուն պաշտպան երեւնալէ:

Կորսն ու չըջակայքը Թուրքիոյ վերադարձուեցան,
իսկ դաշնակիցներուն գրաւած տեղերը Խրիմի մէջ՝
Ռուսիոյ:

Այս պատերազմին հետեւանքներէն մէկն ալ այն

եղաւ որ, Թուրքիա ժողովանակ միայն Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ մնալու, կ'առնուէր եւրոպական պետութեանց պաշտպանութեան տակ: Իսկ Թուրքիա լաւ գիտնալով որ այդ տէրութիւնները իրարու հետ երբեք հաշտ պիտի չըլլան, շարունակեց իր առաջնական ընթացքը, աւելի շեշտելով անոնց միջեւ հակառակութիւնը: Ու թէեւ ինք յանձնառու եղած էր իր երկրին մէջ բարեկարգութիւն մտցնելու, բայց իր խոստումը դարձեալ խոստում մնաց: Այդ խոստումին դարձադրութիւնը իրմէ պահանջող ալ չեղաւ:

Թէ Թուրքիա ինչքան յարգեց իր աւանդաւորութիւնը իր երկրին մէջ բարեկարգութիւն մտցնելու և քրիստոնեաներուն դիմակը տանելի դարձնելու մասին, այդ յայտնի կ'ըլլայ անկէ, որ 1860ին, Լիւրմանի կողմը Տրիւզները յարձակեցան քրիստոնեայ Մարօններու վրայ և ջարդեցին զանոնք, ինչպէս այդ ըրած էին արդէն 15 տարի առաջ: Զարդը տարած-

Նաբոլեոն Գ. Կայսր Ֆրանսայի

ըրած էին արդէն 15 տարի առաջ: Զարդը տարած-

ուեցաւ մինչեւ Դամասկոս: Մեղսակից էին թուրք պաշտօնեաներն ու զօրքը: Ոնդիրը վերջացաւ Ֆրանսայի Կայսր Նաբոլէոնի միջամտութեամբը և Լիբանանի ինքնօրէնութեամբ:

Լիբանանը ծովեզերք էր, մօտիկ՝ քաղաքակիրթ երկիրներուն: Ո՞վ պիտի տեսներ սակայն Հայաստանի խուլ անկիւններուն մէջ պատահածները:

Ձեյթունի անցքեր. — Խրիմի Պատերազմէն յետոյ Ռուսաստանէն բաղմաթիւ գաղթականներ եկան թուրքի տ: Թուրք կառավարութիւնը անոնցմէ մաս մը ուղեց ընտկեցնել Ձէյթունի մէջ՝ Ձէյթունցիներու ուժը ջլատելու նպատակաւ: Ձէյթունցիք ընդդիմացան և թոյլ չտուին:

Սակայն 1862ին մեծ վէճ մը ծագեցաւ այդ տեղի Հայերուն և շրջակայ թուրքերուն միջեւ: Մարաշի կուսակալը ասիկա պատճառ բռնելով 40,000 զօրքով Ձէյթուն մտաւ և շատ մը աւերներ գործեց: Պոլսոյ Պատրիարքարանը Բարիդի դռնինքը ստորագրող տէրութեանց դիմեց, մասնաւորաբար Ֆրանսայի Նաբոլէոն Գ. Կայսեր: Ասդին, Ձէյթունցիք պատերազմ յայտարարելով թուրքերու դէմ, զանոնք փախուտի մասնեցին: Ձէյթունցիք պատուիրակութիւն մը դրկած ըլլալով Նաբոլէոնին, անոր օգնութիւնը խնդրելու նպատակաւ, Կայսեր միջամտութեամբ հաշտութիւն կայացաւ, որուն հետեւանքով, առաջին անգամ ըլլալով, թուրք կառավարիչ մը զրկուեցաւ հոն, բայց երկրին ներքին վարչութիւնը ամբողջովին Հայոց ձեռքը կը մնար: Ձէյթունցիք պիտի վճարէին 25,000 դահեկան տուրք:

Ահա թէ եւրոպա ինչպէ՛ս կը միջամտէր ի նպաստ Հայերու:

ԴԱՍ ԺԹ.

Դ. ՌՈՒՍ—ԹՐԻԲՆԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
(1877 — 1878)

Պատճառները.— Խրիմի պատերազմէն Ռուսիա դուրս եկած էր յաղթուած և նուստատացած։ Բայց ան երբեք հրամարած չէր իր նպատակէն, որ էր՝ Սեւ Մովը ռուսական լիճ մը դարձնել և նեղուցները իր ազդեցութեան ենթարկել։ Ուստի ան կ'սպասէր յարմար առիթի մը։

Այդ առիթը տուաւ ինքը՝ թուրք կառավարութիւնը։

Հերսէքի քրիստոնէայ բնակիչները նեղուելով հարկերու ծանրութենէն, 1875ին ապստամբութեան գլուխ դարձեցին։ Ռուսիոյ դրդումով անոնց օրինակին հետեւեցան Պանայի բնակիչները և յաջորդ տարին Պուլկարներն ալ նոյնը ըրին։

Այս միջոցին Պուսոյ մէջ տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւն մը։ Երիտասարդ թուրքերը զահէն վար առին Սուլթան Ապա-իւլ-Ազիզը՝ որ Ռուսիոյ ազդեցութեան տակ ինկած էր, և անոր տեղը նստեցուցին Մուրատ Ե.ը Անգլիոյ դրդումով։

Շուտով իրենց սլաւ հզօրայրներուն օգնութեան հասան Սերպիան և Գարատաղը՝ որոնք նմանապէս տպըստամբեցան։ Օսմանցիք կարողացան այս փոքրիկ ազգերուն դաշնակից բանակները ջախջախել, բայց յանկարծ խնդիրը ուրիշ ձեւ մը ստացաւ։

Պոլսոյ դեսպանաժողովը. — Թուրքիա ապստամբութիւնները զսպելու միակ կերպ մը գիտէր — Զարդը: Թուրք անկանոն զօրքերն ու Զէրքէզները Պուլկարիոյ մէջ կատարեցին ահաւոր Զարդերու Այս բարբարոս արարքները, կատարուած՝ եւրոպական հողի վրայ, մեծ յուզում պատճառեցին եւրոպայի մէջ: Եւրոպական պետութիւնները Թուրքերէն պահանջեցին երկիրը բարեկարգել և քրիստոնեաներու նեղութեան վերջ տալ:

Այս նպատակաւ Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ Դեսպանաժողով մը, որ առաջարկեց ապստամբ գաւառներու մէջ ինքնավարութիւն մտցնել:

Այս միջոցին, նոր յեղափոխութեամբ մը, Մուրատն ալ դահէն վար առնուեցաւ և տեղը անցաւ Ապտ-իւլ Համիտ Բ. որ նախ ընդունեց Դեսպանաժողովին պահանջները: Բայց երբ եւրոպական պետութիւնները պահանջեցին որ իրենց ձեռքով կատարուին այդ բարեփոխութիւն-

Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզ
Կայսր Թուրքիոյ

ները, Թուրքերը մերժեցին, առարկելով թէ ատիկա միջամտութիւն էր իրենց ներքին գործերուն և թէ

կառավարութիւնը ինքը բոլոր երկրին մէջ բարեկարգութիւն պիտի մտցնէր:

Եւ մինչ Դեսպանաժողովը դեռ կը շարունակուէր, Սուլթանը թնդանօթի 101 հարուածներով սահմանադրութիւն, այսինքն ազատութիւն, հաւասարութիւն և արդարութիւն կ'աւետէր ամենուն: Դեսպանաժողովին ընկերք չէր մնար այլեւս:

Ռուսիոյ, որ մինչեւ հիմա համբերած էր թուրքիոյ նենգամիտ խաղերուն, այլեւս ժամանակը հասած համարեց դործելու և եւրոպական պետութեանց համաձայնութեամբը պատերազմ բացաւ թուրքիոյ դէմ 1877 Ապրիլ 14ին:

Պատերազմը. — Ռուսերը, դարձեալ, ըստ իրենց աւանդական սովորութեան, Եւրոպայի և Ասիոյ կողմէն սկսան յառաջանալ:

Ասիոյ կողմէն դործող ռուսական բանակը կազմուած էր 180,000 հոգիէ: Այս բանակին վերին հրամանատարն էր Միքայէլ Դուքսը, բայց իրական սպարապետն էր Լորիս Մելիքով: Բանակը բաժնուած էր չորս մասերու, որոնց երկուքին հրամանատարները Հայ էին, համբաւաւորն Արշակ Տէր Ղուկասով և ինք՝ Լորիս Մելիքով: Լորիս Մելիքովի հռչակը տարածուած էր Հայոց մէջ Տաշատանի դէմ իր վարած կռիւներուն մէջ 1854ին, ապա 1855ին՝ Կարսի գրաւումին ժամանակ: Անկէ առաջ ան ռուս կառավարութեան հրամանով եկած էր Պոլիս, նորընտիր Մատթէոս Կաթողիկոսը:

Սուլթան Համիս

Էջմիածին առաջնորդելու համար և Պոլսոյ հայ լրագիրները անոր անուշը տարածած էին զաւաններու մէջ։ Լորիս Մելիքով ծանօթ էր ուրեմն այն երկրին և այն ժողովուրդներուն, որոնց մէջ պիտի գործէր։ Ան ծանօթ էր նաեւ արշաւելիք երկրին ժողովուրդներուն լեզուներուն և այս կերպով է որ ան կրցաւ շատ մը քիւրտ ցեղապետներ և թուրք ազդեցիկներ իրեն հետ ունենալ։

Հայոց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ այն, որ պատերազմը սկսելէ առաջ, Լորիս Մելիքով, իր սպայակոյտովը Էջմիածին այցելեց և իր սուրը օրհնել տուաւ Կաթողիկոսին։

Իսկ թրքական բանակին հրամանատարն էր Ահմէտ Մուխթար Փաշա, նշանաւոր՝ իբր կարող և փորձառու ռազմագէտ։ Սակայն իր բանակը քիչ էր, թուրք զօրքին կարեւոր մասը եւրոպական ճակատը զրկուած ըլլալուն պատճառաւ։ Իրեն կը պակսէր դրամը և հեծելազօրքը։

Տէր Ղուկասով գրեթէ առանց կռիւի տիրեց Պոլսոյ լրագիր և Տիատինի, և Իւլի-Քիլիսէի մէջ (Ս.Յովհաննէս) իր ուխտը կատարելէ յետոյ շարունակեց արշաւը և դը-

Զօր. Լորիս Մելիքով

Զօր. Տէր Ղուկասով

բաւեց նաեւ Գորաքիլիէն և Ալաշկերտը, մինչ
Լորիս Մեկիքով տիրած էր Կաղզուանիս :

Ռուս զօրքը ուր որ հասնէր, տեղացիք, մասնա-
ւորաբար Հայերը, մեծ դիւրութիւններ կ'ընծայէին,
որովհետեւ այս անգամ ալ այն համազումը տրուած էր
անոնց թէ իրենց ազատագրութեան համար յայտարար-
ուած էր այս պատերազմը :

Մեծ դժուարութեամբ գրաւեցաւ սակայն Արտա-
հանը, որ մամուր բերդաքաղաք մըն էր Արտահանի
անկման լուրը մեծ սրատրեկութիւն առաջ բերաւ
Պոլսոյ մէջ և անոր հետեւանքով էր որ Ապտ-իւլ-Հա-
միտ լուծեց Երևոյի մոզովը և աքսորեց Երիտասարդ
Թուրքերու պարագլուխները :

Ռուսերը պաշարեցին Կարս նշանաւոր բերդաքա-
ղաքը, որուն մէջ նմրացած Թուրքերը յամառօրէն դի-
մադրեցին, և առաջ անցան :

Թուրքեր, Կովկասի մահմէտական ցեղերը ապըս-
տամբեցնելու և ողւա բանակը կռնակէն հարուածելու
յոյսով, ձովով արշաւախումբ մը ղրկեցին Սօխում
Գալէ, և սկիզբները բաւական յաջողութիւն ձեռք բե-
րին : Սակայն Շէլկիմիիկով հայ հազարապետը կրցաւ
յաղթել անոնց և անոնք յուսահատ ետ դարձան Պոլիս :

Թուրքերը քաշուեցան Զիլին ըստած լեռները,
ուր յամառ ընդդիմութիւն մը ցոյց տուին և Տէր
Ղուկասով խոհեմութիւն համարեց նահանջել : Ան եկաւ
Կարսի տաջի, ուր կը դանուէր ընդհ. բանակատեղին :
Թուրքերը վերագրաւեցին ուրիմն իրենց կորսնցու-
ցած տեղերը և Լորիս Մեկիքով Կարսի պաշարումն ալ
վերցուց քաշուելու համար դէպի Ալեքսանդրապոլ :
Օսմանցիք մասն Կարս, ուր պաշարուած Թուրքերը
մեծ ուրախութեան մէջ ինկան : Պաշարման առեւն մեծ
տաքնապններ անցուցած էին Հայերը, որոնցմէ ոմանք

Թուրքերու կողմէ բերդէն վար նետուեր էին որպէս կասկածելի :

Ռուսերու այս նաճանջը յուսահատութեան մատնեց Հայերը՝ որոնք 3000 ընտանիքի չափ Տէր Ղուկասովի բանակին հետ գաղթեցին դէպի Ռուսահայաստան, ազատուելու համար կատաղութենէն Թուրքերուն և Բիւրտերուն՝ որոնց տրամադրութիւնը բարձրացաւ այս կերպով : Թուրքերը պաշարեցին նաեւ Պայագիւր ուր Ռուսեր 23 օր հերոսական դիմադրութիւն մը ցուցուցին մինչեւ որ Տէր Ղուկասով յարձակումով ցըրուեց պաշարողները և ներսինները ազատելով ձգեց ուերակ քաղաքը Թշնամիին :

Այս կսիւներու ժամանակ տրեւելեան Հայաստանի մէջ քիւրտերու կատարած ուերումները խիստ մեծ եղան : Կը բաւէ յիշել Շէյխ Ջէլալէդդինի արշաւանքը :

Ռուս—Թրքական պատերազմի այս առաջին շրջանը վերջացաւ ուրեմն Թրքական յաղթանակով, պատճառը՝ որովհետեւ ուսերը շատ գէշ զաղափար ունէին Թուրք բանակի մասին և հոգ չէին տարած իրենց բանակի զինուորական կազմակերպութեան : Շուտով սակայն, անոնք լրացուցին այդ պակասները և սկսան նոր Թափով յառաջանալ :

Կարսի առումը.— Այս անգամ Տէր Ղուկասովի բանակին միացաւ նաեւ Յովհաննէս Լազարեւի հայ անուանի զօրավարը, այն որ Տաղստանի տպաւորապետ Շամիրը ձերբակալած էր իր լեւներուն մէջ : Այլաճառ Տաղի վրայ ամրացած Թուրք բանակին մէկ մասը ըստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ և հայ զօրավարները Կոյսեր կողմէ վարձատրուեցան մեծ պատուանշաններով :

Ռուսները ուրիշ աւելի կարեւոր յաղթանակ մըն ալ տարին Տէվէ-Պոյնու ըսուած կիրճին քով, ուրկէ թուրքերը խառն խուռն փախան մինչեւ Կարին, ուր հասան Ռուսները և պաշարելով քաղաքը պահանջեցին անձնատուր ըլլալ Կարինի 70,000 բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայ, յոյն, և պարսիկ էր և փափաքող չէր քաղաքը ուժարկոծել տալու Ռուսերուն։ Այսպէս ալ պահանջեցին Մուխթար Փաշայէն, որ սակայն մեծ ժողով մը գումարելով որոշեց անձնատուր չըլլալ։

Այն տեսնելէ Ռուսները սաստկացնելով Կարսի պաշարումը, որոշեցին նախ զայն գրաւել Կազմուեցան եօթը զօրագունդեր, հայ և օստր զօրավարներու ղեկավարութեամբ և հայ առաջնորդներու հետեւելով մօտեցան բերդին և սկսան խիստ յարձակողականի մը։ Նոյ. 15 ին Կարսը ինկու Ռուսաց ձեռքը իր 403 թընդանօթներով, մեծաքանակ ռազմամթերքով և 17,000 զերիններով, որոնց 5-ը Փաշա և 800-ը սպայ էին Կային 45 և վիրաւորներ՝ որոնք Լորիս Մելիքովի կողմէ նամակով մը զրկուեցան Կարին, Մուխթար փաշային, անոր գործը գծուարացնելու նպատակաւ։

Ինչպէս Արտահանի, նոյնպէս և Կարսի պէս ամուր բերդաքաղաքի մը անկումը այն կասկածը տուաւ թուրքերուն, թէ իրենք մասնուած են իրենց հրամանատարներէն։

Այս կասկածը առաջ կուգար անկէ, որ Ռուսները շատ չպարծնեցան սոյն յաղթանակովը։ Սակայն, Ռուսները չպարծնեցան, որովհետեւ Կարսը գրաւողը հայ էր՝ Լորիս Մելիքովը և ոչ թէ Պասկեւիչ մը, որ Երեւանի պէս հողաբերդ մը գրաւելուն համար անկազմակերպ Պարսիկներէն, փառքերու ծայրագոյնին արժանացաւ Զարին կողմէ։

Կարսի տառուճն յետոյ, Քիւրտեր, Լէզկիներ, Չէ-
չէններ, որոնք մինչեւ այն ատեն միշտ խլրտումներ կը
շանէին Այսր—Կովկասի մէջ, հետզանդեցան վերջնական-
ապէս:

Կարսի տառուճով, Հայաստանի մէջ ուսն և թուրք
պատերազմին վճիռը տրուած էր: Ռուսերը ստատկո-
ցուցին Կարսին պաշարումը, որուն տառուճը ուշացու-
սատիկ ցուրտին պատճառաւ թուրք բանակը գրեթէ
ամբողջութեամբ քայքայուած էր:

1877 Փետր. 21-ին, Ռուսաց պահանջման վրայ,
թուրքերը պարզեցին Կարսը և Ռուսերը ներս մտան:

Այս պաշարման միջոցին սովի, ցուրտի և խնոցու-
մի պատճառաւ քաղաքին մէջ թիֆոյի համաճարակ մը
ծագելով, զո՛ւ տարաւ 14,000 հոգի: Հիւանդութիւնը
գուրան ու տարածուեցաւ Կարսի մէջ զո՛ւ գացին
3,000, Հասան Գալէի մէջ՝ 7,000 և ուրիշ վայրերու
մէջ՝ 12,000 հոգի: Հիւանդութիւնը վարակեց նաեւ
ուսն բանակը, որ պատերազմի միջոցին եթէ մօտ
4,000 զինուոր զո՛ւ տուած էր, այս հիւանդութիւնէն
կորսնցուց մօտ 10,000, որոնց մէջ էին նաեւ Վանան
Լորիս Մելիքով, Շէլկովիկով հայ զօրավարները և
ուրիշներ:

Սակայն Ռուս—թրքական պատերազմին բախար
Հայաստանի մէջ չէր որ պիտի վճռուէր, այլ Պալքան-
ներու մէջ, ուր տեղ եւս Ռուսեր Նիկոլա Մեծ Իշխա-
նին հրամանատարութեամբ և մեծամեծ դժուարու-
թիւններով յաղթող հանդիսացան և հասան մինչեւ
Սան Սթեֆանօ, Պոլսոյ քովը:

Թուրք բանակը այսպէս քայքայուելով երկու
ճակատներու վրայ, Ռուսաց համար կը բացուէին Պոլսոյ
դռւանները: Անգլիա՝ որ քնաւ փափաքող չէր Ռուսաց
դէպի Միջերկրական յառաջացումին, իր նուաւորմը
Պոլիս զրկեց պաշտպանելու համար թուրքիան:

Բայց, Ռուսերը Պոլիս չմտան:

Այս դէպքերու միջոցին Ապա-իւլ Համիտ ցրուեց
երկրորդ երեսփոխանական ժողովը և 33 տարի տն-
լուր բռնութեամբ կառավարեց երկիրը, մինչեւ 1908:

ԴԱՍ Ի.

ՍԱՆ - ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԵՒ ՊԵՐԼԻՆԻ

ԴԱՇՆԱԳՐԵՐԸ

ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Պատերազմին հետեւանցները եւ Սան-Սթեֆանոյի դաշինքը — Թուրքիոյ այս պատերազմէն զուրս կուգար ա՛յլ տւելի քայքայուած ու տկարացած Սուլթան Ապտալ-Համիտը խոնարհեցաւ և զինադադար խնդրեց ուստի հրամանատարութենէն Անգլիոյ վերջին պահունցուցած ընթացքին հետեւանքով՝ Ռուսիոյ զգուշացաւ Պոլիս մտնելէ և զինադադար շնորհեց Թուրքիոյ։ Անմիջապէս սկսան հաշտութեան դաշնագրութեան՝ Սան-Սթեֆանոյի մէջ։

Այդ տեսնենք Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքն էր ներսէս Լարժապետեան Սա ծածկաբար Սան-Սթեֆանո երթալով, ուստի հրամանատար Նիկոլա Մեծ Իշխանի հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ և խնդրեց անկէ, հաշտութեան դաշինքին մէջ նկատի ունենալ նաեւ Հայոց վիճակը։ Հակառակ որ Թուրքիոյ Հայերը պատերազմի ընթացքին ամէն կարելի օժանդակութիւնը ըրած էին թուրք բանակին, սակայն հայաբնակ նահանգներու մէջ, թուրք կեդեքիչ պաշտօնեաներու, Քիւրտերու և Ձէրքէզներու անօրէնութիւնները չափ ու սահման անցեր էին։

Նիկոլա Մեծ չուքը ընդունեց Հայոց խնդրանքը

և Սան-Սթեֆանոյի դաշինքին մէջ դրաւ 16րդ յօդ-
ուածը, որ կ'ըսէր. «Որովհետեւ ռուս զօրքերու Հայաս-
տանի մէջ գրաւած տեղերէն ետ քաշուելէն յետոյ՝ յիշեալ
տեղերու մէջ կրնան օխոթութիւններ եւ բարդութիւններ
յառաջ գալ, որոնք վնասակար են երկու պետութեանց
լաւ յարաբերութեան պահպանման, Բ. Դուռը յանձն
կ'առնէ անյապաղ իրականցնել բարեկամութեան ու
բարեկարգութիւնները՝ զորս տեղական պէտքերը կը
պահանջեն Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ եւ երա-
խտւորել անոնց ապահովութիւնը Բիւրսերու և Զե-
րեկներու դէմ»։ Թուրքիա, իբր պատերազմական
տուգանք, պարտաւոր էր Ռուսիոյ վճարել մէկ միլիոն
410 միլիոն ռուբլի Բայց, որովհետեւ ան անկարող էր
այդ հսկայ գումարը վճարել, Ռուսիոյ կը մնային Արտա-
հան, Կարս, Պաթլաւ, Պայազլիս քաղաքները, մինչեւ
Սօզանլու լեռները և իր տուգանքն ալ կ'իջնէր 300
միլիոն ռուբլիի։

Առաջին անգամն էր որ Հայոց խնդիրը միջազգա-
յին դաշինքի մը մէջ տեղ կը բռնէր եւ Հայաստան բառն
ալ կը յիշատակուէր։

Ասկէ զատ, Պալքաններու կողմէն, Գարաաղ,
Սերպիա և Ռումանիա կ'ըլլային անկախ պետութիւն-
ներ, Պալկարիա ինքնավարութիւն կ'ստանար։ Պատե-
րազմին վերջերը Յոյներն ալ ապստամբած ըլլալով՝
յուշաբանի գաւառներուն, ինչպէս նաև Պոստա-Հէրսէ-
քի մէջ բարեկարգութիւններ պիտի մտցուէին։ Մէկ
խօսքով, Թուրքիա դրեթէ կը զրկուէր իր պալքանեան
ստացուածքներէն։ Ռուսիա իրեն շատ քիչ բան կը
պահէր այդ կողմէն և տաիկա իր վարկը շատ կը բարձ-
րացնէր Թուրքիոյ քրիստոնեաներու աչքին՝ իբր աղա-

տարար Բայց, շատ յուզուեցան և դրդուեցան մահ-
մեառականները, մասնաւորաբար Լազերը:

Այս պայմանները, սակայն, շատ ծանր էին և
Թուրքիա կը դառնար գրեթէ Ռուսիոյ վաստակը, կոր-
սընցնելով իր անկախութիւնը: Ասիկա շատ վնասակար
էր մանաւանդ Անդլիոյ շահերուն, և երկար բռնակ-
ցութիւններէ յետոյ, որոշուեցաւ Պերլինի մէջ գումա-
րել Վեհաժողով մը՝ քննելու համար Սան-Սթեֆանոյի
գաշինքը: Ռուսիա նախ շատ հակառակեցաւ, բայց
Անդլիոյ հետ համաձայնելէ յետոյ թէ ինչ փոփոխու-
թիւններ պիտի ըլլային Պերլինի մէջ, տուաւ իր հա-
մաձայնութիւնը:

Կիպրոսի դաժնիքը.— Միեւնոյն ատեն, Անգլիա
յաջողեցաւ, զաղանդար, Թուրքիոյ հետ կնքել Կիպրո-
սի գաշինքը (1878 Յունիս 4), որով ան յանձն կ'առ-
նէր չթողուլ որ Թուրքիա նոր անգամահատութեան
ենթարկուի Ռուսիոյ կողմէ, իսկ Սուլթանն ալ կ'ըն-
դունէր բարեկարգութիւններ մօցնել իր երկրին մէջ՝
միջամտութեան նոր պատրաստիւններ չընծայելու համար
Ռուսիոյ: Եւ որպէսզի Անգլիա կարենայ կատարել իր
պարտականութիւնը՝ Թուրքիա անոր կը յանձնէր Կիպ-
րոս կղզին: Հաստատուելով Կիպրոսի մէջ, Անգլիա իր
գիրքը ամրացուց Միջերկրականի մէջ և ապահովցուց
Հնդկաստանի ճամբան, որ վտանգուած էր Հայաստանի
բերդաքաղաքներուն և Պաթումի Ռուսոց կողմէ գը-
րաւումովը:

Պերլինի Վեհաժողովը (1878 Յունիս 13).— Պու-
սոյ Հայոց Պատրիարքարանը, տեղեկանալով որ Սան-
Սթեֆանոյի գաշինքը պիտի վերաքննուի Պերլինի մէջ,
պատուիրակութիւն մը ղրկեց պետութեանց մայրա-
քաղաքներ՝ խնդրելու որ այդ ժողովին մէջ Հայոց

խնդիրն ալ նկատի առնուի Այդ պատուիրակութեան անդամներն էին Խրիմեան Հայրիկ, Խորէն Նարպէյ, Մինաս Չերազ և Ս. Փափազեան: Ասոնք, յետոյ, Պերլին պիտի հաւաքուէին և ժողովին առջեւ պիտի պաշտպանէին Հայոց իրաւունքները: Պիտի պահանջէին Հայաստանի ինքնավարութիւնը՝ քրիստոնէայ կուսակալով մը և Թուրքիոյ զերիշխանութեան տակ:

Հայոց Պարիարքարոնին այս քայլը, որ արժանացած էր Սուլթանին ալ հաւանութեանը, կը նշանակէր դիմել Ռուսիոյ ռիտերիմ բեւաճիցներուն: Այս քայլը վշտացուց Ռուսիան և ծանր հակադարձութիւն մը ունեցաւ մեր խնդրին վրայ:

Հայ պատուիրակութիւնը չընդունուեցաւ Վեհաժողովէն, 16րդ յօդուածը փոխուեցաւ 61րդ յօդուածի և հետեւեալ կերպով. «Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրականացնել այն բարեօրումներն ու բարեփոխումները, որ կը պահանջեն ճշդական պէտքեր, Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ, եւ երաւիաւորել անոնց ապահովութիւնը Չեքեզներու եւ Բիւրսերու դէմ: Բ. Դուռը այս նպատակին համար ձեռք առնելով միջոցները պարբերաբար պիտի ծանօթացնէ տեղաբնակներուն, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ»:

Պերլինի դաշինքը Ռուսաց կը ձգէր Արտասան, Կարս և Պաթումը և

Խորէն Նարպէյ

Մինաս Չերազ

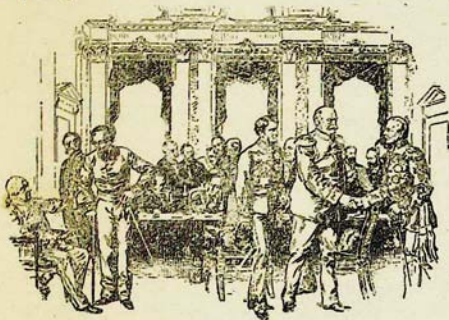

Ս. Փափազեան

գրաւուած միւս տեղերը կը վերադարձնէր Թուրքիոյ:

Սան-Սթեֆանոյի դաշինքովը ոռւս զօրքը պիտի մնար գրաւուած վայրերուն մէջ մինչեւ որ Սուլթանը կատարէր իր խոստումները: Պերլինի դաշինքով Ռուսերը անմիջապէս պիտի Բաշուէին այն տեղերէն, որոնք ետ պիտի արուէին Թուրքիոյ:

Սան-Սթեֆանոյի դաշինքով Ռուսիա կ'ստանձնէր Հայաստանի մէջ բաւեկարգութիւն մտցնել տալու հոգը: Պերլինի դաշինքով այդ հոգ կը փոխանցուէր մեծ պետութեանց:

Պերլինի վեհաժողովը

Պերլինի 61րդ յօդուածին մէջ Հայաստան անուան անգամ չէր յիշուած, այլ «Հայոց բնակած նահանգներ», իսկ Հայերը կը բնակէին Թուրքիոյ ամէն կողմերը:

Մէկ խօսքով, ինչ որ ժամեր էինք Սան-Սթեֆանոյի մէջ, կ'որսնցուցինք Պերլին երթալով:

Պետութիւնները, անկէ յետոյ, իրարու հետ գըծ-
տեցան և Թուրքերը տախթէն օգտուեցան ու բնաւ
չյիշեցին իրենց ստորագրութիւնը:

Իսկ Պալքանկան ազգերը ազատուեցան թրքական
յուծէն:

Զեյթունի դեպքերը. — Թուրք կառավարութիւնը
չէր կոտարած 1864ին իր յոնձն սուած պարտակա-
նութիւնը. իսկ այս պատերազմին տախթով ան փար-
ձեց այս երկրէն ալ զօրք առնել: Ասիկա կը նշանակէր
երկիրը զրկել ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն:
Ուստի, անոնք մերժեցին զօրք տալ և իրենց վրայ եկող

Զեյթունցիներ

Ձերքէղներն ու Բիւրտերը հալածեցին: Երկրէն վաճն-
տեցին նոյնպէս թուրք կառավարիչը: Ձէյթունցիք յան-
ձըն կ'առնէին զինուոր տալ միայն այն պայմանով, որ
քրիստոնէայ սպաներու հրամանին տակ զանուկն անոնք,
տեղական ոստիկաններն ալ հայ ըլլան: Նաեւ, կը պա-
հանջէին որ կառավարիչը թուրք և քրիստոնէայ ըլ-
լայ, փոխն ի փոխ Կառավարութիւնը ընդունեց այդ
պայմանները, բացի քրիստոնէայ սպաներու ինդրէն:
Եւ որովհետեւ Ձէյթունցիք զիջում չըրին, համաձայ-
նութիւն չգոյացաւ:

Այս գործին մէջ զօրքն ալ խառնուեցաւ և շատ
մը Հայեր բանտարկուեցան: Ներսէս պատրիարք մեծ
ճիգերով կարողացաւ բանտարկեալները ազատ ար-
ձակել տալ (1879 Յունուար):

Գաղթ եւ Սով. — Պատերազմին հետեւանքներէն
մէկն ալ այն եղաւ, որ Ալաշկերտի, Պայաղիտի և
չրջակայքի Հայերէն շատերը, ձգելով իրենց տունն ու
տեղը գաղթեցին Ռուսահայաստան:

Իսկ Վասպուրականի շրջանին մէջ Բիւրտերու
կողմէ կատարուած աւարառութեանց և անօրինու-
թեանց երեսէն երկրագործութիւնը փճացաւ և առաջ
եկաւ սով մը: Ասոր առաջքը առնելու համար Պոսոյ
մէջ կազմուեցաւ «Սովելոց Յանձնաժողով» մը որ իր
ճիւղը ունեցաւ Վանի մէջ Խրիմեանի հովանաւորու-
թեան տակ:

Ամէն կողմէ Հայեր նպաստներ հասցուցին և ա-
ռաջքն առնուեցաւ նոր դժբախտութիւններու:

Առաջին անգամն էր որ դուրսի Հայերը օգնու-
բեան կուգային գաւառի իրենց եղբայրներուն եւ կապ
կը հաստատուէր իրենց միջեւ:

ԴԱՍ ԻԱ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Պուկարական օրինակը. — Պարլինի Վեհաժողովին գացած Հայ Պատուիրակութիւնը վերադարձաւ Խրիմեան Պոլսոյ մէջ իրեն դիմող բազմութեան տեղեկատուութիւն ըրաւ առակով մը, որ ծանօթ է «Հարիսայի ճառը» անունով: Անոր բովանդակութիւնն էր թէ աղերսանքով ազատութիւն ձեռք չի բերուիր, այլ պէտք է ընել այնպէս ինչպէս ըրին Պուկարները: Հայոց մէջ սկիզբները տիրող լաւատեսութիւնը թէ, քանի որ Հայոց խնդիրը միջազգային դաշինքով մը նուիրականացաւ, այլեւս վերջ կը գտնեն իրենց տառապանքները՝ չքացաւ: Սուրբունը կրցաւ 6 միւս պետութիւնները շարունակ իրարու դէմ գրգռել և ազատ զգալ իր ուղածը ընելու: Ռուսիա փոխած էր իր վերաբերումը, իսկ միւսները մէյ մէկ կերպով կաշտաւած: Միայն Անգլիան էր որ կը փափաքէր բարեկարգութիւն մտցնել Թուրքիոյ մէջ: Բայց միւս պետութեանց էնթրիկները ի դերեւ հանեցին իր ճիգերը: Հիմա, մասնաւորաբար Ռուսիան էր որ կը հակառակէր Անգլիոյ և Թուրքիան կ'օգտուէր ատկէ: Համիտ ոչ միայն բարեկարգութիւն չմտցուց Հայաստանի մէջ, այլ և Պոլիս կանչելով քիւրտ ցեղապետները զանոնք պատուեց և կազմեց «Համիտիէ» անունով քիւրտ զօրաբանակ մը՝ իբր թէ ռուսական սահմանազլուխը

պաշտպանելու նպատակաւ, բայց որ ազատ էր ուղածը ընելու Հայաստանի մէջ: Հայոց տառապանքները շատցան: Այս պայմաններու տակ էր ահա, որ Հայերը եկան այն համոզման թէ՝ Պուլկարիոյ օրինակին պէտք է հետեւիլ:

Բայց կը մոռցուէր թէ Հայաստան Պուլկարիա չէր եւ ոչ ալ Հայ ժողովուրդը պուլկար, որ Եւրոպայի մէջ կը գտնուէր եւ կրօնակից էր Ռուսիոյ:

Աւմեհնական Կուսակցութիւնը.— Այս ատենները Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունէր Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը, որ ուսուցիչներ կը դրկէր գաւառները, կրթութիւն տարածելու համար: Այս ուսուցիչներէն ոմանք ճամբարիտ յեղափոխական գործիչ դարձան և նոր գաղափարը տարածեցին Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ:

1880 տկան թուականներուն Վան կը գտնուէր Խրիմեանը: Խրիմեան, ծնած ու մեծցած Վանի մէջ, ծանօթ էր գաւառի պէտքերուն և իր պատրիարքութեան շրջանին, երկու անգամ, 1870ին և 1872ին, դիմած էր կառավարութեան և գաւառի Հայութեան վիճակին դարման խնդրած էր, այս կերպով ստեղծելով «Հայկական հարցը»: Այս մարդն էր, որ Վարազայ վանքին մէջ բացած էր Ժառանգաւորաց Վարժարան մը և հասցուցած նշանաւոր աշակերտներ, ինչպէս օրինակ՝ Դ. Արք. Սրուանձտեանը: Նոյն Խրիմեանն էր, դարձեալ, որ Վարազայ մէջ հաստատելով տպարան մը, սկսած էր հրատարակել «Արժւի Վասպուրականի», իսկ յետոյ ալ, Մուշի մէջ իր առաջնորդութեան շրջանին՝ «Արժուիկ Տարօնոյ» անուն թերթերը՝ նուիրուած ժողովրդեան զարգացումին և այս կերպով քաղաքակրթութեան լոյսը տանելով դէպի գաւառը:

Նոյն ատեններ, Վան կը գտնուէր նաեւ Մկրտիչ

Փորթուգալեանը, Միսցեալ Ընկերութեան կողմէ իբր
ուսուցիչ։ Ան ալ մեծ դեր մը խողաց Վասպուրականի
շրջանի կրթական վերածնութեան մէջ։

Այս երկու դէմքերու շունչին տակ պատրաստուե-
ցաւ նոր երիտասարդութիւն մը, մեծ շարժման մը
սկիզբը դնելով Վասպուրականի, Պարսկական Ատրպա-
տականի և Տարօնի շրջանի Հայութեան մէջ։

Ամէն կողմէ նոր կարգախօս մը կը կրկնուէր,
— Պէտք է հետեւիլ Պուլկարիոյ օրինակին։

Գր. Արծրունի իր «Մշակ» թեր-
թովը, Ռ. Պատկանեան՝ իր հայրենասի-
րական «Մանուկներու» թերթովը, Ռաֆֆի՝ իր
«Խենթ», «Ջալալէտաին» վէպերովը և
«Կայծեր»ովը, Նաեւ Ծերենց՝ իր «Թո-
րոս Լեւոնի» և «Երկունք Թ. Դարու»
վէպերովը ցոյց կուտային թէ ինչպէս
գործելու է։

Հայ Ռայիան կ'արթննար արդէն
և Սահմանադրութեան տարեդարձի
հանգէսները, մանաւանդ Վանի մէջ,
ազատասիրական ցոյցի մը հանգաման-
քը կ'առնէին։

Այս պատճառաւ կառավարութիւ-
նը, Խրիմեանն ու Փորթուգալեանը հե-
ռացուց Վանէն և սկսաւ խստութիւն-
ներու։

Փորթուգալեան հաստատուեցաւ Մարսիլիա ուր սկսաւ
հրատարակել «Արմենիա» թերթը՝ նուիրուած Հայաս-
տանի ազատութեան գաղափարին։ Քիչ յետոյ, Լոնտոնի
մէջ, սկսաւ հրատարակել Նաեւ «Հայաստան» անուն
թերթը, հայերէն եւ ֆրանսերէն, աշխատելով Եւրո-
պայի ծանօթացնել Հայը եւ իր տառապանքները։

Գր. Արծրունի

Ռ. Պատկանեան

Փորթուգալեան հեռացուեցաւ Վանէն, սակայն իր ցանած սերմերը պաղարեւոցանա իր աշակերտները, Մկրտիչ Աւետիսեանի գլխաւորութեամբ, կազմակերպեցին առաջին յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ շուտով տարածուեցաւ Վանի և Պարսկական Ատրպատականի մէջ, նպատակ ունենալով լուռ ու մունջ պատրաստելի, յարմար առիթին սպասելու համար:

Հայ երիտասարդը սկսաւ զինուիլ, զինավարժութիւն կատարել և ուժ տալ մարզանքին կուսակցութիւնը երկիրը զէնք ներմուծելու համար խումբեր կը զրկէր Պարսկաստան, որոնք զինուած ետ կը դառնային, ճամբան ընդհարումներ ունենալով Բիւրաներու հետ: Այս կուսակցութիւնն էր որ առաջին անգամ սկսաւ պատմել քիւրա աւազակներն ու կողոպտիչները: Այս անսակեալն յիշատակութեան արժանի են Պօղոս-Բէսէն և Յուսուզ գիւղերու հերոսական կռիւները, վերջացած Հայոց յաղթութեամբը:

Բայց Արմենական կուսակցութեան մեծագոյն գործը եղաւ 1896 ի Վանի յաջող ինքնապաշտպանութիւնը, որ վերջացաւ անդլիական հիւպատոսին միջամտութեամբը: Սա հաւասարեք առկով որ եթէ կռուողները քաջութիւն Պարսկաստան կառավարութիւնը ուսէ նեղութիւն պիտի չտայ ժողովրդեան. 700 ի չափ երիտասարդներ ճամբայ ելան զէպի այդ կողմը, սակայն, նենգ կառավարութիւնը, սահմանադրիսի վրայ, լեռներու մէջ պաշարել տուաւ զանոնք քիւրանքէ և ծպտուած զօրքերէ, ու ջարդեց ըտլորն ալ:

Ռաֆֆի

Մեքենց

Արմենականները, 1906 թուականէն յետոյ վերականգնեցան նախկին ուղղութեամբ, 1908ին միացան արտասահմանեան ուրիշ միութիւններու հետ և կազմեցին Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որ մեծ դեր խաղաց 1916ի Վանի կոլեւերսէն մէջ, և Մեծ Պատերազմի կամաւորական շարժման տաճն։

Հնչակեան Կուսակցութիւնը.— Ռուսիա փոխած ըլլալով իր ընթացքը Հայոց վերաբերմամբ, ուղեց բռնի կերպով խլել Ռուսահայերէն իրենց եկեղեցական կալուածները 1884էն սկսեալ։ Բայց ասիկա աւելի եւս բարձրացուց յեղափոխական տրամադրութիւնը Թրքահայ, ռուսահայ և պարսկահայ երիտասարտութեան մէջ։

Եւ անա ժընէվի Համալսարանի մէջ սորված խումբ մը ռուսահայ ուսանողներ, 1887ին, կը հրատարակեն նոր թերթ մը «Հնչակ» անուանով և կը հիմնեն Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որուն ծրագիրը ունէր երկու մաս — Մօսաւոր Նպասակ, որ էր Թրքահայաստանի ազատութիւնը, և Հեռաւոր Նպասակ, որուն համաձայն նոր կազմուած Հայաստանը պիտի կառավարուէր ընկերավարական գրութեամբ։ Բայց ընկերավարութիւնը և Թրքահայ իրականութիւնը իրարու խոտոր կը համեմատէին։ Իսկ այդ երիտասարդները զազափար չունէին Թրքահայ իրականութեան մասին։

Հնչակեան Կուսակցութիւնը կազմուած էր Ռուս Նաբոցնիկական (աղգայնական) կուսակցութեան նմանողութեամբ։ Ան չուտով մեծ ծաւալ ստացաւ և կատարեց շարք մը գործեր։ Ա. Գում Գորբուի մեծ ցոյցը՝ կառավարութենէն պահանջելու համար որ ի գործ դնէ բարենորոգումները։ Տեղի ունեցաւ ընդհարում զինուորներու հետ և արդիւնք չտուաւ։

Բ. Սասունի Ա. ապստամբութիւնը զոր պատրաստած էին Միհրան Տամատեան (Միացեալի ուսուցիչներէն) և Համբարձում Պօյաճեան (Մուրաւ)։ Առաջինը ձերբակալուած ըլլալով, կռիւը ղեկավարեց Մուրաւի Փոքրութիւ հայ կուսակցները քաջութեամբ դիմագրեցին թուրք կանոնաւոր և քիւրա անկանոն զինուորներուն, որոնք Մուշի և Սասունի մէջ տասնեակ հազար անմեղ մարդիկ ջարդեցին։ Եւրոպայի մէջ մեծ աղմուկ բարձրացաւ։ Քննիչ յանձնախումբ մը զրկուեցաւ այդ կողմերը ճշդելու համար թէ իրօք Հայերը ապստամբած էին։ Յանձնախումբը եկաւ այն եզրակացութեան թէ Հայերը միայն ինքզինքնին պաշտպանած էին։ Այն ատեն, Անգլիոյ, Ֆրանսոյի և Ռուսիոյ դեսպանները պաշտօն ստացան իրենց կառավարութիւններէն խորհրդովման ծրագիր մը պատրաստելու Հայկական նահանգներու համար։ Այս ծրագիրը, որ 1895 Մայիսին ստորագրուեցաւ դեսպաններէն ու արուեցաւ կառավարութեան՝ կոչուեցաւ «Մայիսեան Ծրագիր»։ Դերմանիս, Աւստրո-Հունգարիոյ և Իտալիոյ հետ շմտանակեցաւ այս քայլին և բարեկամութիւն ցուցնելով Թուրքիոյ, փոխարէն նոր տաւելութիւններ ձեռք բերաւ իրեն համար։ Իսկ Սուլթան Համիտ, օգտուելով Եւրոպացւոց այս անմիտրանութենէն, բնաւ չգործադրեց այդ ծրագիրը։

Գ. Պապ-Ալիի ցոյցը։ 2000 մարդ հաւաքուելով Պատրիարքարանի առջեւ 1895 Սեպտ. 30ին, ցոյցեր կատարեցին Իզմիրիւան պատրիարքի ներկայութեան և ապա ուղղուեցան դէպի Բ. Դուռը։

Թուրք խուժանը, զինուած կառավարութեան կողմէ, զօրքերու եւ ոստիկաններու հետ յարձակեցաւ ցուցարարներու վրայ, որոնք փախան։ Կոտորուեցան 2000 Հայեր։

Դ. Զէյթունի ապստամբութիւնը 1895ին Հնչակեան Ազասիի, Ալփոհի և երեք ուրիշ ընկերներու, առաջ-նորդութեամբ, Զէյթունցիք յաղթական կռիւներ մղեցին և եւրոպական հիւպատոսներու միջամտութեամբ հաշտութիւն կայացաւ, այն պայմանով որ Զէյթունի կառավարիչը պիտի ըլլայ քրիստոնեայ, իսկ սատիկա-նութիւնը և պաշտօնեաները Զէյթունցիք:

Բայց նոյն տանն կառավարութիւնը մեծամեծ ջարդեր կատարեց գաւառներու մէջ, Հայկական խնդիրը վերջացնելու համար Հայերը բնաջնջելով 300,000 մարդիկ կոտորուեցան, 50,000 որբեր տնպատասպար մնացին և 80,000 Հայեր ձգեցին իրենց հայրենիքը և Ռուսիա ապաստանեցան: Լքուած կալուածներու տիրա-ցան քիւրտները:

Այս ձեռնարկներու ապարդիւն վերջաւորութիւնը առաջ բերաւ հիտաթափութիւն և 1896ին թաժանում ինկաւ կուսակցութեան մէջ: Բաժնուողները կոչուեցան Վերակազմեալ Հնչակեաններ, որոնք նորէն բաժնուեցան, բայց տարիներ յետոյ (1922) միանալով Սահմա-նադրական Ռամկավարներու և ուրիշ հատուածներու հետ կազմեցին այս օրուան Ռամկ. Ազատ. Կուսակցու-թիւնը՝ ողգոյնական ուղղութեամբ:

Հ. Յ. Դաւանկցութիւնը.— 1880 թուականին Թիֆ-լիսի մէջ կը կազմուի կուսակցութիւն մը գործնալ թրքահայոց օգնելու նպատակով: Հիմնադիրները կը փորձեն նախ բոլոր յեղափոխական մարմինները միա-ցընել՝ կազմելու համար հայ յեղափոխականներու գաշակցութիւն մը: Միութիւնը չի յաջողիր, բայց կը մնայ այդ կուսակցութիւնը սուս Սոցիալիստ-Յեղա-փոխականներու գործելակերպով: Իր նպատակն էր Թուրքիոյ մէջ գործադրել տալ բարենորոգութիւնները:

իւ թերթն էր «Դրօշակը»:

Դաշնակցութեան գլխաւոր գործերը եղան Խանասորի արշաւանքը, պատժելու համար այն քիւրտերը որոնք ջարդեր էին 1896ին Վանի կռիւէն յետոյ դէպի Պարսկաստան փախչող 700 կռուողները: 1897ին Պանք-Սթումանի ցոյցը, որուն զոհ գացին 10,000 Հայեր, Սասունի Բ. ապստամբութիւնը, որուն հետեւանքով նորէն ջարդուեցան Մուշի դաշտի Հայերը, և Եւլաղի Պօմպոյի դէպքը, ամէնքն ալ տնյաջող, որոնցմէ սակայն օգուտ կը քաղէր Սուլթանը և կը կոտորէր Հայերը իբր ապստամբ:

Այս ջարդերու ընթացքին սակայն, տեղ տեղ, Հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանութեան՝ կռակեցութեանց ղեկավարութեամբ, օրինակ Վան, ուր 1896ին Արմենականներ և միւս կռակեցութիւնները համերաշխաբար դիմադրեցին Դիմադրութիւններ եղան նաեւ Տէօրթ-Եօլի, Ուրֆայի մէջ, և ուրիշ տեղեր:

Այս ցոյցերը և դիմադրական կռիւները ճշմարիտ հերոսական արարքներ են, որոնցմէ սակայն չստացուեցաւ ապստուած բարիքը: Եւրոպա երբեք անկեղծօրէն չմիջամտեց, կամ եթէ միջամտեց նորանոր շահեր ստանալու համար միայն ըրաւ տախկա:

ԴԱՍ ԻՐ.

ՌՈՒՍԱՀԱՅ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԳՐԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

Ռուսական հալածանքները. — Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ Ռուսիա իր ընթացքը փոխեց Հայոց վերաբերմամբ: Թուրքիոյ Հայերը, անգիտակցաբար, գործիք դարձած էին անգլիական քաղաքականութեան, գիմելով Պերլին: Իսկ Անգլիա յետեւիմ թշնամին էր Ռուսիոյ:

Պերլինի դաշինքը ստորագրող պետութիւնները երբեք չկրցան ստիպել Սուլթանը ճիշդ յօդուածը գործադրելու: Անգլիա կաշառք ստացած էր Կիպրոս կղզին: Գերմանիա ստացած էր Պոլս-Պաղատտ երկաթուղագիծը, Ֆրանսա՝ պարտուած Գերմանիայէն, արկարացած էր: Իր կարգին, Ռուսիա եւս կ'ուզէր հաճելի երեւնալ Թուրքիոյ՝ իր շահերը պաշտպանելու համար: Ան առժամապէս մոռցած էր Թուրքիոյ քրիստոնէից պաշտպանութիւնն ալ, Հայերն ալ:

Հայերը իրեն համար անվստահելի դարձած էին և անհիմա թէեւ նորէն կը մտածէր գրաւել Թրքահայաստանը, բայց չէր ուզեր շտտցնել իր հայ հպատակները: «Հայաստան առանց հայու» — ա՛յս էր հիմա իր նշանաբանը:

Ապա- իւլ- Համիա, օգտուելով պետութեանց այս անհամերաշխութենէն, կատարած էր Հայաստանի մեծամեծ ֆորդերը: 80,000 Հայեր, ձգած իրենց տուն ու տելը, փախած էին Ռուսաստան, բանուորութեամբ կամ արհեստուորութեամբ ինքզինքնին ապրեցնելու և երկիրը մնացած իրենց ընտանիքին օգնելու համար: Ասիկա գործին չէր գար Վրացիներուն ու Թաթարներուն, որովհետեւ Հայերը իրենց ճարպիկութեամբ կը դրուէին անոնց տեղերը:

1900 թուականին, երբ աշխարհ նոր յոյսերով կը զիմաւորէր նոր, 20րդ դարը, Հայութիւնը, թէ՛ Ռուսաստանացիներու և թէ՛ Թուրքիոյ մէջ այս դժբախտ կացութեան մատնուած էր:

Հայերը հալածելու գործին մէջ մեծ խանդ ցոյց տուաւ մանաւանդ Այսր-կովկասի փոխարքայ՝ Գուլիցինը: Ան 1901 թուականին հրամայեց Թրքահայ փախտակաւորներուն, կամ վերադառնալ իրենց հայրենիքը և կամ երթալ Ռուսիոյ ներսերը: Բաւական թիւով գաղթականներ վերադարձան Թրքահայաստան ու շատերն ալ քառեցան Ռուսիոյ ներսերը:

Եկեղեցական կալուածներու գրաւումը.— Սակայն, փորխարքայ Գուլիցինը չբաւականացաւ այսչափով: Տեսնելով թէ Հայոց մէջ յեղափոխական տրամադրութիւնները կը բարձրանան, և նկատելով որ այդ յեղափոխական գործիչները հայ վարժարաններէ ելլող չըջանաւորաւորներն են, ուղեց հարուածել այդ վարժարանները, որոնք կը պահուէին եկեղեցական կալուածներու հասոյթներովը: Այս տեսակ բան չէր համարձակած ընել նոյն իսկ Թուրք Սուլթանը: Յուզուեցաւ ամբողջ

ԽՐԽԻՆԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

րանքը՝ Խրիմեան Հայրիկ շարունակեց բողոքագրով և խնդրագրերով ողոքել Ձարը, սա կայն ամէն ինչ անօգուտ տնցաւ

Ռուս ձարական կառավարութիւնը այնքան ատելութիւն ունէր Հայոց դէմ և կ'ողզէր հաճելի ըլլալ Սուլթանին, որ 1904ին, երբ խմբապետ Թուման 60—65 կամուրնե-

Հայոց թիւնը, Ռուստայ թէ Թրքահայ Այն ժամանակ Հայոց կաթողիկոսն էր Խրիմեան հայրիկը, որ քաջալերուած իր ժողովուրդէն, ընդդիմացաւ ռուսական այս սանձադաշնակն և բողոքեց Ձարին։ Ան ուզեց անձամբ ներկայանալ Կայսրին և բացատրել թէ Կողկոսի իր պաշտօնեաները սխալ տեղեկութիւններ տուած էին իրեն։ Բայց Ձարը մերժեց իր խնդ-

ՁԱՐ ՆԻԿՈԼԱ

բով Ռուսահայաստանէն Թուրքիա կ'անցնէր, օգնելու Թուրքահայերուն, իր սահմանադրան զօրքերը Թուրք զօրքին հետ միասին ջարդեցին այդ խումբին կէսը։ Այսպէս վարուեցան նաեւ ուրիշ խումբերու հետ։

Կալուածներու այս անարդար դրուումը յուզեց հայ ժողովուրդը, որ որոշեց ընդդիմանալ Կազմուեցաւ ինքնապաշտպանութեան կոմիտէ մը ընդդիմութիւնը դեկտեմբերէն համար։ Կովկասի բոլոր քաղաքներուն, նոյնիսկ Թիֆլիսի և Պաքուի մէջ անդի ունեցան միեմեմ ցոյցեր։ Այսինքն իրաւաբանական սպանութիւններ և ձերբակալութիւններ։ Իսկ Գորիցին սաստկացուց իր բռնադատումները և ճնշումը։ Նոյն տարուան մէջ, քանի մը կտրիճ հայեր (Հնչակեան) փորձեցին սպաննել Գորիցինը որ միայն վիրաւորուեցաւ և միւս տարի հեռացաւ Կովկասէն։ Սակայն դէպքերը դեռ շարունակուեցան, Հայոց ձեռքով սպաննուեցան տակաւին ուրիշ անպիտան պաշտօնեաներ եւս։

Ռուս կառավարութիւնը իր այս ոնխահիմ ընթացքովը վշտացուց բոլոր Հայերը։ Առաջ եկաւ Ռուսաստանաց շարժում մը։ Յեղափոխականները սկսան պատժել նոյնիսկ այն Հայերը, որ ուստասէր էին, ուստադաւան կը դառնային, ուստի հետ կ'ամուսնային կամ ուստերէն կը խաւէին։ Ազգայնական խիստ շարժում մը սկսաւ Հայոց մէջ։

Ռուս կառավարութեան այս անմիտ հալածողութիւնը մեծապէս օգնեցին Վրացի ազնուականներ և մահմէտական իմաներն ու Պէկերը՝ որոնց գործին կուգար հայ տարրին տկարացումը։ Որովհետեւ Հայը իր աշխատիւրութեամբը կրցած էր հրապարակը գրուելու Ռուս կառավարութիւնը, երբ մէկ ձեռքով այսպէս կը տառապեցնէր Հայերը, միւս ձեռքով կը շոյէր ու կը փայփայէր այդ ազնուականներն ու պէկերը։ Այսպէս կը վարձատրուէին Հայերը, իրենց այնքան հաւատարիմ ծառայութեանց փոխարէն։

Ռուս Թաքարական ընդհարումները (1905) —
Ռուս կառավարութեան այս խտրական սգին տեսչու-
թիւն մոցուց կովկասի դրացի աշգերուն միջեւ Անոնք
սկսան կասկածով նայիլ իրարու:

1905ը Ռուս-Ճաբոնական պատերազմին տարին էր
և Ռուսիա պարտուած: Ռուս երիտասարդ մտաւորա-
կաններն ու ժողովուրդը, դժգոհ իրենց կառավարու-
թենէն, յեղափոխութիւն յարուցած էին ամէն կողմ
ազատութիւն պահանջելով: Միջոյնը լեցուած էր
ուրիշ: Նոյն 1905 տարին Պաքուի մէջ Հայերու և
Թուրքերու միջեւ սպանութիւններ տեղի ունեցան:
Սակայն, որովհետեւ տրամադրութիւնները խանգար-
ուած էին, այս հասարակ ոճիրները պատճառ եղան որ
Հայերը և Թուրքերը փոխադարձ վրէժխնդրութեան
գիւմն: Ռուս կառավարութիւնը անսարբեր մնաց եւ
նոյնիսկ քաջալերեց Թուրքերը:

Ասեղութիւնը տարածուեցաւ միւս քաղաքներու
մէջ և մօտ երկու տարի Հայերն ու Թուրքերը անխը-
նայ զիրար ջարդեցին, չխնայելով կիներն ու երա-
խաններն անգամ: Այս կռիւներուն մէջ զեկավարի դեր
ստանձնեցին Հայոց մէջ մանաւանդ Թրքահայերը:
Հայերէն սպաննուեցան՝ քաղաքներու մէջ 400, իսկ
գիւղերու մէջ՝ 1100 հոգի: Թուրքերու կորուստը՝ քա-
ղաքներու մէջ՝ 300, իսկ գիւղերու մէջ՝ 1300էն աւելի
էր: Նիւթական կորուստը 40 միլիոն ռուպլիէն պա-
կաս չէր (ըսելին կէս տոլար): Թուրքերու նիւթական
կորուստը երեք միլիոնի չափ էր, մնացեալ 37 միլիոնը
Հայոց կը պատկանէր:

Այս կռիւներու ընթացքին և անկէ յետոյ որբե-
րուն, այրիւներուն և փնտռուածներուն Հայոց կողմէ
տրուած օգնութեան գումարը կը հասնի 43 միլիոն
ըսելի: Այսքան սուղ արժեքին ընդհարումները:

Վերջապէս երկու ժողովուրդներուն գլխաւորները քով քովի դալով կրցան հաշտութիւն գոյացնել:

Այս ընդհարումներուն յաջորդեց սոփե ու համաճարակը:

Այս ընդհարումներէն յետոյ Թուրքերը սկսան ամբաստանել Հայերը, որ յեղափոխական կուսակցութիւններ կը պահեն, օրինակ Դաշնակցութիւնը ի դուր Հայերը կ'ուզէին հասկցնել Թաթարներուն թէ Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ կը գործէ և գործ չունի Ռուսիոյ հետ Միեւնոյն է, կը պատասխանէին Թաթարները, աշխատելով ակարացնել Թուրքերը, դուք մեզի դէմ գործած կ'ըլլաք: Համիլամութեան գաղափարի արտայայտութիւնն էր ասիկա:

Միհրանական շարժումը. — Սակայն քիչ յետոյ Դաշնակցութիւնը կ'որոշէր գործել նաեւ Ռուսահայաստանի մէջ, իբրեւ ընկերվարական կուսակցութիւն: Այս որոշումը երկպառակութիւն առաջ բերաւ այդ կուսակցութեան մէջ: Դժգոհները, մեծ մասը Թրքահայ, կը պահանջէին որ Դաշնակցութիւնը շարունակէ գործել միմիայն Թրքահայոց համար: Բողոքողներու այս մասին պետն էր խմբապետ Միհրանը, որուն անունով ալ կոչուեցաւ իր խումբը և իր ստեղծած շարժումը: Երբ կարելի չեղաւ զիրար հասկնալ, կողմերը զիմեցին ամօթալի միջոցի, զիրար սպաննեցին: Միհրան ստիպուեցաւ ինքզինքը կառավարութեան պաշտպանութեան յանձնել և անոր յայտնել իր հակառակորդներուն անունները: Կառավարութիւնը 146 հոգի դատի կանչեց և 142 հոգի վկայ: Այս քննութիւններն ու դատավարութիւնը տեւեցին չորսուկէս տարի և հարիւրէ աւելի մարդիկ զանազան ծանր պատիժներ ստացան: Բայց, Միհրանը, իր եղբայրը, աղգականներն ու ընկերները սպաննուեցան հակառակորդներուն կողմէ:

ԴԱՍ Ի Դ.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրք Սահմանադրութիւնը (1908). — Ժամանակի ընթացքին Անգլիոյ և Ռուսիոյ միջև հակառակութիւնը մեղմացաւ և 1907ին երկու երկիրներու վեհապետները Ռէվալի մէջ տեսակցութիւն մը ունենալով համաձայնեցան Թուրքիոյ գործերու մասին:

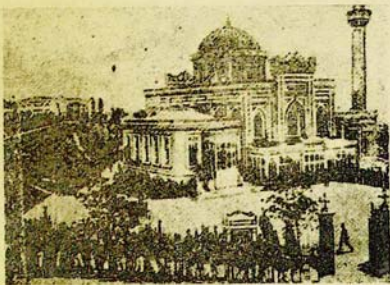
Ասիկա կրնար իբր հետեւանք ունենալ Թուրքիոյ բաժանումը: Համիտի հալածանքներէն փախչելով Եւրոպոյ ապստամբ Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան պարագլուխները տեսնելով իրենց հայրենիքին սպառնացող վտանգը, Բարիզի մէջ ժողովի կանչեցին հպատակ ազգերու կուսակցութիւնները, միասին խորհելու համար Թուրքիոյ սպառնացող վտանգին մասին:

Հայերէն այդ ժողովին մասնակցեցան Դաշնակցականները՝ հակառակ թողութիւն միւս կուսակցութեանց, որոնք վստահութիւն չունէին Թուրքերու վրայ, ըլլան անոնք երիտասարդ թէ ծեր:

Ժողովը որոշեց պահանջել Սուլթանէն, որ ազատութիւն տայ երկրին, զայն փրկելու համար ստոյգ վտանգէն: Հակառակ պարագային, կ'որոշէին բանակը ապստամբեցնել և այդ կերպով ձեռք բերել պահանջւած ազատութիւնը:

Սուլթանը հակառակեցաւ, փորձեց կաշառել Երիտասարդ Թուրքերու պարագլուխները, որոնք զրդեցին բանակը ապստամբելու և Պոլսոյ վրայ քալելու։ Էնվէր և Նիազի պէյերու առաջնորդութեամբ Մակեդոնիոյ զօրքը ապստամբեցաւ ու Համիտ տեսնելով որ ուրիշ հնար չկայ ազատուելու՝ խոհեմութիւն սեպեց երկրին վերադարձնել սահմանադրական կեանքը, զոր խլած էր 33 տարիներ առաջ։

Ռուսիա և Անգլիա, անտէնկալի եկած, սպասողական դիրք բռնեցին։

Երկրզի Պալատը

Թուրք ազատարար բանակը յաղթական մուտք գործեց Պոլիս Մայրաքաղաք վերադարձան նաեւ բոլոր փախստականները և աքսորեալները, Թուրք ու Հայ և ուրիշ ազգերու պատկանող Բացուեցան բանտերու դռները։

Ուրախութիւնը ընդհանուր էր, նախկին տէրն ու
աւայիսն, ջարդարարներն ու ջարդուողները յանկարծ
եղբայրացան: «Ազատութիւն», «Արդարութիւն», «Հա-
ւասարութիւն» կ'երգուէր մայրաքաղաքին մէջ և
ամէն կողմ:

Ինքզինքը գոհ և ուրախ կը ցուցնէր նաեւ Սուլ-
թանը, յայտնելով թէ իր պաշտօնեաները ղինք խաբած
էին այսքան տարի:

Կազմուեցաւ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողո-
ւը, որուն կ'անդամակցէին 12 Հայեր:

Կիլիկիոյ ջարդը. — Սոկայն Համիտ անկեղծ չէր:
Ան փորձեց նորէն վերադառնալ հին դրութեան: 1909ին
ան գրգռեց Կիլիկիոյ Թուրքերը Հայոց վրայ յարձա-
կելու, և ժողովուրդին ուշադրութիւնը հոն դարձնե-
լով, Պոլսոյ մէջ կաշտուեց հին դրութեան կողմնա-
կիցները և մեծ խռովութիւն մը հասնեց: Տգէտ ու մոլե-
ռանդ թուրք ամբոխը փողոցները լեցուելով հին օրե-
րուն վերադարձը կը պահանջէր Անդին, Կիլիկիոյ
մէջ, զօրքը խռժանին միացած ահաւոր ջարդ մը
տուաւ Հայոց: Մօտ 15,000 Հայեր ջարդուեցան հոն,
հակառակ ինքնապաշտպանութեան կորովի փորձերուն:
Հայոց նիւթական կորուստները անհաշուելի էին: Ատա-
նո, Միսիս և ուրիշ քաղաքներ այրուեցան կողոպտե-
ւեցան: Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովը գու-
մարուելով Պոլսէն դուրս տեղ մը, որոշեց դահճնկեց
յոյտարարել Համիտը և իրեն տեղ գահ բարձրացնել
իւր եղբայրը՝ Մէհմետ Բէշատ: Ազատարար բանակը
արշաւելով Պոլսոյ վրայ, կռիւով ներս մտաւ, և գոր-
ծադրեց Երեսփոխանական Ժողովին որոշումը:

Հայոց պահանջումովը, քիչ յետոյ, քննիչ մարմին

մը զրկուեցաւ Կիլիկիա խռովութեանց պատճառները քննելու։ Այդ Բանձնաժողովին կ'անդամակցէր նաեւ երեսփոխան Յակոբ Պապիկեան, որուն տեղեկագիրը աննպաստ էր Թուրքերուն և կառավարութեան։ Երեսփոխանական ժողովը սակայն նկատի չառաւ այդ տեղեկագիրը և քանի մը օր յետոյ Յակոբ Պապիկեանը մեռած գտնուեցաւ։ Որո՞ւ էր թէ ջարդին բուն պատճախանաւորն քուր՝ կառավարութիւնն էր։ Պակսեցաւ Հայոց հաւատքը նոր Թուրքիոյ անկեղծութեան մասին, վստահութիւնը վերցուեցաւ։ Անգամ մը եւս ապացուցուեցաւ թէ Թուրքը նոյն Թուրքն էր։

Տրիպոլսոյ պատերազմը. — Հազիւ վերահաստատուած Օսմանեան Սահմանադրութիւնը Թուրքիա ստիպուեցաւ մղել Ափրիկեան Տրիպոլսոյ պատերազմը։ Իտալիա առիթ փաղկւով Թուրքիոյ քայքայեալ վիճակէն, ձեռնարկեց գրաւելու այդ երկիրը, որ Թուրքիոյ կը պատկանէր։ Իր դիմադրութեան բոլոր փորձերը անօգուտ անցան և Սուլթան ստիպուեցաւ հրաժարիլ իր ափրիկեան վերջին ստացուածքէն։ Թուրքիոյ կը մնար իր պարսպուած գանձը, զոր պէտք էր լեցնէին Հայերն ու միւս հպատակ ազգերը։

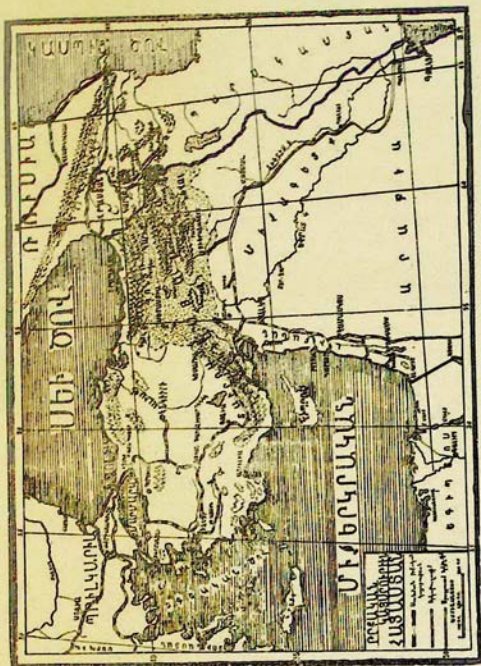
Պալքանեան պատերազմը, (1912). — Պալքանեան ազգերը, Սերպ, Եոյն, Պուլկար, Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր տիրացած իրենց անկախութեան, տակաւին հողային պահանջներ ունէին Թուրքիայէն։ Համիտ իր երկարատեւ իշխանութեան միջոցին յաջողած էր միշտ իրարու հետ գժտուած պահել դաճոնք, այդ բանին մէջ գտնելով իր ապահովութիւնը։ Սակայն, հիմա որ ինք չկար, այդ ազգերը կարողացան վայրկեան մը հաշտուիլ իրարու հետ, կազմել ղինակցութիւն մը և յարձակիլ Թուրքիոյ վրայ։

Կորճ աստեղծական մէջ, Թուրքիոյ կորսնցուց պալ-
քանեան իր բոլոր ստացուածքները, կորսնցուց իր
բանակը և վարկը ու Դաշնակից բանակները հասան
Պոլսոյ դռները մօտ՝ Զաթարճաւ:

Այստեղեւորաբար պարտուած, Թուրքիոյ խոնարհե-
ցաւ իր երեւմեայ ռաշխաններուն առջեւ և հաշտութիւն
խնդրեց, հրաժարելով Եւրոպայի մէջ ունեցած բոլոր
ստացուածքներէն: Յետոյ սակայն, Դաշնակիցները ի-
րարու հետ զստելով աւարի բաժանման պատճառաւ,
Թուրքերը աւերթէն օգտուեցան և Պոկարիոյ վրայ
յարձակելով գրաւեցին Էտիրնէն:

Այս պատերազմին տեսն Յոյները փորձեցին ապըս-
տամբեցնել Կիլիկիան, սակայն Հայերը հաւատարմով
Թուրքիոյ կեղծ խոստումներուն և յուսարով որ պատե-
րազմէն յետոյ Կառավարութիւնը բարեկարգութիւն
պիտի մտցնէ Հայաստանի մէջ, անշարժ և հաւատարիմ
մնացին Օսման. հայրենիքին Սակայն, շատ շուտով յու-
սախար եղան, երբ տեսան թէ գրաւուած վայրերէն
փախչող իսլամ գաղթականները կը զրկուին իրենց
երկիրը: Կողոպտուած ու կոտորուած այս իսլամ գաղ-
թականները, բնականաբար ազնիւ զգացումներով չէին
գար Թուրքիա: Անոնք լեցուած էին վրէժխնդրական
զգացումներով դէպի քրիստոնեաները: Հայոց վիճակը
ծանրացաւ:

Բուրխա Պալանքան պատերազմից յետոյ

ԴԱՍ ԻԴ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՅ ԽՆԴԻՐԸ

Հայաստանի վիճակը. — Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակութենէն յետոյ, Հայեր հանդարտ մնացին և յուսացին:

Սակայն, նոր ըէժիմը ոչ միայն բարելաւութիւն չբերու իրենց վիճակին, այլ կեանքը հետզհետէ աւելի տնտանիկ դարձաւ Հայաստանի մէջ:

Նախորդ ըէժիմին գործուած անարդարութիւնները չդարմանուեցան: Վերադարձող փախստականները չկրցան տէր ըլլալ իրենց ստացուածքին:

Դատարաններու մէջ Հայը դարձեալ արդարութիւն չէր գտներ:

Կեանքի, ինչքի և պատուի ապահովութիւն չկար: Թուրք և քիւրտ աւազակները, ազդեցիկները և աղաներն ու պէկերը կը շարունակէին ըստ առաջնոյն նեղել հայ գիւղացին:

Սահմանադրութիւնը եթէ բարիք էր, այդ թերեւս միայն Պոլսոյ համար էր: Գաւառը նոյն դաւառն էր, որովհետեւ պաշտօնեաներն ու մարդիկը նոյնն էին:

Հիմա այս հին ցաւերուն վրայ աւելցած էին նորերը. — Պետութեան դատարկ գանձը տուրքով լեցունելու խնդիրը, զինուորութեան կամ զինուորական տուրքի խնդիրը, նաեւ պալատներէն եկած գաղթականներուն Հայոց տուած նեղութեանց խնդիրը:

Գաւառի մօէն կողմէն գտնդատներ, աղերսագրեր

կը տեղային Պատրիարքարան, իրենց վիճակին դարման մը խնդրելու համար Պատրիարքարանը կը դիմէր կառավարութեան, կը ստանար խոստումներ, բայց խոստումներու դորձադրութիւնը չկար:

Յազուեցան նաեւ Կաթողիկոսի Հայերը, որոնք զիմեցին Կաթողիկոսին՝ Ռուսաց Զարին պաշտպանութիւնը խնդրելու համար, Պերլինի 61րդ Յօդուածի հիման վրայ:

Պօղոս Նուպար Փառա

Կաթողիկոսը կ'ընէ այդ դիմումը և ոտոր հետեւանքով պաշտօն կը յանձնէ Պօղոս Նուպար փաշային,

երթալ Եւրոպա, բացատրելու Հայաստանի վիճակը և Պալքանեան Պատերազմէն յետոյ Թուրքիոյ գործերուն կարգադրութեան համար տեղի ունենալիք պետութեանց ժողովին առջև պաշտպանելու Հայոց իրաւունքը: Պօղոս փաշային պիտի ընկերանային Յ. Մաստիշեան, Մ. Զերադ, Իւթիւճեան Եպիսկոպոս, և Եագուպ Արթին փաշա, բոլորն ալ Թրքահայեր:

Թուրքերը սաստիկ զայրացան Հայոց այս ընթացքէն: Անոնք կ'ըսէին թէ՝ պէտք է հանդիստ մնանք որ կարողանանք բարենորոգումներու սկսիլ:

Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ համաձայնութիւնը. — Երկար բանակցութիւններէ յետոյ, վերջապէս, Թուրքիա և Ռուսիա համաձայնութեան մը եկան 1914 Յունվար 26-ին:

Այս համաձայնութեամբ գրեթէ յարութիւն կ'առնէր Սան-Սթեֆանոյի 16րդ Յօդուածը: Ռուսիոյ ազդեցութիւնը նորէն կը զօրանար Թուրքիոյ մէջ:

Այս համաձայնութեամբ՝ Թրքահայաստանը կը բաժնուէր երկու մասերու, որոնց վրայ ընդհանուր քննիչ պիտի դրուէին երկու եւրոպացիներ: Այս ընդհանուր քննիչները պիտի որոշուէին պետութեանց կողմէ, բայց Թուրքիան զանոնք պաշտօնի պիտի կանչէր: Անոնք մեծ իրաւունքներ պիտի ունենային: Համաձայնութեան մէջ Հայաստանի ինքնավարութեան խօսք չկայ: Հայու խօսք ալ չկար: Ռուսիոյ ծրագիրը՝ ամբողջ Թրքահայաստանէն մեկ հայկական շրջանակ կազմել, հանդիպած էր Գերմանիոյ և Թուրքիոյ ընդդիմութեան:

Ընդհանուր քննիչներու պաշտօնը կը տեւէր 10 տարի: Անոնք պիտի հսկէին դատարանի, ոստիկանութեան և բարձր պաշտօնեաներու գործունէութեան վրայ: Ստորին պաշտօնեաները իրենք պիտի նշանակէին, իսկ

բարձր պաշտօնեաները, իրենց « առջարկութեամբ՝ Բ. Դուռը: Զօրքը պիտի ենթարկուէր իրենց կամքին: Հոգային խնդրին լուծումը և մարդահամարը, նոյնպէս իրենց հսկողութեամբ պիտի կատարուէր: Խաղաղութեան տառն տեղական բնակչութիւնը զինուորութեան պիտի կանչուէր և պիտի ծառայէր այդ երկու նահանգներուն մէջ: « Համախիտ » գաւառները պիտի զինաթափուէին: Տեղական պիւտճէէն բաժին պիտի հանուէր գաղութներուն: Օրէնքները պիտի հրատարակուէին տեղական լեզուներով ևս և պաշտօնի պիտի կոչուէին տեղացիներն ալ: Վանի և Պիթլիսի նահանգներու խորհուրդներուն մէջ քրիստոնեաներն ու մահմեդականները հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ պիտի ունենային, իսկ միւս նահանգներու մէջ՝ բնակչութեան թիւին համեմատ: »

Հայաստանի մէջ կտրգ ու կանոն վերահաստատուելու համար նուազագոյն միջոցներ էին տառնք:

Այսու հանգերձ այս նուազագոյնն ալ հաճելի չէր Թուրքերուն, իսկ Հայերը կրնային գոհ ըլլալ: Թուրքերը պիտի սպասէին ուրեմն որ յարմար առիթով ադատուէին այս լուծէն: Այդ առիթը եղաւ 1914ի Մեծ պատերազմը:

Համաձայնութիւնը անմիջապէս գործադրութեան դրուելով, նշանակուեցան երկու ընդհանուր քննիչները, Հոյանատցի Վեսթենենկը և Նորվեկիացի Հոֆը: 1914 Մայիսին, անոնք մեկնեցան Հայաստան իրենց պաշտօնին ձեռնարկելու, բայց Յուլիս 20ին Լնդէ. Պատերազմը ծագելով, Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնանկ ըրաւ զանոնք, ուրացաւ համաձայնութիւնը և պատրաստուեցաւ մասնակցելու Լնդհանուր Պատերազմին:

ԴԱՍ ԻԵ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԵՒ

ԹՐԲԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԶՆՋՈՒՄԸ

(1914 - 1918)

Ընդհ. Պատերազմը (1914). — Եւրոպական մեծ պետութիւնները երկար ատենէ ի վեր զինուած՝ իրարու հանդէպ սպառնական դիրք էին բռներ: Պզտիկ կայծ մը բաւական էր աշխարհաւոր հրդեհ մը առաջ բերելու համար: Այդ պզտիկ կայծը թուա այս անգամ եւս Պալքաններէն, սերպ յիզափոխականի մը Աւստրիական զարիոյ զահամառանգին վրայ կոտորած մահափորձէն, Սէրաէվօ քաղաքին մէջ:

Մեծ պետութիւնները զինակցութիւններով և դաշնակցութիւններով իրարու կապուած և բաժնուած երկու խումբի, չկրցան առաջ քն առնել այդ հրդեհին ու ծագեցաւ Ընդհանուր կամ Համաշխարհային Պատերազմը 1914 Յուլիս 20ին:

Ռուսիա, Ֆրանսա, Անգլիա, Պելճիքս կը կազմէին Դաշնակիցներու խումբը, իրենց հետն ունենալով Ռումանիա և Սերպիա:

Գերմանիա, Աւստրիական զարիա, Իտալիա և Թուրքիա կը կազմէին Զինակիցներու խումբը՝ իրենց հետն ունենալով նաեւ Պուլկարիա:

Աւելի ետքը Իսալիա լքեց իր ղինակիցները և չա՛նաւոր խոստումներու փոխարէն միացաւ Դաշնակիցներու խումբին, որուն վրայ վերջէն աւելցան նաեւ Միայ. Նահանգները, Ճարտն և ուրիշ բազմաթիւ ազգեր:

Աշխարհ չէր տեսած այդպիսի պատերազմ մը: Ան տեսեց չորս տարի, 1914էն 1918, և վերջացաւ Դաշնակիցներուն յաղթանակովը:

Թուրքիոյ մասնակցութիւնը.— Այս դժբախտ օրերուն, Թուրքիոյ կառավարութեան գլուխը կը գտնուէին Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան պարագլուխները — Թալաթ (ներքին գործոց), Էնվէր (պատերազմական) և Ճէմալ (ծովային նախարար) փաշաները և ուրիշներ: Բարձր կրթութենէ, պետական ըմբռնումէ զուրկ այս մարդիկը խաղալիկ էին գերմաններու ձեռքը: Թուրք բանակն ալ կը գտնուէր գերման սպաներու հրամանատարութեան տակ:

Այսուհանդերձ Թուրքերը առաջին օրէն չմտան պատերազմի: Դաշնակիցները աշխատեցան զանոնք հեռու պահել անկէ, խոստանալով ամէն բան, բայց Թուրք վարիչները աւելի նպատաւոր համարեցին Գերմանիոյ հետ ըլլալ ու խառնուեցան կռիւին: Թուրք մարտանաւերը, 1914 Նոյեմբեր 2ին, Ռմբակոծելով ռուսական ծովեզերքները, ազգանշանը տուին ռուսեւթրքական պատերազմին:

Թրքահայոց վիճակը.— Սկսու խիստ ծանր կացութիւն մը Թրքահայոց համար: Բարենորոգմանց վերջին խնդիրներուն առթիւ անոնք կտակածելի և առելի դարձած էին կառավարութեան, որուն համար հիմա յարմար առիթն էր վերջնականապէս ազատուելու:

Հայկական խնդրէն, հայ ժողովուրդին քննաջնջումովը :

Ոչ ոք կար զինքը արդիւիւրու Հայութիւնը բնաջնջելէ եւրոպա դրաղած էր, իրեն հետ նաեւ Ռուսիա, իսկ Թուրքերը գիտէին թէ իրենց բախտին ձգտած Հայերը չէին կրնար արգելք բլլալ իր հայաջինջ գործին :

Հայոց Պատրիարքարանը գիտնալով թէ ինչ ահաւոր վտանգ կը սպառնայ հայ ժողովուրդին, չրջարեւրականով մը, ուղղուած ամբողջ Թրքահայութեան կը յարդորէր ամէն աջակցութիւն տալ կառավարութեան և կատարել ամէն պարտականութիւն՝ որ կը պահանջուէր իրմէ : Եւ հայ ժողովուրդը տաւալ ինչ որ ունէր, տաւալ իր չունեցածէն ալ, յուսալով թէ պիտի կրնայ այդ կերպով ապահովել իր գոյութիւնը : Տասնեակ հազարաւոր հայ երիտասարդներ ալ թուրք բանակին մէջ իրենց զինուորական ծառայութեամբը եկած էին օգնելու կառավարութեան :

Այդ ծանր օրերուն Դաշնակցականները իրենց Ընդհ. ժողովը ունէին Կարինի մէջ : Թուրք կառավարութիւնը պահանջեց այդ ժողովէն որ ապստամբեցնեն Կովկասի հայութիւնը Ռուսիոյ դէմ, փոխարէն կարգ լմը խռատումներ ընելով : Այդ տեսակ բան չէր կրնար ընել Դաշնակցութիւնը և չըրաւ, պատասխանելով թէ Թուրքիոյ Հայերը իրենց պարտականութիւնը կը կատարեն կառավարութեան հանդէպ և չեն կրնար խառնուիլ Ռուսահայոց գործին : Այս պատասխանը զայրացուց կառավարութիւնը, որ արդէն պատճառներ կը փնտռէր իր սե ծրագիրը գործադրելու համար :

Կովկասահայոց գործունեութիւնը. — Թրքահայոց հակառակդին վրայ, այս ծանր օրերուն, մեծ ազդե-

ցութիւն գործեց նաև Ռուսահայոց հակաթուրք գործունեութիւնը:

Դեռ ռուսեւթրքական պատերազմը չբացուած, Հայոց Կաթողիկոսը՝ Գէորգ Ե.՝ Թիֆլիսի մէջ կազմուած Ազգային Բիւրոյին դրդումովը դիմեց ռուս կառավարութեան, գրաւելու Թրքահայաստանը և Ռուսիոյ իշխանութեան տակ ինքնավար դարձնելու: Նախորդ օրինակները խրատ չէին եղած: Չէր հասկցուած առկաւին թէ Ռուսերը ինքնավար Հայաստանի մը մասին լրջօրէն չէին մտածած երբեք: Իսկ ռուս կառավարութիւնը Հայերէն պահանջեց կամաւորներ և ասոր համար արամադրեց 245,000 ռուպլի Այդ կամաւոր խումբերը պէտք էր կազմուէին առաւելապէս Թրքահայերէ, որոնք ծանօթ էին երկրին: Ազգային Բուրօն կազմեց մասնաւոր մարմին մը (Շտապ), որ պիտի զբաղէր այդ խումբերուն կազմութեամբը:

Հայեր չէին գիտեր Ռուսիոյ գաղանի դիտաւորութիւնները: Անոնց համար մէկ բան կարեւոր էր, օգնութեան փութալ Թրքահայերուն: Ամէն կողմէ բազմութիւ երիտասարդներ փութացին Կովկաս՝ կամաւոր արձանագրուելու թէ՛ Ազգային Բուրօն և թէ՛ Շտապը կազմուած էին միմիայն Ռուսահայերէ, որոնք անծանօթ էին թէ՛ Թրքահայութեան վիճակին, թէ՛ Թրքահայաստանին և թէ Թուրքին: Չարակոն կառավարութիւնը այս մարմինները դարձնելով իր քաղաքականութեան գործիքը աւելի եւս ծանրացուց Թրքահայոց վիճակը:

Կամաւորներու ամբողջական թիւը 8000-ը չանցաւ Ռուս կառավարութիւնը վստահութիւն չունենալով Հայոց վրայ, չուղեց որ ան աւելի ըլլայ: Իսկ 1915ի վերջը, ռուս հրամանատարութիւնը ցրուեց այդ խումբերը հայկական հրացանաձիգ վաշտեր կազմելու:

համար անոնցմէ, և ասոր վրայ, 3000 է աւելի թրքահայ կամաւորներ ձգեցին ու հեռացան :

Զօրավար Անդրանիկ

Այս կամաւորական խումբերը, իրենց տմբողջ թերութիւններով մէկտեղ, ճշմարիտ հերոսական գործեր կատարեցին և ոռւս բանակին շարժումները դիւրացուցին: Այս խումբերուն ղեկավարներն էին յեղափոխական հին վարժ խմբապետները, ինչպէս օրինակ Անդրանիկը: Այս խումբերուն վրայ ծախսուեցաւ մօտ մէկուկէս միլիոն ռուպլի:

Հայկական ջադդերն ու տեղահանութիւնները (1915) — Թուրք կառավարութիւնը անտեղեկ չէր Ռուսահայաստանի մէջ անցած դարձածին։ Ուստի, բոլորէն հասած համարեց գործադրելու իր ծրագիրը։

Պատրուակներ սկսեց չէին։

Կամաւորներու արարքները, Թրքահայ զինուորներու անվտանգութիւնը և իրենց եղբայրներուն դէմ կռուելու գէշ դիրքը, որով կը ձգէին բանակը և փախուստ կուտային դէպի «թշնամին»։ Իսկ տեղ տեղ ալ անոնք կանոնաւոր կռիւի բռնուեցան Թուրքերու հետ։

Վան ինքնապաշտպանութեան դիմեց 1915 Ապրիլին։ Նոյնը ըրին Ուրֆա, Շապին—Գարահիսար, Սըւէտիա, Լեւոնային Կիլիկիա եւայլն։ Վան դիմացաւ երեք շաբաթ, մինչեւ որ հասան կամաւորները։ Սուէտիացիք ազատուեցան Ֆրանսական նաւատորմիկին շնորհիւ։

1915 Ապրիլ 24ին Թուրք կառավարութիւնը ըսկըսաւ իր հայաջինջ գործին։ Սափանեց բոլոր հայ թերթերը, գիշերով ձերբակալեց բոլոր հայ երեւելիները՝ Պոլսոյ թէ գաւառներու մէջ՝ և հեռաւոր տեղեր զրկելով զանոնք նահատակեց, ազգը անգլուխ ձգելու նպատակաւ։ Աքսորեց նաեւ Հայոց Պատրիարքը։

Ապա, դաւաճանաբար, փճացուց այն բիւրաւոր երիտասարդները, որոնք բռնակի մէջ իրենց զինուորական պարտականութիւնը կը կատարէին։

Կը մնար անպաշտպան ժողովուրդը։ Գաւառներու մէջ այր մարդիկը, խուճը խուճը կառավարչատուն կանչել տալով զանազան պատրուակներով, իրարու կապկպած, գիշերով լեռներ զրկեց ու ջարդել տըռաւ Բիւրաւորուն ու Թուրքերուն։

Կիներն ու երախտները ոչխարներու հօտին պէս,

նորէն մաս մաս և առանց ձգելու որ հետերնին բան մը տանեն, քչեց դէպի Արարիոյ անապատները՝ Ճամբան շատերը մեռան, շատերը յափշտակուեցան:

Երախաները Սեւ ծովի, Եփրատի և Տիգրիսի մէջ նեանցին, կամ թոյն ներարկելով մեռցուցին: Թրքա-հայաստանը ամայացաւ:

Անտիրական կիներու այն խումբերը, որոնք մինչեւ Տէր — Զօր հասան, նորէն ջարդուեցան կամ ողջ ողջ այրուեցան:

Մէկ միլիոնէ աւելի հայ ոչնչացաւ և անոնց ինչքերն ու հարստութիւնը յափշտակուեցաւ:

Աշխարհի պատմութիւնը այս տեսակ եղեռն չէր տեսած երբեք:

Փրկուեցան միայն սահմանամերձ վայրերու երիտասարդները, որոնք փախան Ռուսաց կողմը, ուր շատերը մեռան թշուառութենէ: Այդ փախստականներուն թիւը 300,000-ի մօտ էր:

Քարերդ նահանգի Տէրսիմ լեռնային շրջանի Քիւրտերը, բողջատարար, լաւ վերաբերմունք ունեցան Հայոց հանդէպ՝ զանոնք ընդունելով ու պաշտպանելով: Երբ ուռա բանակը այդ երկրին մօտեցաւ, նոյն Քիւրտերը, իւրաքանչիւր Հայը մէկ ռսկիի փոխարէն գրաւուած երկիրները անցուցին:

Լիբանանցիք և Սուրիացիք եւս մեծամեծ տուաւ պանքներ կրեցին և Արար կարիճ ժողովուրդն ալ չկրնալով դիմանալ, Անգլիոյ արշաւող բանակին միացաւ, ապստամբելով Թուրքիոյ դէմ:

Հ Ա Ր Ց Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Դ Ա Ս Ա.

Ի՞նչպէս էր Հայաստանի վիճակը Բագրատունիներէ յետոյ: Հայ եւ օտար ի՞նչ իշխանութիւններ կային: Ի՞նչ գիտէր Հայ—վրացական յարաբերութեանց մասին:

Դ Ա Ս Բ.

Ո՞վ վերակազմեց ձէնկիզխանի թաթարական կայսրութիւնը, Ե՞րբ եւ ի՞նչպէս: Ե՞րբ Լենկ-Թիմուր արշաւեց Հայաստան եւ ինչե՞ր ըրաւ: Ի՞նչ եղաւ Հայաստանի վիճակը Լենկ-Թիմուրէ յետոյ:

Դ Ա Ս Գ.

Ե՞րբ, ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս Օսմանցի Թուրքերը գաղթեցին իրենց երկրէն: Ի՞նչպէս յառաջդիմեցին եւ Ե՞րբ մտան Հայաստան: Ինչ հետեւանք ունեցաւ Հայաստանի մէկ մասին տիրապետութիւնը Թուրքերէ: Ինչե՞ր ըրաւ Շահ-Ապալաս եւ ի՞նչ էր իր նպատակը:

Դ Ա Ս Դ.

Ի՞նչ գիտէր Ղարաբաղի 5 Մելիքութիւններու մասին: Անոնք ինչո՞ւ զիմեցին Եւրոպայի եւ ի՞նչ եղաւ հետեւանքը: Ինչո՞ւ Իսրայէլ Յրին զրկուեցաւ Պարսկաստան: Ի՞նչ ըրաւ Մեծն Պետրոս: Ո՞վ էր Դաւիթ Պէկը եւ ի՞նչ ըրաւ: Ի՞նչպէս վերջացաւ Ղարաբաղցիներու շարժումը: Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս վերջացան Թուրք եւ Պարսիկ կռիւները:

Դ Ա Ս Ե.

Ի՞նչ վիճակի մէջ էին Պարակաստան եւ Թուրքիա 19րդ դարու սկիզբները: Ի՞նչ վիճակի մէջ էին քրիստոնեաները: Ի՞նչ պէս էր Հայ գիւղացիութեան վիճակը: Ի՞նչ հարկեր կային: Ի՞նչ էր օտար բրդականտին նպատակը եւ ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ ան:

Դ Ա Ս Զ.

Քանի՞ շրջաններ կան Արեւելահայութեան շարժման մէջ: Ի՞նչ եղաւ Հնդկահայ գաղութին դերը այս շարժմանց մէջ: Ի՞նչ գիտէք Մասարաի Հայոց դերին մասին: Ի՞նչ էր Հիւսիսի Ծերագիրը: Ն՞րր եւ ի՞նչպէս սկսաւ Հայաստանի ազատագրութեան շարժումը եւ ի՞նչպէս վերջացաւ:

Դ Ա Ս Է.

Ո՞վ առաջին անգամ ազատագրութեան խնդիրը արժարձեց Արեւմտահայութեան մէջ, ի՞նչպէս: Ի՞նչ կիսանկախ վայրեր կային Արեւմտահայաստանի մէջ եւ ի՞նչ գիտէք անոնց մասին:

Դ Ա Ս Ը.

Ի՞նչ պատճառներ Ռուսերը Այսր-Կովկաս բերին եւ ի՞նչպէս պատահեցաւ ատիկա: Ո՞վ եղաւ զլխաւոր զերականարը: Ի՞նչ էին Ռուսաց արշաւանքներուն նպատակները: Եւ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցան անոնք մեր երկրին համար:

Դ Ա Ս Թ.

Ի՞նչ գիտէք իշխան Յիցիանովի եւ իր նպատակներու մասին: Ի՞նչ պատճառաւ Ռուսերը կ'ուզէին գրաւել Էջմիածինը եւ ի՞նչ վիճակի մէջ էր այս վերջինը: Ի՞նչպէս գրաւուեցաւ Փանձակը, ի՞նչ արդիւնք տուաւ Երեւանեան արշաւանքը: Ի՞նչ զեր կատարեցին Հայերը այս կռիւներու ընթացքին եւ ի՞նչ ստացան:

Դ Ա Ս Ժ.

Երբ եւ ինչպէս Ռուսաստանի կցուեցան Խանութիւնները: Ինչ քաղաքականութեան կը հետեւէին Ռուսները եւ ինչպէս վերջացաւ Ռուս — Պարսկական Ա. պատերազմը:

Դ Ա Ս ԺԱ.

Ինչ վիճակի մէջ էր Թուրքիա Ռուս-Թրքական պատերազմին աւերելու: Ինչ վիճակի մէջ էր Թրքահայաստանը իւր ինչ ազդեցութիւն կ'ընէին Թրքահայոց վրայ ռուսական արշաւանքները: Ինչպէս ընթացաւ պատերազմը եւ ինչպէս վերջացաւ:

Դ Ա Ս ԺԲ.

Ինչ զիտէր Երմուզլուի եւ Մատաթուլի մասին: Ինչ զիտէր Ներսէս Աշտարակեցիի մասին եւ ինչ՞եր ըրաւ ան: Ինչ էր պատճառը այս պատերազմին եւ ինչպէս ընթացաւ ան: Ինչ ղեր կարարեցին Հայերը:

Դ Ա Ս ԺԳ.

Ինչ պատճառներով ինկաւ Երմուզլուը եւ ո՞վ յաջորդեց անոր: Ինչ ղեր կատարեց Աշտարակեցին, ինչպէս զբաւուեցաւ Երեւանը եւ ինչ ազդեցութիւն առաջ բերաւ: Ինչպէս վերջացաւ այս պատերազմը եւ ինչ հետեւանքներ ունեցաւ: Ինչո՞ւ ռուս կառավարութիւնը արսորեց Ներսէսը:

Դ Ա Ս ԺԴ.

Որո՞նք էին Ռուս — Թրքական երկրորդ պատերազմին պատճառները: Ինչ շարժումներ կը նկատուէին այս աւերները Պոսահայութեան մէջ: Ինչ վիճակի մէջ էր զաւառի Հայութիւնը:

Դ Ա Ս ԺԵ.

Բաղդատեցէք Ռուս-Թրքական երկրորդ պատերազմը նախորդներուն հետ: Ինչպէս զրաւուեցան Կարս, Ախլցխան եւ Արտահանը: Ինչպէս զրաւուեցան Պայաղիա, Ալաշկերտ եւ Բաղնոցը: Նկարագրեցէք Հայոց վիճակը: Ի՞նչ դէպքեր պատահեցան 1828-1829ի ժամուր: Ինչպէս զրաւուեցաւ Էրզրումը եւ ինչպէս վերջացաւ պատերազմը:

Դ Ա Ս ԺԶ.

Ի՞նչ վիճակի մէջ էին Արեւելահայերն ու Արեւմտահայերն այս պատերազմէն յետոյ: Ի՞նչ էր Պոլսի մէջ եւ ի՞նչ կուտար ան Հայութեան: Ի՞նչ էր Թաւրիզի մարտը եւ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ:

Դ Ա Ս ԺԷ.

Ինչպէս Հայերը միջազգային մրցակցութեան առարկայ դարձան, որո՞նք էին շահագրգռուող պետութիւնները եւ ի՞նչ նպատակներ կը հետապնդէին: Ի՞նչ էին Ամիրայական եւ Արհեստաւորական վիճակները եւ ի՞նչ հետեւանք ունեցան: Ի՞նչ էր Ազգային Սահմանադրութիւնը: Ի՞նչ վիճակի մէջ էր զաւառի Հայութիւնը եւ ի՞նչ դէպքեր պատահեցան հոն:

Դ Ա Ս ԺԸ.

Որո՞նք էին Դ. Ռուս-Թրքական պատերազմին պատճառները: Ինչպէս ընթացաւ ան եւ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ: Այս առիթներ ի՞նչ դէպքեր պատահեցան Ջլիթուի մէջ եւ ի՞նչպէս վերջացան անոնք:

Դ Ա Ս ԺԹ.

Ո՞րոնք էին Դ. Ռուս-Թրքական պատերազմին պատճառները: Ինչո՞ւ գումարուեցաւ Պոլսոյ Դեսպանաժողովը եւ ի՞նչ ըրաւ: Ինչպէս ընթացաւ պատերազմը: Ինչպէս զրաւուեցան Կարսը, Արտահանը, եւ Կարինը: Ինչպէս վերջացաւ այս պատերազմը եւ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ ան:

Դ Ա Ս Ի.

Խնչ էր 16րդ յօդուածը եւ ի՞նչ առաւելութիւններ ունէր ան: Խնչ գիտէր Կիպրոսի դաշինքի եւ Պերլինի Վեհաժողովի մասին: Խնչ ձեւ ստացաւ Հայոց խնդիրը պերլինի Վեհաժողովին մէջ: Ինչո՞ւ նորէն դէպքեր պատահեցան Զէյթունի մէջ: Խնչպէս էր Հայաստանի Հայոց վիճակը:

Դ Ա Ս ԻԱ.

Խնչ էր պուլկարական օրինակը եւ ինչո՞ւ Հայերը եկան ա՛յդ եզրակացութեան: Ե՞րբ եւ ինչպէս կազմուեցան հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները: Խնչ էին անոնց նպատակները, ի՞նչ գործեր տեսան եւ ի՞նչ արդիւնք ձեռք բերին:

Դ Ա Ս ԻԲ.

Ինչո՞ւ Ռուսերը սկսան հալածել Հայերը եւ ի՞նչ եղաւ ատոր հետեւանը: Ինչո՞ւ ռուս կառավարութիւնը գրաւեց Ռուսահայ եկեղեցական կալուածները: Խնչ ըրին Հայերը: Խնչ բանի հետեւանք էին Հայ-Թաթարական ընդհարումները, ի՞նչպէս վերջացան անոնք:

Դ Ա Ս ԻԳ.

Խնչ պարագաներու տակ հրատարակուեցաւ Օսմ. Սահմանադրութիւնը: Ե՞րբ, ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ Կիլիկիոյ ջարդը: Ինչու տեղի ունեցան Տրիպոլիտիոյ եւ Պալքանեան պատերազմները եւ ի՞նչ հետեւանք ունեցան:

Դ Ա Ս ԻԴ.

Նոր ռէժիմի տակ ի՞նչպէս էր Հայոց կեանքը, ի՞նչ ըրին Հայերը եւ ինչ արդիւնք ձեռք բերին: Ո՞րոնք էին գլխաւոր կէտերը Ռուս-Թուրք համաձայնութեան:

Դ Ա Ս ԻԵ.

Ո՞րոնք էին Ընդհանուր Պատերազմին պատճառները: Ինչո՞ւ Թուրքիա եւս մասնակցեցաւ անոր: Ի՞նչ դիրք բռնեցին Թրքահայերը հանդէպ Թուրք կառավարութեան: Իսկ ռուսահայնէ՞րը: Նկարագրեցէ՛ք Թրքահայաստանի ջարդերն ու տեղահանութիւնները:

ՄԱՍՆ Բ.

ԴԱՍ ԻԶ.

ՌՈՒՍ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

(1917—1918)

Պատերազմական գործողութիւնները.— 1914 ի աշնան, երբ նոր սկսան Ռուս—Թուրք թշնամութիւնները, ամէն մարդ հաւատացած էր թէ Թուրքիա երկար պիտի չկրնայ դիմանայ և ուստի բանակը պիտի կարենայ շուտով գրաւել Թրքահայաստանը։ Իրականութիւնը այդպէս չեղաւ սակայն։ Թուրք բանակը, ըսկիզբը, մինչև իսկ յաջողեցաւ Օլթիի կողմէն ներս մտնել և խուճապի մատնել նոյնիսկ Թիֆլիսը։ Սակայն, Թուրքերը տհաւոր ջարդ մը ուտելով հա դարձան դէպի նախկին սահմանադրութիւն։

Անկէ յետոյ ուստի բանակը շարունակելով իր յարձակումները, իրարու հաետէ գրաւեց Պայազիտ, Ալաշկերտ, Կարին, Քղի, Էրզնկա, Վան, Պիթլիս, Մուշ քաղաքները։ Իսկ Սեւ ծովու եզերքը՝ Տրապիզոն։ 1916ին, Կովկասեան ճակատին վրայ, կարելի է ըսել թրքական բանակ գոյութիւն չունէր։ Եւ սակայն Ռուս

սերը ոչ միայն Հյուսիսային Դոնի շրջանի և Կուրի նեյրերը, այլ և իրենց սպասուկներովը և յոճակակի նահանջներովը թոյլ տուին որ Թուրքը լրացնէ իր սկսած գործը :

Հայոց օգնութիւնը Դաւանակիցներուն եւ ասոնց խաղաղաւանգը. — Պատերազմի ընթացքին, Հայոց Կաթողիկոսը դարձեալ Պօղոս Նուպար փաշային պաշտօն յանձնած էր Եւրոպա մեկնելու Հայոց իրաւունքները պաշտպանելու համար :

Կազմուած էր Ազգ. Պատուիրակութիւն մը Փաշային նախագահութեան տակ և ամէն տեղի Հայերը միաբանած՝ կ'օժանդակէին Դաւանակիցներուն Ասոնք Թուրքիոյ վրայ յարձակած էին Տարսանէլէն և Արաբիոյ, Սուրիոյ նաեւ Իրաքի կողմերէն :

Յրանալի հայ գողութիւն 900 հայ երիտասարդներ Ֆրանսական բանակին օժանդակեցին Գերմաներու դէմ կռուելով և իրենցմէ հաղիւ 80 հոգի վերադարձան :

Միւս կողմէ, Դաւանակիցներուն հաւանութեամբը կազմուեցաւ Հայկական Լէգէոն մը 4000 զինուորներով, որ Ֆրանսացի սպաներու ձեռքին տակ կրթուելով Կիպրոսի մէջ, մասնակցեցաւ Սուրիոյ կողմէն արշաւող բանակին ու տարաւ Արաբիոյ փառաւոր յաղթանակը (1918, Սեպտ. 18), որուն հետեւանքով Թուրք բանակը սկսաւ նահանջել :

Հայերը այս զսողութիւնները յանձն առած էին այն ակնկալութեամբ թէ, հաշտութեան ժամուն իրենց իրաւունքները, իրենց տառապանքները նկատի ախտի առնուին :

Անդին, Ռուսահայերը կը վիճէին թէ՛ տարագոյ Հայաստանը, որ պիտի տարածուէր Ղարաբաղէն մինչեւ Միջերկրական, ինչպէս պիտի կառավարուէր :

Ոչ ոք գիտէր թէ Դաւանակիցները զիս 1916ին ի-

բարու հետ դադարի համաձայնած էին բաժնեյու թուր-
քիան իրենց միջև, ասանց Հայու և Հայաստանի
խօսքն ընկու:

Այսպէս ըլլալով հանդերձ իրականութիւնը, Դաշ-
նակից պետական մարդիկը, ամէն առիթով կը յայտա-
բարէին թէ Հայոց իրաւունքները նկատի պիտի առ-
նըւին և ափսքրիկ Դաշնակիցներա անունը կուտային
անոնց:

Ռուսիոյ քայքայումը (1917 Մարտ 12).— 1917
թուականի Մարտ 12ին պայթեցաւ Ռուսաստանի Բ.
յեղափոխութիւնը (առաջինը 1905ին): Ռուս բանակը
պարտութեան մէջ էր եւրոպական ճակատի վրայ և
ժողովուրդը զժող էր իր ազնուագետական վատթար
կառավարութենէն:

Այս յեղափոխութիւնը շփոթութիւն առաջ բերաւ
հակայածաւալ պետութեան բազմաթիւ ժողովուրդներ-
ուն մէջ և Այսր-Կովկաս չէր կրնար չաղդուիլ անկէ:

Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ «Այսր Կովկասի Վե-
տուկ Կոմիտէ» մը 2 Վրացի, 1 Թաթար և 1 Հայէ
(Միք. Պապաջանեան), որ ժամանակաւոր կառավա-
րութեան դերը ստանձնեց:

Սակայն, շուտով նկատուեցաւ թէ Վրացիներն ու
Թաթարները Այսր-Կովկասը Ռուսիայէն անջատելու
կողմնակից են, մինչ Հայոց շահը կը պահանջէր Ռու-
սիոյ կապուած մնալ:

Եւ սակայն, քանի զեռ ոռւս բանակը կը մնար
Կովկասեան ճակատին վրայ, Վրացեաց և Թաթարնե-
րու գիտումէն չէր կրնար վտանգ մը ծագիլ: Բայց,
քիչ յետոյ, եւրոպական ճակատին վրայ պատահածին
պէս, Կովկասեան ճակատի ոռւս բանակն ալ քայքայուե-

ցաւ և ոռւս զօրքը լքելով զէնքը տուն վերադարձաւ։
Հիմա Կովկասահայութեան համար ալ կ'սկսէր
ծանր վիճակ մը, որովհետեւ, անկարելի էր որ
Թուրքիա առիթէն չօգտուէր և ներս չմտնէր Հայու-
թիւնը ներսէն թէ դուրսէն կը գտնուէր թրքական
նոր վտանգի մը առջեւ։ Այս վտանգին առջեւ միա-
ցան բոլոր կուսակցութիւնները, ամբողջ Կովկասահա-
յերը, ինքնապաշտպանութեան համար։

Թիֆլիսի, մէջ 1917 Սեպտ. 17ին, գումարուած
խորհրդաժողովի մը մէջ կ'ընտրուի «Հայոց Ազգային
Խորհուրդ» մը, որ կերպով մը Հայաստանի կառավա-
րութեան դերը պիտի կատարէր։ Իսկ կար արդէն
«Հայկական Կորպուս» մը, որ այդ կառավարութեան
բանակը պիտի ըլլար՝ Զօր. նազարպէկեանի հրամանա-
տարութեան տակ։

Վրացիներն ու Ազրպէճանցիներն ալ ունեցան
իրենց Ազգային Խորհուրդները և բանակը։ Այսպէսով
Այսր-Կովկասեան կառավարութեան մէջ հիմը կը դըր-
ուէր երեք կառավարութիւններու, բայց դեռ անոնք
բաժնուած չէին իրարմէ։

Այս տեսններ, «Յատուկ Կոմիտէն» հրաժարած և
իրեն յաջորդած էր «Ապահովութեան Կոմիտէն», բաղ-
կացած երեք Վրացիէ, երեք Հայէ, չորս Թուրքէ և
երկու Ռուսէ։

Բայց Այսր-Կովկասեան այս երեք ողջերու մէջ
կարծիքներու տարբերութիւն կար ապագայ կառա-
վարութեան ձեւի մասին։ Որոշուեցաւ այդ խնդիրը
լուծելու համար կազմել Հիմնադիր Ժողով մը, բայց
Ռուսաստանի մէջ Հոկտեմբերին ծագեցաւ նոր յեղա-
փոխութիւն մը և կառավարութիւնը անցաւ Պոլշեւիկ-
ներու (Համայնավար) ձեռքը և ամէն բան տակնու-
վրայ եղաւ։

Պրես—Լիսովսկիի աղետալի դաժնեքը— Նոր կառավարութիւնը պատերազմը դադարեցուց Գերմանիոյ դէմ և ձեռնարկեց հաշտութեան, ցրուելով նաեւ քանակը, Համաձայնութիւն չկայացաւ սովիայն, և Գերմանիոյ յառաջացաւ Ռուսիոյ ներսերը, Ռուսիոյ բանակը չունենալով ստիպուեցաւ ընդունիլ Գերմանիոյ և անոր զինակիցներուն պայմանները 1918 Փետր. 18ին կընքուեցաւ հաշտութեան դաշնագիրը, որուն ուժովը Կարսը, Արտահանը և Պաթումը Թուրքերուն կը տըրուէր:

Այսր-Կովկասի կառավարութիւնն ալ զինադադար կնքեց Թուրքիոյ հետ Երզնկայի մէջ՝ 1917 Դեկտ. 5ին, որմէ յետոյ էր որ ռուս զօրքերը թողուցին ճակատը և վերադարձան տղան Ռազմաճակատի պաշտպանութեան հոգը ծանրացաւ Հայոց վրայ:

Թուրքիոյ խաղերը.— Թուրքիոյ դրդումով Ազերպէյճանի Թաթարները սկսան խլրախի և երկիրը ներսէն խառնակել: Անոնք նոյն խկ կը յարձակէին ռուս զինուորները իրենց երկիրը փոխադրող շոգեկառքերու վրայ, կը ջարդէին զօրքը և կը գրաւէին ռազմամիներքը: Թաթարները այս կերպով զինուեցան կատարելապէս:

1918 Յունուար մէկին, Թուրքիա հաշտութիւն առաջարկեց Այսր—Կովկասի կառավարութեան, բայց, դեռ հաշտութիւն չկայացած, նոյն ամսու վերջը, ան իր զօրքերը առաջ քշեց, առարկելով թէ ռազմաճակատի հայ զօրքերը բռնութիւններ ի գործ կը դնեն Թուրքերու վրայ: Հայ բանակը չկրցաւ դիմանալ և կըռուկւով քաշուեցաւ Երզնկան ինկաւ Թուրքերու ձեռքը Յունուար 30ին, Բարերգը՝ Փետր. 4ին, Էրզրումը՝ Փետր. 27ին Պրեսա-Լիսովսկիի դաշինքով (1918 Փետր.

18) ետ տրուած էին նաեւ Կարսն ու Պաթումը : Թուրքերը հիմա այդ շրջանները կը պահանջէին :

Այս ծանր կացութեան մէջ Այսր-Կովկասի կառավարութիւնը փոխուեցաւ և իրեն յաջորդեց Սեյմ, որ ունէր 112 պատգամաւոր : Ապրիլ մէկին Սէյմը ձեռնարկեց վերջնական հաշտութեան Թուրքիոյ հետ 1914ի սահմաններու հիման վրայ, որոնք հիմա ոչ միայն կը պահանջէին որ Կարսն ու Պաթումը իրենց տրուի, այլ և կ'ողջէին որ Այսր-Կովկասը անջատուի Ռուսաստանէն : Բանակցութիւնները խզուեցան և Թուրքերը գրաւեցին Պաթումը : Ասկէ ստրտաւած՝ Սէյմը Ապրիլ 9ին յայտարարեց Այսր-Կովկասի անկախութիւնը և նորէն ձեռնարկեց հաշտութեան : Իսկ Թուրքերը, անուշ պատասխաններ տալով, շարունակեցին յառաջանալ : Ապրիլ 12ին գրաւեցին Կարսը, անկէ առաջ գրաւած էին Արտահանը :

Մայիս 11ին սկսան հաշտութեան բանակցութիւնները Պաթումի մէջ : Թուրքերը հիմա չէին բաւականանար Պրեստ-Լիտովսկիի պայմաններով : Մայիս 14ին անոնք պահանջեցին իրենց յանձնել Ալեքսանդրապոլ — Ճուլֆա երկաթուղագիծը և մէկ ժամ պայման տրուին : Հետեւեալ օրը, անոնք գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը և յառաջացան դէպի Ղարաքիլիսա և Լոռի :

Հայուքիւնը բոլորովին լիուած.— Մայիս 24ին Թուրքերը պահանջեցին Այսր-Կովկասի բոլոր երկաթուղիներէն օգտուելու իրաւունք : Անոնց նպատակն էր արիւն Պաքսին, ուր Հայութիւնը հերոսական ճիգերով կը դիմադրէր Թաթարներուն, որոնց հրամանատարները Թուրքեր էին : Այս կերպով Հայութիւնը ամէն կողմէ պիտի պաշարուէր :

Ազգայէճանի Թաթարներէն ուսէ յոյս չկար ուրեմն։ Անոնք սկսած էին երկրին ներսը ջարդեր ընել Թուրքերու գրգռմով։ Վրացիք ալ համաձայնեցան Գերման ներկայացուցիչին հետ և որոշեցին իրենց երկիրը անկախ յայտարարել։

Հայաստանի անկախութիւնը.— Մայիս 26ին Վրացիք յայտարարեցին Այսր - Կովկասի կառավարութիւնը լուծուած և նոյն օրն ալ անոնք Վրաստանը անկախ յայտարարեցին և Գերմանիոյ օմանդակութեամբ դիմադրեցին Թուրքերուն։ Անոնք տէր եղան իրենց պատմական հայրենիքին։

Ապրիլ, Թուրքերը մինակ մնացած Հայերէն խլեցին Սուրմալուն, Էջմիածինը, Նիւսան և Ալեքսանդրապօլ դաւաճներուն մեծ մասը, Շարուրն ու Նախիջևանը։ Թաթարները կը պահանջէին Գանձակը, Ղարապաղը Զանգեզուրը, Գարալագեազը և Սեւանի հիւսիս—արեւելեան եզերքները նաեւ Բասարզեչարը։ Մայիս 28ին իրենց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց Ազգայէճանի անկախութիւնը։ Հայերը՝ սրտն ք բամբուկ չէին ուզեր Ռուսիոյէն, այս անցքերուն հետեւանքով «միացան» իրենց գրացիներուն։

Ամէն կողմէն լքուած Հայութիւնը իր ճիգերը հաւաքեց կեցնելու համար թրքական յառաջխաղացումը։ Մայիս 22—23ին Սարտարապատի մէջ և Մայիս 25—26ին Ղարաքիլիսայի մէջ հայ զօրքը հերոսական դիմադրութիւն ցուցուց թշնամիին, որ ստիպուեցաւ խոնարհիլ և Պաթումի մէջ հաշտուիլ Հայոց հետ։ Ազգ. Խորհուրդը, Մայիս 28ին, ընդունեց թրքական պահանջները և միւս օրը, 29ին, երկիրը հռչակեց անկախ Յովհ. Քաջազեանի վարչապետութեամբ։ Յունիս 4ին, Պաթումի մէջ կնքուեցաւ

Հայեթուրք հաշտութիւնը՝ Թուրքերու կողմէ դըր-
ուած պայմաններով:

Նորակազմ Հայաստանը ունէր 11,000 քառ.
քիլմ. տարածութիւն, մինչ իրմէ խլուած հողերը
(1914 ի հաշուով) մօտ 29,000 քառ. քիլմ. էին:
Հայաստանի բնակչութեան թիւը 700,000 է աւե-
լի էր:

Կարս Բերդաբաղաբը

ԴԱՍ ԻԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՑՔԵՐԸ

1919—1921 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Հայաստանի վիճակը. — Սան—Սթեֆանոյի դաշինքէն յետոյ Հայութիւնը աշխատած էր իր ազատութեան համար, բայց Թրքահայաստանի՝ ազատութեան համար և ոչ թէ Ռուսահայաստանի, Պատահեցաւ ճիշդ հակառակը, Մեծ Պատերազմի ընթացքին Ռուսիոյ քայքայման և Թուրքիոյ զօրացման հետեւանքով, Հայաստանի տաւջին խորհրդարանը գումարուեցաւ Երեւանի մէջ 1918 Օգոստ. 1ին, որ նորակազմ Հանրապետութեան մայրաքաղաքը եղաւ:

Բայց, Հանրապետական Հայաստանի սահմանները ոչ միայն շատ նեղ էին, այլ և ան շատ աղքատ երկիր մըն էր: Կովկասահայաստանի բերրի մասերը խլուած էին իրմէ:

Ասկէ զոտ, թէ՛ Թրքահայաստանէն և թէ՛ Կովկասահայաստանի կողմէն Թուրքերէ գրաւուած վայրերէն աւելի քան 300,000 զաղթականներ ապաստան գտած էին հոն, վերջին ծայր թշուառութեան մէջ, անտուն և անտէր: Անօթութիւնն ու հիւանդութիւնները 150,000 կեանք խլեցին այդ զաղթականներէն:

Հայ կառավարութիւնը, հայ ժողովուրդը ամբողջ և օտար կազմակերպութիւններ ջանացին առաջք առնել այս աղետալի կացութեան: Ամէն կողմ բացուե-

ցան որբանոցներ, անտիրական մնացած հայ ազաքը փրկելու համար մահէն և աշխատանոցներ կամ արհեստանոցներ՝ անգործներուն գործ հայթայթելու համար հայ ուսուցիչներ, հայ մտաւարականներ մեծ անձնուիրութեամբ լծուեցան գործի՝ փշրուած Հայութենէն նոր ազգ մը կերտելու համար: Երեսն Ամերիկացիք Ալեքսանդրապօլի մէջ 30,000 որբեր կը խընամէին:

Թրքահայ գաղրականներ Հայաստանի մէջ

Հայաստանի սահմաններուն ընդարձակումը.— Հայաստանի անկախութեան հաստատութենէն քիչ յետոյ Թուրքերն ու Գերմանացիները պարտուեցան: Կնքուեցաւ զինադադար և Դաշնակիցներու պահանջումով Թուրքերը ստիպուեցան քաշուիլ 1914ի սահմանները, գրաւուած երկիրներուն Հայոց վերաբերեալ մասերը յունձնելով Հայապետնի կառավարութեան: Թուրքերը

քաջուած ատեննին տւերեցին Հայոց ձգուած երկիրը, իրենց հետ տանելով պաշար, կենդանիներ և ամէն ինչ որ կարելի էր տանիլ: Հայաստանի կոցութիւնը տակի ծանրացաւ:

Միւս կողմէ Թուրքերը քաջուեցան նաեւ Կիլիկիայէն և Հայկական Լէզէոնը գրաւեց զայն: Կիլիկիա մնաց Դաշնակիցներու հսկողութեան տակ:

Բայց, կը մնար տակաւին Թրքահայաստանի խընդիրը: Դաշնակիցները որոշեցին այդ հարցը լուծել Սէփուի Խորհրդաժողովին մէջ, ուր պիտի վճռուէին նաեւ բոլոր միւս խնդիրները և պիտի կնքուէր հաշտութեան դաշնագիրը:

Թուրքերը քաջուած ըլլալով նաեւ Սուրիայէն, Միջագետքէն, Պաղեստինէն, և Արաբիայէն, ազատուեցան այդ կողմերը տարփագրուած Թրքահայութեան մնացորդները, տասնեակ հազարաւոր հայ զաղթականներ, մեծ մասը որք և այրի, բայց ամենադժբախտ վիճակի մէջ: Արաստամանի հայկական կազմակերպութիւնները, մասնաւորաբար Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, ինչպէս նաեւ օտար մարդասիրական կազմակերպութիւնները, ինչպէս օրինակ Նիլք Իսք Րիֆը, գործի լծուեցան, խընամելու համար հայ ժողովուրդին այդ դժբախտ մնացորդները: 100,000 է տակի Հայեր, Կիլիկեցի կամ Հայաստանցի, փոխադրուեցան Կիլիկիա, փոքր մաս մըն ալ վերադարձաւ իր հայրենիքը:

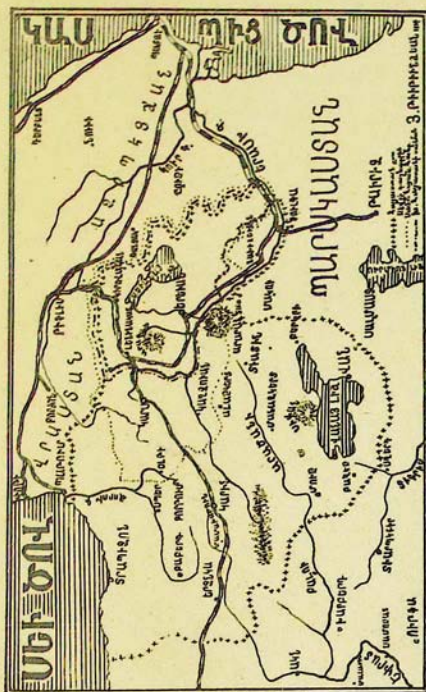
Ամէն կողմ բացուեցան որբանոցներ, արհեստանոցներ, զաղթականական կայաններ: Անձնուէր մարդիկ, օրինակ Ռուբէն Հերեան, զացին Արաբիա և հաւաքեցին այդ որբերն ու այրիները և ազգին վերադարձուցին զանոնք: Բայց հազարաւորներ ալ կորսուեցան:

Սելվոի Դաւիթը.— Բարիդ, Սէվոի պալատին մէջ, գումարուած Հաշտութեան ժողովը իր աշխատանքները վերջացուց 1920 Օգոստ. 16ին և ստորագրուեցաւ խաղաղութեան Դաշինքը: Հայաստանի ներկայացուցիչը եւս՝ Ա. Ահարոնեան, իբրեւ զաշնակից յաղթական կողմին, ստորագրեց այդ դաշինքը:

Այս դաշինքովը Հայաստանի Հանրապետութեան կը միացուէին Տրապիզոնի, Կարինի, Բաղեշի և Վանի նահանգներէն կարեւոր մասեր, բայց վերջնական սահմանադժուած կը յանձնուէր Միացեալ Նահանգաց Նախագահ՝ Ուիլսոնի, որ կատարեց այդ պարտականութիւնը:

Առկէ առաջ արդէն, 1919 Մայիս 28ին, Հայաստանի կառավարութիւնը, յայտարարութիւնով մը Թրքահայաստանը միացուած յայտարարած էր Հայաստանին: Բայց, թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան և թէ՛ Սէվոի որոշումը կը մնային թուղթի վրայ, որովհետեւ, ո՞վ պիտի վճռէր Թուրքերը այդ նահանգներէն Դաշնակիցները, երբ ի վիճակի էին, չըրին այդ բանը ու վերջէն Ուիլսոնէն խնդրեցին որ ստանձնէ նորոկազմ Հայաստանի խնամակալութիւնը: Բայց այդ տեսնենք, Միացեալ Նահանգաց Նախագահական ընտրութիւններ կատարուելով Ուիլսոն պարտուեցաւ և իշխանութիւնը անցաւ իր հակառակորդներուն, որոնք մերժեցին խառնուիլ Եւրոպայի և Ասիոյ գործերուն:

Հայաստանի կառավարութիւնն ալ չէր կրնար գրաւել այդ նահանգները շատ ակար ըլլալով և միեւնոյն ատեն կռիւի բռնուած ըլլալով Վրացիներու և Աղրպէճանցիներու հետ, որոնք աչք ունէին Հայաստանի իրենց սահմանակից մասերուն և կ'արգիլէին Հայոց յարաբերութիւնը արտասահմանի հետ, սովի և նեղութեան մատնելով երկիրը:

Հայաստանի ըստ Մեկոնի դաշնագրության

Թուրքիոյ զօրացումը.— Պարտուած Թուրքիան կտոր կտոր եղաւ իրմէ զատուեցան Արարիան, Սուրիան, Միջագետքը և Պաղեստինը։ Ասկէ զատ, Դաշնակից բանակը գրաւած էր Պոլիսը, իտալիոյ տրուած էր Ատալեան, Կիլիկիան ձգուեցաւ Ֆրանսայի և Իգմիրը՝ Յունաստանի։ Երբեմնի Օսմանեան ընդարձակ կայսրութենէն Թուրքերուն կը մնային հիմա Անատոլուի քանի մը գաւառները, ի պատիժ իրենց դարաւոր ռիշններուն և անկարողութեան։

Բայց, ահա մէջտեղ ելաւ մարդ մը, Մուստաֆա Քէմալ, որ Անատոլուի մէջ ըմբոստացաւ իր կառավարութեան դէմ, որ ստորագրած էր Սէվրի դաշինքը։ Ան վերակազմեց կոտորակուած և ցրուած բանակը ու յայտարարեց թէ չի ճանչնար տրուած որոշումները։

Մուստաֆա Քէմալ նոր ոգի առաւ Թուրքերուն և փրկեց շատ բան։ Ան նոյն թուականի Սեպտ. 13ին նախ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ, պահանջելով անկէ որ հրաժարի Սէվրի Դաշինքէն և Մայիս 28ի յայտարարութենէն։ Հայ բանակը չկրցաւ դիմադրել։ Վրացիք, որոնց դիմեց Հայաստանի կառավարութիւնը, չօգնեցին։ Չօգնեցին նաեւ Դաշնակիցները, իսկ Անգլիա խորհուրդ տուաւ համաձայնիլ Թուրքիոյ հետ։

Թուրքերը գրաւեցին Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը։ Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպուեցաւ ընդունիլ Թուրքիոյ կողմէ գրուած ծանր պայմանները և ստորագրել Ալեքսանդրապոլի Դաշինքը, որ Հայաստանը կը վերածէր նախկին վիճակին և կ'ենթարկէր Թուրքիոյ ազդեցութեան։

Տեսնելով հայրենիքի այս ծանր վիճակը, Հայ Համայնավարները (Պոլշէվիկ), Խորհրդային Ռուսիոյ օգնութեամբ, ներս մտան Հայաստան և ձեռք առին կա-

առաջարութեան ղեկը համաձայնութեամբ տիրող կա-
ռավարութեան Կազմուեցաւ Խորհրդային Հայաստանի
կառավարութիւնը, Կոստանի նախագահութեամբ:

Նոր կառավարութիւնը չընդունեց ստորագրուած
դաշինքը և կայացաւ նոր համաձայնութիւն մը, որուն
ուժովը Թուրքերը քաշուեցան Ախուրեանի աջ ափը:
Այնքանագործող և կարգ մը մասեր ետ արուեցան
Հայոց:

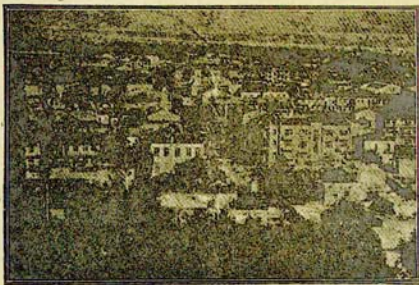
Փետրուար 18ի լեղալիովսութիւնը.— Սակայն, նոր կա-
ռավարութիւնը, սկիզբը, շատ խիստ միջոցներու դի-
մեց, մանաւանդ նախկին կառավարութեան մարդոց
հանդէպ, մասնաւորաբար երբ իմացաւ թէ անոնցմէ ո-
մանք ապստամբութեան կը պատրաստուին:

Այս ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Փետր. 18ին
և Պոլսէիկները բաւարար ուժ չունենալով երկրին մէջ՝
հեռացան: Կազմուեցաւ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմի-
տէ»ի կառավարութիւնը, որ տեւեց մինչև 1921 Ապ-
րիլ 2, երբ հայ և ռուս Պոլսէիկներ նորէն Հայաստան
մտան և ձեռք տաին կառավարութիւնը: Նախկին
կառավարութեան մարդիկը փախան արտասահման:

Փետր. 18ի այդ յեղափոխութիւնը վտանգաւոր
եղաւ սակայն Հայաստանի շահերուն: Երկիրը ոչ մի-
այն նոր աւերումներու ենթարկուեցաւ և զոհուեցան
շատ մը կեանքեր այս կռիւներու ընթացքին, այլև
վնասուեցաւ սահմաններու սրբազրութեան խնդիրը
որ այդ օրերուն կը ծեծուէր Մոսկուա գումարուած
Թուրք և ռուս խորհրդաժողովի մը մէջ, որուն կը մաս-
նակցէին նաև Կոստանի կառավարութեան ներկայացու-
ցիչները: «Փրկութեան Կոմիտէ»ի կառավարութիւնը
պաշտօնանկ յայտարարելով Հայաստանի ներկայացու-
ցիչները, Թուրքերը այլևս չընդունեցին անոնց յա-

րուցած խնդիրը սահմանները ընդարձակելու մասին : Նոյն օրերուն Լոնտոնի մէջ եւս գումարուած էր Խորհրդաժողով մը, որուն կը մասնակցէին Թուրքերը : Հոն եւս խնդրոյ առարկայ պիտի ըլլար Հայաստանի սահմաններուն խնդիրը : Սակայն, ռազմական կոմիտէի կառավարութիւնը Ալեքսանդրապոլի դաշինքին հիման վրայ և Թուրքիոյ պահանջումովը, հետագայով մը հաղորդեց թէ Հայերը հաշտուած են Թուրքիոյ հետ և այլեւս ոչ մէկ խնդիր ունին անոր հետ ու կը մերժեն ոեւէ միջամտութիւն : Որով, ժողովը չկրցաւ գոհացում տալ Հայոց պահանջներուն :

1914ի սահմաններուն հիման վրայ Հայաստան ունէր մօտ 50,000 քառ. քիլմ. տարածութիւն : Ուիլսընի կողմէ որոշուած Հայաստանը, 180,000 քառ. քիլմ. էր իսկ արդի Հայաստանը ունի մօտ 30,000 քառ. քիլմ. տարածութիւն և մէկ միլիոն 200,000 բնակիչ :

Նրեւան՝ Հայաստանի մայրաքաղաքը

ԴԱՍ ԻԹ.

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԴԱԽԱՃԱՆՈՒ-

ԹԻՒՆԸ ԵՒ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

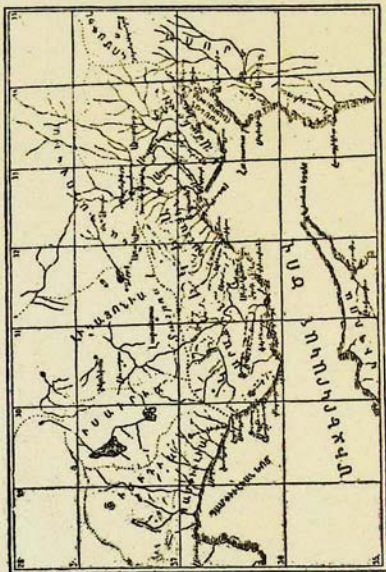
Էնկիւրիի դաժիւիք (20 Հոկտ. 1921).— Քէմալական Թուրքիա յաղթելով Հայաստանի, ուղղակի կապ հաստատած էր Խորհրդային Ռուսիոյ հետ, որուն հետ համաձայնելով կը դիմադրէր Դաշնակիցներուն Ան մերժելով Սէվրի դաշնագիրը կը պահանջէր իրեն վերադարձնել Կիլիկիան, Ատալիան, Իզմիրը, Պոլիսը և այլն: Խորհրդային Ռուսիա ամէն կերպով կ'օգնէր Թուրքիոյ:

Միւս կողմէ, Դաշնակիցներու մէջ ևս բաժանում ինկած էր և իրենցմէ ոմանք կ'օգնէին Թուրքերուն: Իտալիա, ինչպէս նաեւ Ֆրանսա կ'աշխատէին վաստկել Քէմալական Թուրքիոյ համակրութիւնը:

Ամէնէն առաջ Իտալիա տապաղօյցը առաւ իր թրքասիրութեան, պարպելով Ատալիան և Թուրքիոյ յանձնելով իրեն խոստացուած այդ հողամասը:

Հայաստանի և Ատալիոյ կողմէն տպահովուած՝ Թուրքիա իր ուշադրութիւնը դարձուց Կիլիկիոյ և Իզմիրի վրայ: Կիլիկիոյ մէջ Թուրքերը սկսան չեքեական դործունէութեան, սարսափեցնելու համար Ֆրան-

սացիները և Հայերը: Ֆրանսա ցրուած ըլլալով Հայ-
կական Լեզէոնը և շատ քիչ ուժ ունենալով Կիլիկիոյ
մէջ, հետզհետէ քոչուեցաւ Լեւոնային Կիլիկիայէն դէ-

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

պի դաշտային մասերը, թոյլ տալով որ թշնամին պա-
շարէ Զէյթունը, Մարաշը, Հաճընը եւայլն: Տարագրու-

թե՛նէ վերապրող Հայերը այդ քաղաքներու մէջ տմիս-
ներով պոչարուելէ յետոյ Զարդուեցան և Ֆրանսա
չկրցաւ ազատել զանոնք։

Ապա, ան էնկիւրի զրկեց Ֆրանքլէն Պուլիօնը, որ
1921 Հոկտ. 21ին Քէմալական կռուալարութեան հետ
կնքեց համաձայնութիւն մը, որով կը խոստանար
Թուրքիոյ վերադարձնել Կիլիկիան։ Հայոց բոլոր բո-
ղոքները, բոլոր դիմումները ի զուր տնցան և այդ ձը-
մեռն իսկ ամբողջ Կիլիկիոյ Հայութիւնը անգամ մ'եւս
ձգելով ամէն ինչ, հեռացաւ իր նախահայրերուն երկ-
րէն։ Տարադիր Հայութեան մեծ մասը, ծովու և ցա-
մաքի ճամբով անցաւ Սուրիա, ուր տարիներով ապ-
րեցաւ ամենայեալին թշուառութեան մէջ, թիթեղէ,
խտէ ու լաթէ շինուած խրճիթներու մէջ։ Բազմաթիւ
Հայեր ալ օրերով ծովերու վրայ թափառելէ յետոյ
դժուարութեամբ ընդունուեցան, Կիպրոս, Յունաստան,
Եգիպտոս և ուրիշ երկիրներ։

Բարիզի Խորհրդածոյովը (1922 Մարտ)։— Դաշ-
նակից մեծ պետութիւնները 1922 Մարտին Բարիզի
մէջ ունեցան նոր ժողով մը, կարգադրելու համար
Թուրքիոյ գործերը։ Անոնք պիտի
որբազդէին Սեփոի գաշինքը ի նպաստ
Թուրքիոյ։ Ալզային Պատուիրա-
կութիւնը և Հայաստանի Հանրապետու-
թեան ներկայացուցիչները համաձայ-
նորար գործելով, դիմեցին ամէն մի-
ջոցի, որպէսզի այս ժողովին մէջ Ա. Ահադնեան
վերջապէս կարգադրուի Թրքահայաստանի սղատա-
գրութեան խնդիրը։ Սակայն ժողովը ոչինչ կրցաւ ընել
Թուրքերու ընդգիմութեան պատճառաւ։

Յուճաց պարտութիւնը, Իզմիրի եւ Պոլսոյ Հայոց գաղթը.— Այս բոլոր յաջողութիւններէն յետոյ, Քէմալական Թուրքերը իրենց ամբողջ ուժը կեդրոնացնելով Իզմիրի ճակատին վրայ՝ Յունաց դէմ, մեծ ճակատամարտի մը մէջ (22 Օգոստ. 9 Սեպտ. 1922), ծանր պարտութեան մը մասնեցին զանոնք և գրաւեցին Իզմիրն ու շրջակայքը, ջարդելով քրիստոնեայ բնակչութիւնը ու փախցնելով մնացեալները։ Հարիւր հազարաւոր Յոյներ և Հայեր ձգելով ամէն ինչ Թուրքերուն, հազիւ կարողացան փախչիլ Յունաստան կամ ուրիշ երկիրներ, ամենայնաին թշուառութեան մէջ։ Ինչպէս Սուրիա տպաստան եղած էր Կիլիկիոյ Հայոց, այնպէս ալ Յունաստան տպաստան եղաւ Իզմիրի Հայոց։ Իզմիրի առջեւ խորախած Դաշնակիցներու մարտանաւերը ոչ մէկ բան ըրին կոսեցնելու համար քաղաքին ջարդոտնոնք բաւականացան միայն լուսանկարելով ծովը Թափուող լեզապատտառ բազմութիւնը։

Իզմիրի գրաւումէն յետոյ Թուրքերը արշաւեցին Պոլսոյ վրայ, որ Դաշնակիցներու գրաւման տակ էր։ Ասկէ եւս տասնեակ հազարաւոր Հայեր խոճապահաբ փախան Յունաստան և մանաւանդ Ֆրանսա ու Դաշնակիցներն ալ քիչ յետոյ ստիպուեցան քաշուիլ Պոլսէն։

Պոլսէն Յունաստան փախադրուեցան նաեւ հազարաւոր հայ որբեր, որոնք կը խնամուէին Նիյու-Իսթի կողմէ։

Լոզանի Խորհրդածողովը (Նոյմ. 1922). — Այս բոլոր կարեւոր գէպքերէն յետոյ, Դաշնակիցները նոր Խորհրդածողով մը ունեցան Լոզանի մէջ, կարգադրելու համար Թուրքիոյ հետ իրենց յարաբերութիւնները։

Հայոց զոյգ Պատուիրակութիւնները այս անգամ եւս ամէն ջանք ի գործ դրին տպահովելու համար

Թրք հայաստանի ազատագրութիւնը: Աշխարհի ամէն
կողմէն Հայոց բարեկամ ծառր կազմակերպու-
թիւններն ալ գիտեմքներ ըրին այդ ուղղութեամբ,
սակայն ժողովը չկրցաւ բան մը ընել, նախ՝ որովհե-
տեւ Թուրքերը չէին ընդունել որ եւ զիջում և յե-
տոյ՝ որովհետեւ Դաշնակիցներն ալ չէին ուզեր: Չէին
ուզեր, որովհետեւ կը խորհէին թէ Խորհրդային Հա-
յաստանի սամամները ընդարձակելը կը նշանակէր
Խորհրդային Ռուսիոյ սամամները ընդարձակել, իսկ
տաիկա համաձայն չէր Անգլիոյ և միւս պետութեանց
շահերուն:

Լազանի մէջ Հայոց խնդիրը զոհուեցաւ մեծ պե-
տութեանց մրցակցութեան: Խորհրդաժողովը իր ու-
սերուն վրայէն նեպելու համար այդ խնդիրը, յղեց
Ազգերու Դաշնակցութեան, որ զայն վերածեց հայ զաւ-
թականները հոս ու հոն տեղաւորելու խնդրի մը, ա-
ռանց սակայն այդչափն ալ կարենալ կարգադրելու:

Ահա թէ ինչպիսի մեծ երջանկութիւն մը
պարզեւեցին մեզի մեր մեծ Դաշնակիցները, որոնց
համար պայքարեցանք ազգովին, զո՛ւ տալով մէկ մի-
լիոնէ աւելի անձեր:

Խորհրդային Հայաստան. — Փետրուարեան ա-
պրտամբութիւնը զսղուելէն տաքին (1921, Ապրիլ 2)
Հայաստան խողով կեանք մը տարեցաւ: Զարդի և
տարագրութեան ուրուականը միանգամ ընդմիշտ հե-
ռանալով Հայոց աշխարհէն, հայ ժողովուրդը ինքզինքը
տուաւ շինարար աշխատանքի: Առաջ եկան նոր ըմ-
բռնումով նոր պետական մարդիկ, որոնք աշխատե-
ցան մուցնել տալ տառապանքները: Այդ նոր պետական
մարդերէն մէկն էր Ալեքսանդր Միսանիկեան, որ ի-
ր սրու մօտեցնելով Կովկասեան երեք գլխաւոր ազ-

գութիւնները — Հայեր, Վրացիներ և Աղլալէճան-
ցիք —, կողմեց կովկասեան համադաշնակցութիւն
մը (1922 Մարտ 22), որ տեւեց մինչև 1936 Դեկտ. 5:

Հայաստան, ըլլալով պղտիկ երկիր մը, զրկուած
ծովէ եւ արտաքին յարաբերութեան միջոցներէ,
օգտուեցաւ այդ գրութիւնէն կովկասեան համադաշ-

Աղեքսանդր Միասնիկեան

նակցութիւնը, ապա, անդամ եղաւ Սովիէթական Հան-
րապետութեանց Միութեան, որուն կեդրոնն էր Մոս-
կուա եւ այս կերպով աւելի ապահովուեցաւ հայ ժողո-
վուրդին ապագան թուրքիոյ դէմ:

Հայ կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը դարձուց երկրին զարգացման և յառաջդիմութեան: Ան ոչ միայն տեղաւորեց պրտերադմներու տուն, Հայաստան փոխած հարիւր հազարուոր զաղթականները, այլև նոր զաղթականներ բնդունեց իրազէն, Յունաստանէն, Դարանայէն ևւ գործ հայթայթեց անոնց:

Կրթութիւնը հոն ձրի է և պարտաւորիչ և կարելի է ըսել թէ այսօր Հայաստանի մէջ անդրազէտ մարդ չկայ:

Մեծցուեցաւ Հայաստանի Համալսարանը, ուր հաւաքուած են հայ տմենամեծ գիտնականները:

Կը շահագործուին հանքերը և հաստատուած են ճարտարարուեստական բաղմաթիւ ֆապրիքներ:

Կ'ուսումնասիրուին երկրին հնութիւնները, որոնց պոհոյանման հոգ կը տարուի և հաստատուած են թանգարաններ ու մասնադարաններ:

Կ'օգտագործուի դեւերուն, հոսանքներուն ոյժը որով կը լուսաւորուին գիւղն ու քաղաքը ու կ'աշխատին ֆապրիքները:

Հոգ կը տարուի ժողովուրդին առողջութեան, երկրագործութեան ու կենդանարեւծութեան:

Արատասահմանի Հայութիւնը սիրով կապուած է իր հայրենիքին, կ'օգնէ անոր բարձրացումին և յառաջդիմութեան: Արատասահմանի Հայոց օժանդակութեամբ հոն շինուած են բաղմաթիւ տւաններ և ժողովուրդին օգտակար հաստատութիւններ: Այդ տւաններէն յիշենք՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ շինուած Նուպարաշէնը և զանազան հայրենակցականներու կողմէ կառուցուած Նոր Խարբերդ, Նոր Սերաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Արաբկիր, Նոր Եւդոկիա, Նոր Կեսարիա տւանները: Օգտակար հաստատութիւններ՝ Մարի-Նուպար

տկնաբուժարանը, Աւետ-Սարգիս կառաղարուժարանը, Դարուհի Յոկորեան մայրանոցը եւայլն: Ամէնքն ալ Հ. Բ. Ը. Միութեան միջոցաւ հաստատուած: Իսկ Մելգոնեան հիմնադրամով ալ կը հրատարակուին հայագիտութեան վերաբերեալ խիստ օգտակար գործեր:

Աւերակներու մէջէն Նոր Հայաստան մը կը կերտուի հոն: Հայու անմեռ հոգին է որ ի յայտ եկած է անգամ մ'եւս:

Մեծանի ճիւղանոցը

ԴԱՍ Լ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ուրիշ ժողովուրդներու պէս Հայերն ալ շատ կա-
նուխ ժամանակներէն գաղթած են իրենց հայրենիքէն
ու հաստատուած ուրիշ երկիրներ՝ հանգիստ կեանք մը
ապրելու համար:

Այդ գաղթականութեանց պատճառները զանազան
են:

Գաղթած են՝ առեւտրական նպատակներով:

Գաղթած են՝ իրենց հայրենիքին անապահովու-
թեան պատճառով:

Գաղթած են՝ բռնի անդահանուելով, ու գաղթած
են նաեւ իբր պանդուխտ, ժամանակաւորապէս, բայց
յետոյ հաստատուած են զիրենք հիւրընկալող երկիր-
ներուն մէջ:

Պատճառներուն պէս այս գաղթականութեանց ուղ-
ղութիւնն ալ տարբեր կ'ըլլայ:

Գաղթած են՝ գէպի Պարսկաստան, գէպի Բիւզուն-
դիոն, գէպի Արտրական երկիրներ, գէպի Թաթարիս-
տան և Ասիոյ հետաւոր աշխարհները ու վերջապէս
գէպի Ռուսիա ու հարողական զանազան երկիրներ, և
Ամերիկա Մեծ պատերազմին՝ Թրքահայութեան մեա-
ցորդները քաւեցան գէպի Միջագետքի անապատները.
զինադադարին ի՛նչեւ անոնց մեծ մասը վերադարձաւ,
բայց բաւական թիւով Հայեր այդ կողմերը մնա-

ցին և Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ նոր զանգուածներ դացին ստուարացնելու հիներուն թիւը, այսպէս, կողմելով Իրաքի, Սուրիոյ Լիբանանի, Պաղեստինի, Սեփալոսի, Եթովպիոյ, Սուտանի և այլ գաղութները:

Պարսկահայ զաղուրը. — Սասանեան թագաւորները՝ Արաաշիր, Շապուհ Բ. և Յազկերտ Բ. ստուար թիւով հայ գաղթականութիւններ հանած են դէպի Պարսկաստան և զանոնք բնակեցուցած իրենց լայնածաւալ երկրին զանազան նահանգներուն մէջ, ամայի տեղերը շէնցնելու նպատակաւ: Այս հին գաղութները անյիշատակ կերպով կորսուած են:

Ժէ. դարուն, Շահ-Ապսոս, պարպելով Արարատեան նահանգը խիստ մեծ թիւով Հայեր տարաւ Պարսկաստան, գիւղացիները գիւղերու և քաղաքացիները քաղաքներու մէջ բնակեցնելով Սպահանի շուրջ, ուր և կանգնեց Նոր Ջուղայ քաղաքը: Հայերը, իրենց այս նոր հայրենիքին մէջ հարստացան ու հարստացունին երկիրը, օգտակար ըլլալով նաեւ կառավարութեան: Նոր Ջուղայի Հայերը իրենց կրօնական ու կրթական հաստատութիւններովը նշանաւոր հաղխացան ու մեծ ծառայութիւն մը մատուցին նաեւ մեր ժողովուրդին ուսման և կրօնական ու աշխարհիկ դրօնականութեան իրենց բերած նպաստովը:

Այս գաղթականներն էին, որ յետոյ, ծովի և ցամաքի ճամբով և առեւտրական նպատակներով, ուղղուեցան դէպի Հնդկաստան, կողմելու Հնդկահայ գաղութը, որ իր կարգին ծնունդ տուաւ Մայրաքոյն Արեւելքի երկիրներու գաղութներուն:

Դէպի Պարսկաստան հայ գաղթականներ տարուեցան նաեւ Ռուս. — Պարսկական պատերազմներու ժամանակ:

Համխտական հարածանքներու տաճն թրքահայաստանի տրեւելեան նահանգներէն, բաղմաթիւ Հայեր փոխան Պարսկաստան և մեծ դեր կատարեցին թրքահայ աղատագրական շարժումներու մէջ՝ նիւթապէս և բարոյապէս օգնելով անոնց։

Պարսկաստանի յեղափոխական պայքարներու ատեն, այդ երկրին Հայերը կարեւոր դեր մը կատարեցին, օրինակ Ափրեմ Խանը, որուն շատ բան կը պարտի արդի Պարսկաստանը։

Սառուար թիւով հայ գաղթականներ զիմեցին Պարսկաստան նաեւ Մեծ Պատերազմի և հայկական տեղահանութեանց ատեն, մասնաւորաբար Վանի նահանգէն։

Մեծ Պատերազմին, թրքական բանակը տաճն մը յաջողելով յառաջանալ Պարսկական Ասորպատականէն ներս՝ Ռուս-Հայկական ուժերը կռնակէն հարուածելու նպատակաւ, Սալմաստի, Խոյի և Ուրմիոյ շրջանակի Հայերը մեծամեծ կորուստներու ենթարկուեցան և Պարսկահայաստանի այդ շէն ու բաղմահայ մասը գրեթէ փճացու ջարդով ու գաղթով։ Պատերազմէն յետոյ, վերադարձներէն մաս մը վերադարձաւ իր տեղը։

Այսօր Պարսկահայոց թիւը մօտ 80,000 է. ունին երկու Ասաջնորդական թեմ՝ Ասորպատականի և Հարաւային Պարսկաստանի, բաղմաթիւ բարեկարգ դպրոցներ՝ քաղաքներու և գիւղերու մէջ, նաեւ թերթեր, հանրային հաստատութիւններ։

Բիւզանդական գաղութը. — Զրադաշտական Պարսից հարածանքներէն խուսափելով, Հայերը շատ հին ժամանակներէն սկսած են գաղթել դէպի Բիւզանդական երկիրները։ Սակայն այս շարժումը աւելի ոգե-

Լորուեցաւ Յուստիանոսի օրով և անոր նոր կարգադրութեանց հետեւանքով, երբ հայնախարարներ, իրենց հետեւորդներով, ստիպուեցան ձգել իրենց երկիրները և դիմել բիւզանդական երկիրները: Յուստիանոս ինքը Զ. դարուն Մալաթիոյ Հայերը Պոլիս փոխադրեց: Հայ իշխաններէն յատերը, բիւզանդական ծառայութեան մէջ յառաջդիմեցին և կայսրութեան տունն անուանի զօրավարներ, ինչպէս Ներսէսը, Հրահատը, Արաաւանը, Յովհ. Պատրիկը, որոնք բիւզանդական տիրապետութեան սահմանները հասցուցին մինչեւ Եթովպիոյ սահմանները և քաջաբար կռուեցան Պարսից և Արաբներու դէմ: Յուստիանոսէ յետոյ 14 հայ իշխաններ յաջողեցան կոյսերական դահը բարձրանալ: Անոնց

Մօրիկ Հայկազն

Վասիլ Արեակունի

շրջանը Բիւզանդական կայսրութեան լաւագոյն շրջանն է: Սակայն օտարացած այդ կայսրերը օգուտ մը չունեցան Հայութեան: Զ. դարուն վերջերը Մօրիկ Հայկազն, Է. դարուն կոստանդին կոմպրանիմոս և

Ժ. Դարուն Վասիլ Ա. Արշակունի, բազմաթիւ Հայեր տարին քնակեցուցին Թրակիա և Պալքանեան ուրիշ երկիրներ, և անոնցմէ զունդեր կաղմելով կռուեցան Կայսրութեան սահմաններուն սպառնացող Պուլկարներու, Հունդարներու և Ռուսերու դէմ:

Հակառակ Հայոց մեծամեծ ծառայութեանց Բիւզանդական զանուն՝ Կայսրերը, տարուած կրօնական մոլեռանդութենէ, շարունակ հալածեցին Հայութեան մէջ ազգայնական ոգին և յաջողեցան այս գաղթականները յաւաքաւան դարձնել (Հայ-Հոռոմ) և այդ ճամբով ալ անոնցմէ շատերը հետզհետէ անհետացան:

Բիւզանդական երկիրներու մէջ հայ գաղութները շատցան մանաւանդ Արարական, Սելճուքեան ու Թաթարական արշաւանքներու ժամանակ: Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորը ժողովրդեան մեծ բազմութեամբ մը դնաց Սերաստիա հաստատուեցաւ: Անիի և Կարսի թագաւորները նոյնը հարկադրուեցան ընել: Նախարարներէ ոմանք ալ հաստատուեցան Տաւրոսեան լեռներու վրայ և անոնցմէ մէկն էր Ռուբինեանց իշխանութեան հիմնադիրը:

Արաբական երկիրներու հայ գաղութները — է. Դարուն Արաբները արշաւելով Հայաստան, բազմաթիւ անդամներ մեծ թիւով Հայեր տարին իրենց երկիրները՝ Սուրիա, Պաղեստին, Միջագետք: ԺԱ. Դարուն այս կաղմերու Հայոց թիւը այնքան շատ էր, որ Գրիգոր Բ. Վկայաւէր Կաթողիկոսը անոնց համար առանձին եպիսկոպոսութիւններ հաստատեց: Իրենց նոր տէրերուն հաւատարմութեամբ ծառայելով, այս գաղթականներէն ոմանք մեծ գիրքերու հասան իբր կառավարական մարդ և իբր կարող զինուորական, որոնք փայլեցան Բիւզանդացւոց դէմ մղուած պատերազմներու մարմանակ:

Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին եւս այս արաբախօս երկիրներու մէջ կարեւոր թիւով հայ գաղութներ կային: Բայց անոնց թիւը աստուարացաւ մօնաւանդ Հայաստանի տեղահանութեանց ատեն: Արաբ հիւրասէր ժողովուրդը, այդ ահաւոր օրերուն, աշխատեցաւ օգտակար ըլլալ Հայութեան դժբախտ բեկորներուն:

Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ, այդ երկրի Հայութիւնը փոխադրուեցաւ Սուրիա և Լիբանան՝ ամենադժբախտ պայմաններու մէջ՝ ուր նոր թաղամասեր, աւաններ և գիւղեր շինեցին անոնք և իրենց աշխատանքովը շէնցուցին երկիրը: Հ. Բ. Լ. Միութիւնը և օտար բարեսիրական կազմակերպութիւնները մեծ օժանդակութիւն բերին այս կողմերու գաղթական Հայութեան:

Այսօր, Սուրիոյ և Լիբանանի Հայութեան թիւը 150,000 է: Պէյրութի քով, Անթիլիասի մէջ հաստատուած է Սոյ Կաթողիկոսութիւնը: Առաջնորդանիստ թեմերն են՝ Պէյրութ, Դամասկոս, Հալէպ, և Անտիօք: Սոյ Կաթողիկոսութեան ենթակայ է նաեւ Կիպրոսի հայ գաղութը:

Իրադի մէջ եւս, Օսմանեան տիրապետութեան ատենէն, բուսկան թիւով Հայեր կային, բայց տեղահանութեանց և Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով այդ թիւը շատցաւ: Իրադի Հայոց թիւը 10,000է աւելի է: Ունին առաջնորդարան, դպրոցներ եկեղեցիներ ու զանազան ընկերակցութիւններ:

Պաղեստինի Հայոց թիւը մեծ չէ, հազիւ 5,000, մեծ մասամբ վերջերս հոն գաղթած: Այս գաղութը ենթակայ է նրուսաղէմի Հայ Պատրիարքարանին, որ հնադարեան հարուստ հաստատութիւն մըն է, միանգամայն մշակութային մեծ կեդրոն մը:

Այս բոլոր երկիրներու Հայերը կ'ըրադին առուստուրով, արհեստներով և հիւսիւսային մասերու մէջ ալ հողագործութեամբ:

ԴԱՍ ԼԱ.

ՀԱՅ ԴԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շար.)

նգիպսանայ զաղուրը. — Արար մատենադրութեանց մէջ կատարուած նոր պրպտումները ցոյց կուտան թէ Հայոց յարաբերութիւնը նգիպսոսի հետ շատ հին է ։ Դիտենք թէ Արտաւազդ թագաւորը Աղեքսանդրիոս բերուեցաւ ու հոն գլխատուեցաւ Անտոնիոսի կողմէ ։

Քրիստոնէութեան շրջանին Հայ եկեղեցւոյ և Աղեքսանդրիոյ Աթոռին յարաբերութիւնները շատ սերտ էին և Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներէն ոմանք հոն եկան ուսանելու ։ Բնաւորայ դարերուն՝ բաղմաթիւ Հայ վանականներ կային Սինայի և Թեփէի մէջ ։ Արաբական զբաւման ատեն, հայազգի Մանուէլ՝ Հերակլէս կայսեր անուանի ծովակալը՝ Ամրուի գէմ ընդդիմութիւն կազմակերպեց, մինչ Ամրուի կողքին կը գտնենք իր բարեկամն ու ղինակիցը՝ Վարդան (Էլլուսի), որ նոր իշխանութեան նգիպսոսի մէջ հաստատման համար աշխատեցաւ և ինքն էր որ շինեց Փօսղոսի շուկան, որ իր անունով երկար ատեն «Սուքի Վարդան» կոչուեցաւ ։

Ապասեան խալիֆայութեան ատեն կը հանդիպինք Ալի Պէն Եահաւէլ-Արմանիի, որ երկու անգամ Նգիպսոսի կառավարիչը եղաւ և զոր արար պատմիչները իբր մեծ զօրավար մը կ'ընդունին ։

Ֆաթիմաններու ժամանակ Հայոց դերը Եգիպտոսի մէջ տիրական կը դառնայ: ԺԱ. դարուն Եգիպտոսի մէջ 30,000 Հայ կը հաշուուէր, հաստատուած Գաւհիբէի, Վերին Եգիպտոսի կեդրոններուն մէջ — Ֆայում, Ասիութ ևն. 30ի չափ հայ վանքերով ու եկեղեցիներով, որոնցմէ ոմանք մինչեւ այսօր կը մնան կիսաւեր վիճակի մէջ:

Այս շրջանին կը պատկանին զինուորական և վարչական մեծ դէմքերը, Ամիր-էլ-Պիուշ (հրամանատար), Պատր-էլ-Կամալի, Շահնշահ էլ-Աֆտալ հայր և որդի, տաղինը Մոսթանսր Սալիֆային փրկիչը և Եգիպտոսի խաղաղարարը, երկրորդը՝ Ա. Սաչակիրութեան դէմ կռուող բանակներուն վերին հրամանատարը, Պատր-էլ-Կամալի յինել տուած է երեք մեծ դուռներ, Պապ-Ջուէլլա, Պապ էլ-Նասր և Պապ էլ-Ֆաթոհ, երեքն ալ հայ ճարտարապետներու հրաշակերտներ:

Սուլթան Սալահէտտինի ատեն կը յիշուի Լուլու էլ-Հակէպ հայազգին, որ Սաչակիրներու յորձակումներէն փրկեց Մարգարէին գերեզմանը:

Կիլիկիոյ Հայոց անկախութեան շրջանին դարձեալ ստուարաթիւ հայ զաղութ մը գոյութիւն ունէր Եգիպտոսի մէջ, Եգիպտոսի Սուլթանները բաղմոթիւ անգամներ արշաւեցին Կիլիկիա և մեծ թիւով Հայեր բերին Եգիպտոս: Այս պայքարը տեւեց երկու դար: Կիլիկիոյ Լեւոն վիրջին թագաւորը հոս գերի բերուեցաւ և Գահիրէի հայ զաղութը տանելի դարձուց գերութեան մէջ անոր կեանքը: Եգիպտոսի Սուլթանները գիտցած են գնահատել հայ աշխատասէր տարրը և մեծ կարեւորութիւն տուած են անոր կրօնական պետերութեան:

Մէմլուքներու տիրապետութեան տաճն է որ հայ տարրը կը նուազի Եգիպտոսի մէջ։ Եգիպտոսն ալ Հայերը սերտ շփում ունեցած են Ղպտիներուն հետ։ Ներկայիս բազմաթիւ զպտի ընտանիքներ կան հայկական ծագումով։

Ժէ. և ԺԲ. դարերուն Ռոզէթ նաւահանգիստը Հայ առեւտուրի կարեւոր կեդրոններէն մէկն էր։ Հայ առեւտրականները կը ճամբորդէին Չինաստանէն Եթովպիա և Հնդկաստանէն Եւրոպա։

ԺԲ. դարու վերջերը կը տեսնենք Յակոբ անուն հայը, որ Ալի Պէյ Էլ-Քէպիրի կողմէ կը ղրկուէ Ռուսաստան, Ռուսիոյ օգնութեամբ Եգիպտոսը ապստամբեցընելու պաշտօնով։ Մէմլուք հպակաւոր Մուրատ Պէյը հայ մըն էր կ'ըսուի։

Մեծն Մօհամմէտ

Այի դիտական տառքելութիւններ ղրկեց Եւրոպա։ Այդ տառքելութիւններու մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ անուններու, Արթին Սաչատուր և Սահփան Սաչատուր, որոնք ցամաքային և ծովային պատերազմական ճիւղին հետեւեցան։

Թարգմանութեան, օրէնսդիտական և դիւանադիտական տառքելութեանց մէջ կան Արթին Պէյ և Օհան

Նուպար Փաշա

Էֆէնտի, Սահփան և Եռսուֆ Էֆէնտի և Նուպար Փաշա։

Բժշկական և դեղագործական առաքելութեան մէջ Պեթրո Էֆէնտի Եղեալ:

Երկրագործական և քիմիագիտական առաքելութեան մէջ Եղեալ Էֆ. Էլ-Արմանի:

Եղեալ Էֆէնտի Հէքիքեան տաղին առօրէնը եղաւ երկրագործական վարժարանին:

Մեծն Մօհամմէտ Ալի իրեն մասնաւոր թարգման նշանակեց Պօղոս Էֆէնտի Եղեալը, որ ստանձնեց արտաքին գործոց վարչութիւնը և մընաց երեսուն տարի հաւատարիմ խորհրդականը Մօհամմէտ Ալիի, նաեւ Արթին Պէյը՝ Եագուպ Փաշայի հայրը, որ եղաւ արտաքին գործերու վարչութեան պետը: Եագուպ Արթին Փաշան Մօհամմէտ Ալիի կողմէ 1811ին զրկեալ իւրաքանչիւր իշխանի համար Անգլիոյ և Ֆրանսոյի հետ քաղաքական խնդիրներու համար: Արթին Պէյ, Իպրահիմ, Ապաա և Սայեա Փաշաներու տեղին ու շարունակեց վստահութիւն վայելել:

Պօղոս Պէյ
Եղեալ

Փաշա

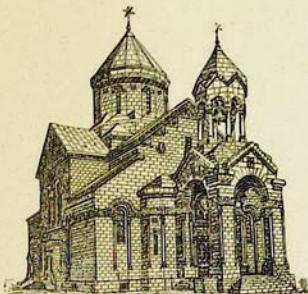
Զօհրապ Փաշա պատերազմական փոխ նախարար էր: Խալա Իսմայիլի շրջանին կողմնակցաւ տաղին Նախա- Եագուպ Արթին րարաց Խորհուրդը, Նուպար Փաշայի կողմէ: Մեծ է Նուպար Փաշայի դերը Եգիպտոսի մէջ: Տիգրան Փաշա ծանօթ է իբր տաղին գործոց նախարար, Եագուպ Արթին Փաշա՝ իբր կրթական նախարար, որ բարեկարգեց Եգիպտոսի մէջ կրթական գործը և հիմը դրաւ համալսարանին: Այսօր Եգիպտոսի մէջ կան 25,000ի մօտ Հայեր,

հաստատուած գլխաւորաբար Գահիրէի և Աղեքսանդրիոյ մէջ, ուր կ'ընդունին տակաւուրով և արհեստներով:

Եգիպտոսի Հայոց թիւը շատցաւ մանաւանդ Համիտիան հալածանքներու տակն և Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ:

Ինձ դեր կատարած է Եգիպտոսոյ զաղուիք՝ մեր օրերու ազգային անցուդարձերուն մէջ: Հոս հաստատուեցաւ 1905ին Հ.Բ.Ը.Միութիւնը, Պօղոս Նուպար Փաշայի, Եսաղուղ Արթին Փաշայի և այլոց կողմէ: Եգիպտահայերը եղան Ազգային Միութիւնն նախաձեռնողներ Համաշխարհային Պատերազմին տակն:

Եգիպտոս բամբուած է երկու առաջնորդական թեմերու, Գահիրէ և Աղեքսանդրիոյ Ունին բաղմաթիւ վարժարաններ բարեկարգ վիճակի մէջ, թերթեր և հանրօգուտ հաստատու թիւններ:

Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցին

ԴԱՍ ԼԲ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շար.)

Հնդկահայ գաղութը. — Պարսկահայ գաղթականներն էին որ կազմեցին Հնդկաստանի հայ գաղութը, հաստատուելով Սուրաթ, Մաարաթ, Կալկաթա, Ջիլրա և ուրիշ կարեւոր կեդրոններու մէջ։ Անոնք հոն զբաղեցան վաճառականութեամբ ու սիրելի դարձան տեղական թագաւորներուն, և, թէ՛ քաղաքական ու թէ՛ զինուորական տպարէզներու մէջ մեծ տնուն հանեցին։ Տեղական թագաւորներէ ոմանք հայ նախարարներ և հրամանատարներ ունեցան։ Հայերն էին որ միջնորդի դեր կատարեցին տեղացւոց և Անգլիացիներու միջեւ։

Այս կիսափայրենի երկրին մէջ, ուր ոչ ոք կը մտածէր դաստիարակութեան մասին, Հայերն էին որ առաջին անգամ դպրոցներ բացին, տպարաններ հիմնեցին՝ գիրքեր ու թերթեր հրատարակելու համար և մարդասիրական հաստատութիւններ ունեցան։ Ջիլրայի Հայոց եկեղեցին շինուեցաւ 1695ին։ Կալկաթայի մէջ Հայերը ունին Ս. Նազարէթ տնուն հոյակապ տաճար մը, որ իբր հասցի թիւ 12-ի բաղնիք մը և շատ մը խանութներ, նաեւ «Հայոց հիւրանոց»։ Կալկաթայի մէջ Արարատեան Ընկերութիւնը շինեց «Մարդասիրական Ճեմարան»ը իր տպարանովը, ուր հրատարակուեցաւ «Ազգարար» օրագիրը։ Մատրասը ևս ու-

նէր իր գպրոցը, ապարանք, հիւրանոցը, հիւանդանոցը և Ս. Ասատուածածին փառաւոր եկեղեցին:

Հնդկահայերը եղան, որ ինչպէս տեսանք, առաջին անգամ մտածեցին Հայաստանի աղստագրութեան մասին: Դարձեալ, անոնք էին որ մեծամեծ գումարներ նուիրեցին կրթութիւնը Հայոց մէջ տարածելու համար: Անոնք էին՝ Սամուէլ Մուրատեան և Եղուարդ Ռաֆայէլ Ղարամեան, որոնց ձգտած գումարներովը հաստատուեցան Մուրատեան և Ռաֆայէլեան վարժարաններ զոտ զոտ, բայց որոնք 1870ին միացուեցան կազմելու համար այսօրուան Վենետիկի Մուրատ—Ռաֆայէլեան վարժարանը: Այս երկու հաստատութեանց վարչութիւնը յանձնուած էր Միխիթարեան Միաբանութեան, պայմանաւ որ իբր աշակերտ ընդունէին, առանց կրօնական խանութեան, բոլոր հայ որբ և չքաւոր աղաքը:

Հնդկահայերը տարածուեցան նաեւ Ասիոյ արեւելեան երկիրները, մինչև Ճաւա կղզին: Հոն եւս ոմանք ամբողջարտութիւն գիգեցին: Գէորգ Մանուկեան մեծ գումարներ փոխ տուած է Հոլանտական կառավարութեան և Յովսէփ Ամիրխանեան մեծ կալուածատէրը, 1825ի Ճապոնցիներու ապստամբութեան ատեն, կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է Հոլանտացիներուն:

Այսօր Հնդկահայերը հազիւ 10,000 հոգի են: Անոնք չունին առաջուան փայլուն վիճակը երբ Անգլիացիք տէր եղան այդ երկրին, Հայոց գիրքը տկարացաւ:

Հնդկահայ գաղութը իր հոգեւոր գործերու մատակարարութեան տեսակէտով ենթակայ է հարաւային Պարսկաստանի Հայոց առաջնորդարանին:

Քարաբիսանլի և Խրիմի Հայերը.— Քրիստո-

նէութենէն առաջ, բայց մանաւանդ քրիստոնէութենէն յետոյ, Հայերը սերտ շփում ունեցած են Հոնաց հետ որոնք Կովկասի լեռներէն անդին կը բնակէին: Ղազան քաղաքէն քիչ անդին, Պուլկարներու նախկին երկրի մայրաքաղաքին տեւրակներուն մէջ, գտնուած են տապանագրեր որոնք Զ. Թ. և ԺԱ. դարերուն կը պատկանին: ԺԳ. դարուն, երբ Թաթարները Հայաստանի տիրեցին, բազմաթիւ գաղթականներ տարին իրենց երկիրը և բնակեցուցին Սարայ, Աթաբխան և Ղազան քաղաքներուն մէջ: Հայերը այդ երկիրներու մէջ ծագեցուցին արուեստներն ու վաճառականութիւնը և իբր զինուոր անուն վաստկեցան թաթար բանակին մէջ:

Բայց որովհետեւ այդ գաղթականները միշտ նեղութիւն տեսան իրենց իշխողներէն, հետզհետէ հեռացան Թաթարիստանէն ու գոցին հաստատուեցան Խրիմ, որ այն տանն Ճենովացւոց իշխանութեան տակ էր: Լենկ-Թիմուրի արշաւանքին տանն նոր Հայեր եւս եկան Խրիմ, այնպէս որ, տանն մը, միայն Թէոտոսիա քաղաքին մէջ 100,000 Հայեր կային: Այս թերակըզդին, որ առաջ աղքատ և անմշակ երկիր մըն էր, Հայոց շնորհիւ հարստացաւ և ծածկուեցաւ գիւղերով, վանքերով ու եկեղեցիներով:

ԺԵ. դարուն, Թաթարներուն օգնութեան գալով, Օսմանցիք տիրեցին Թէոտոսիա քաղաքին, որուն պաշտպանութիւնը Հայոց յանձնուած էր: Հակառակ իրենց տուած խոստմանը՝ Թուրքերը կոտորեցին Հայերը: Ազատուողներուն մեծ մասը ստիպուեցաւ թողուլ Խրիմը և գաղթել Մոլտաիա, Լեհաստան և Պոլիս: Անկէ յետոյ հազիւ 5000ի չափ Հայութիւն մը մնաց հոն: Այս թիւին մէջ չեն կաթոլիկ Հայերը:

Ռուսացիոյ Հայերը. — Այսօրուան Ռուսացիոյ մաս կը կազմեն Մոլլապիտ, Վալաքիտ, Թրանսիլանիա, Պաքստինա և Պետրապիտ Այս տեղերու Հայոց թիւը 40,000ի չափ է : Համետական հալածանքներու տառն և Մեծ Պատերազմէն յետոյ շատ մը նոր գաղթականներ գացին Ռուսանիա և իրենց ուծացումէն սթափեցուցին հիները, որոնցմէ շատերը մոռցած էին իրենց լեզուն և շատերն ալ կաթոլիկ քարոզիչներու ազդեցութեամբ հեռացած մայրենի եկեղեցիէն :

Իրենց այս նոր հայրենիքին մէջ, Հայերը յառաջգիմելով մեծ հարստութիւն գիղեցին և երկրին տաւին փոստատրաններ, բժիշկներ, անտեսագէտներ ու պետական մարդիկ :

Թրանսիլանիոյ Հայերը երկրին իշխաններուն ուշադրութիւնը դրաւելով մեծամեծ արածնութիւններ ձեռք բերին : Գերլա կամ Հայաքաղաք (Արմէնիէն-շտաա) և Պաշտալով իրենք շինեցին և թաղաւորական ազատ քաղաքներ էին իրենց հայ քաղաքապետներով ու գոտարաններով : Մանաւանդ Հայաքաղաքը հայկական փոքրիկ իշխանութիւն մըն էր :

Ռուսանիա առաջնորդական առանձին թեմ մըն է : Ռուսանահայք ունին բազմաթիւ եկեղեցիներ, դպրոցներ, թերթեր և զանազան ընկերակցութիւններ, որոնք ազգային ոգին վառ կը պահեն :

Լեհանայ գաղութը. — Կեդրոնական Սլոնոյայի եւ հին հայ գաղութներու մէջ տմենէն նշանաւոր տեղը գրաւած են Լեհաստանի Հայերը, որոնց ընդհանուր թիւը շուրջ 40,000 ընտանիքի կամ 200,000 հոգւոյ հասած էր : Դէպի Լեհաստան երեք գլխաւոր գաղթականութիւններ տեղի ունեցած են. 1. — Բազրապոլսեաց անկումէն յետոյ, 2. — Ալփուլանի արշաւանքի ժամանակ,

3.— Խրիմի Թուրքերուն կողմէ գրաւման հետեւան-
քով, Լեհաստանի հայ գաղթականները մեծ մասամբ Ա-
նեցիներ եղած են։ Անոնք իրենց հետ բերած են Անիի
եկեղեցիներէն շատ թանկարժէք անօթներ ու սպաս-
ներ, որոնցմէ մաս մը տակաւին կը պահուի Լէմպէրկի
եկեղեցիին մէջ։ Երկար ատեն տիրող եղած է նաեւ Ա-
նիի գաւառաբարձաւը, որուն հետքերը այսօր ալ կը
գտնուին իրենցմէ մնացած բեկորներու լեզուին մէջ։

Լեհաստանի Հայերը նախապէս մեծ բազմութեամբ
հաստատուած են Լիով կամ Լէմպէրկ մայրաքաղաքին
կից, մասնաւոր արուարձանի մը մէջ, որպէս զիրնիկ-
ներուն չխառնուին։ Յետոյ բուն քաղաքը մտած են,
ուր 1363ին հոյակապ մայր եկեղեցի մը կառուցած ու
առանձին Առաջնորդութիւն մըն ալ հաստատած են։

Լեհաստանի թագաւորները, Հայոց Արեւելքի հետ
ունեցած վաճառականական կապերէն եւ ընդունակու-
թենէն օգտուելու նպատակաւ, կրօնա—եկեղեցական ա-
զատութիւն եւ քաղաքական արտօնութիւններ տուած
են անոնց։ Այսպէս հայաշատ քաղաքներու մէջ Հայերը
ունեցած են մասնաւոր քաղաքապետ կամ ազգային
գլուխ մը, Վոյք անունով, որ 12 հոգիէ բաղկացեալ
վարչութեամբ մը իրենց վերաբերեալ գործերը կը
վարէր ու ամէն դատ կը տեսնէր։ Ժ. Դարուն սկիզբը
Լէմպէրկի մէջ հաստատուեցաւ Հայ մասնաւոր դատա-
րան մը՝ արքայական հրովարտակով։ Այդ շրջանին
Թաթարիստանէ ստուար թիւով Հայեր եկան Լեհաս-
տան, որոնք Թաթարերէնէ տարբեր լեզու չէին գի-
տեր։ Այդ պատճառաւ Թաթարերէն ալ սկսաւ գործա-
ծական ըլլալ ու ընդհանրանալ Հայոց մէջ, եւ նոյն
խկ եկեղեցական քանի մը գիրքերու և աղօթքներու
Թարգմանութիւններ եղան այդ լեզուով։

Լեհաստանի հայ դադուքը քայքայուեցաւ կէս դարէ աւելի տեսող կրօնական վէճերու ու խնդիրներու պատճառաւ, որոնց դերակատարը եղաւ Նիկոլ Թորոսովիչ անուն եկեղեցական մը: Լեհաստանի Հայերը, դարերու ընթացքին, ամուր պահած էին իրենց կապը Հայց. եկեղեցւոյ հետ եւ իրենց առաջնորդները եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը ու հաստատութիւնը կը ստանային Էջմիածնէն: Այս կարգը պահուեցաւ մինչեւ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, որ 1622ին վախճանեցաւ եւ աթոռը չորս հինգ ասորի թափուր մնաց: Այդ օրերուն, Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսը, որ Պարսիկ իշխանութեանց հարկապահանջութեան հետեւանքով, նիւթական սատակ նեղութեան տակ ինկած էր, Լվով եկաւ օգնութիւն դանելու տկնկալութեամբ: Նիկոլ, որ Լեհաստան ծնած եւ Կ. Պոլիս ձեռնադրուած հազիւ 21 տարեկան սարկուազ մըն էր, կրցաւ ճոխ ընծաներով ու դրամով սիրաշահիլ Կաթողիկոսը, որ քաղաքէն դուրս Ս. Խոչ վանքին մէջ, գաղանի Եպիսկոպոս ձեռնադրեց ու առաջնորդ կարգեց զինք, հակառակ ժողովուրդին կամքին, եւ կոնգրսէ մըն ալ ստորագրեց, որով կը նշովէր Նիկոլի անհնազանդ դանուողները:

Այս կերպով սկսած վէճը հետզհետէ զարգացաւ: Նիկոլ, որ ընծաներով եպիսկոպոսութիւն ու պաշտօն ստացած էր Էջմիածնէն, իր կանախը Հռոմի եւ Ճիզուլի կրօնական կարգին տուած, արհամարհեց ժողովուրդն ու ամէն իշխանութիւն: Գրաւեց բոլոր եկեղեցիներն ու անոնց եկամուանները եւ ըստ կամս տուրքեր դրաւ ու դանձեց հոգեւոր մատակարարութեանց համար: Փոքրիկներ անկնուռք, երիտասարդներ անպսակ ու ննջեցեալներ առանց թաղման մնացին: Էջմիածնի Նուիրակը, Լէմպէրկի կաթողիկ Արքեպիս-

կոպոսը եւ Հեհաստանի թագաւորն իսկ, չկրցան վերահաստատել խաղաղութիւնը: Վլատիսլաւ թագաւորը անգամ անձամբ եկաւ, Հայոց եկեղեցին Նիկոլէն տունենելու եւ ժողովուրդին յանձնելու համար Նիկոլ. Ճիղււիթներու խորհրդով, Սկիւ ի ձեռին ելաւ անոր գէմը, թագաւորը գլխիկոր ետ դարձաւ: Նիկոլ տեսնելով որ պիտի չկրնայ իր ժամանակի ժողովուրդը կաթոլիկ դարձնել, մտածեց այնպէս մը ընել որ գէթ յաջորդ սերունդը կրօնափոխ ըլլայ: Առաջարկեց Աղեքսանդր Է. Պապին որ լվովի մէջ Հռոմի ծախքով դպրոց մը բացուի: Նիկոլ իր բոլոր ուշադրութիւնը այդ դպրոցին վրայ դարձուց: Վերջ ի վերջոյ, ժողովուրդէն, ով որ կրնար, իր գլուխը առած ցրուեցաւ ուրիշ երկիրնէր: Նիկոլի մահուան թուականին՝ 1681, լվովի 50,000 Հայութենէն 5,000 հիւդի միայն մնացած էր, անոնք ալ 1689ին իրենց հողորդակցութիւնը խզեցին Էջմիածնի հետ եւ լատինածէս կաթոլիկութիւն ընդունեցին, Վարդան Յունանեան ազգութաւց եպիսկոպոսին օրով, որ պրոպագանտայի աշակերտներէն էր: Այսօր Կալիցիոյ մէջ 5000ի մօտ Կաթոլիկ Հայեր կան, որ կը բնակին Լէմպէրկի ե. քանի մը ուրիշ քաղաքներու մէջ: Ժամերգութիւնը Հայերէն լեզուով կը կատարուի, բայց ոչ ժողովուրդը ե. ոչ ալ ժամասաց քահանան կը հասկնան լատին հընչումով աղճատուած այդ հայերէնը:

ԴԱՍԻՆ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շար.)

Պուլկարիոյ Հայերը.— Բիւզանդիոնի Վասիլ Բ. հայ կայսեր գէպի Թրակիա տարած հայ գաղթականները տարածուեցան Խրուսթիա, Թեսալիա, Մակեդոնիա և Պուլկարիա և մեծ յառաջդիմութիւն ունեցան Այս գաղթականներէն մէկը, Սամուէլ Դերջանցի հայ իշխանը, յաջողեցաւ միանշեւ իսկ Պուլկարիոյ Թագաւոր ընտրուիլ և երկիրը քաջութեամբ պաշտպանել Վասիլ Բ. ի դէմ:

Պուլկարիոյ հայ գաղութը շատցաւ սակայն հայկական հալածանքներու տակնս Այդ թիւը աւելի մեծցաւ Մեծ Պատերազմին և Քէմալական Թուրքիոյ Պուլիսը գրաւելէն յետոյ Այսօր Պուլկարիոյ Հայոց թիւը 25,000 ի մօտ է: Անոնք ունին առանձին առաջնորդարան, բազմաթիւ եկեղեցիներ, դպրոցներ, թերթեր և ընկերութիւններ: Հայեր, այս երկրին մէջ արհեստաւոր և առեւտրական են ու սիրուած Պուլկարներէն:

Յուճասանի Հայերը.— Մեծ Պատերազմէն առաջ հայ փոքրաթիւ գաղութ մը կար տրդէն Յունաստանի մէջ՝ հաստատուած Սելանիկ և Աթէնք: Սակայն Յունահայ գաղութը մեծցաւ Կիլիկիոյ պարպումին և Իզմիրի և Պուսոյ Քէմալական Թուրքիոյ կողմէ վերագրաւորումին տակն, երբ տասնեակ հազարաւոր Հայեր,

ամենախեղճ պայմաններու մէջ, այդ երկիրը ապաստանեցան բախտակից Յոյներու հետ Յոյն աղնիւ մողովութիւնը ու կառավարութիւնը, հակառակ իրենց անբաւարար միջոցներուն, սիրով տեղ տուին այդ գողթականներուն, որոնց թիւը սկիզբները մինչեւ 60,000ի կը հասնէր։ Հետզհետէ, շատ մը Հայեր ցրուեցան ուրիշ երկիրներ, մինչեւ Ամերիկաներ ու կարեւոր մաս մըն ալ փոխադրուեցաւ Հայաստան։ Այսօր 30,000 Հայեր կան Յունաստանի մէջ որոնցմէ շատերը կապրին խիստ թշուառ պայմաններու մէջ։ Ունին երկու առաջնորդական թեմեր Աթէնքի և Սելանիկի մէջ, բազմաթիւ դպրոցներ որոնք կը մատակարարուին, մեծամասամբ, Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ։ Ունին նաեւ թերթեր և ընկերութիւններ։

Ի՞նչալիոյ հայ գաղութը.— Հայերը շատ կանուխէն յարաբերութիւններ ունեցած են Միջերկրականեան նաւահանգիստներու՝ մանաւանդ Իտալիոյ ծովագերեայ քաղաքներու հետ։ Կիլիկիոյ թագաւորութեան շրջանին այդ յարաբերութիւնները աւելի սերտացան։ Կիլիկիոյ թագաւորները առեւտրական դաշնագիրներ կնքեցին Վենետիկի ու Ճենովայի Հասարակապետութիւններու հետ, եւ զանազան դիւրութիւններ և արտոնութիւններ տուին իրենց սահմաններուն մէջ բնակող եւրոպացի առեւտրականներու ու գողութներու։

Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումէն յետոյ, կարճ ժամանակի մէջ, աւելի քան 30,000 հայ ընտանիքներ դուրս ելան երկրէն, և նախ ապաստանեցան Կիպրոս, Հռոդոս, Կրետէ եւ ուրիշ կղզիներ։ Բայց, երբ թուրք տիրապետութիւնը այդ տեղերու մէջ ալ խաղաղ ու հանգիստ չթողուց, և եկաւ զառա զիրենք, անոնք հեռուհեռէն անցան ու ապրածուեցան Եւրոպայի զանազան

երկիրներ, մասնաւորաբար Իտալիոյ վաճառաչա՜ն քաղաքները՝ Վենետիկ, Վենովա, Համ, Նաբուլի, Միլան եւն. Ասոնց մէջ յատկապէս կարեւոր դիրք գրաւեց Վենետիկի հայ գաղութը, ուր Ժ. Դարուն Պարսկաստանի Զուլա քաղաքէն ալ հոտուած մը եկաւ հաստատուիլ ու դրադիլ արեւելքի վաճառականութեամբ Անոնք Վենետիկի հասարակապետութենէն մասնաւոր արտօնութիւն ստացան՝ վաճառատուներ բռնալու Ս. Մարկոսի հաշակաւոր հրապարակին վրայ, ուր կը վաճառէին արեւելեան թանկարժէք ապրանքներ, հնդկական հիւսուածոնեք, գոհարեղէններ եւն. Արեւելքի վաճառականութիւնը իրենց մէջ պահելու համար, Իտալական ազատ քաղաքներ աուրքերէ զերծ կացուցած էին հայ վաճառականները, որոնք այս կերպով մեծ հարստութիւն գիղեցին եւ հարստացուցին նաեւ իրենց բնակած երկիրը։ Ստիպոյն, Իտալիոյ եւ Միջերկրականեան քաղաքներու՝ Հայ գաղութները ստիպուելով կաթոլիկութիւն ընդունիլ՝ Պապական եկեղեցւոյ ճշնման տակ իրենց հայութիւնը կորուսին հետզհետէ, այնպէս որ դէպի ԺԸրդ դարու վերջը Իտալիոյ երբեմնի բազաւած հայ գաղութներէն գրեթէ եւ ոչ մէկ հետք չէր մնացած, բացի կարգ մը տեղերու ու փողոցներու անուններէն եւ Հայոց բարեպաշտութեամբ շինուած 25է աւելի եկեղեցիներէ, որոնք իրենց եկամուտներով միասին կաթոլիկ եկեղեցւոյ սեփականութիւնը դարձած էին։

Ֆրանսանայ գաղութը. — Մեծ Պատերազմէն առաջ փոքրաթիւ հայկական գաղութ մը կար արդէն Ֆրանսայի մէջ, բաղկացած՝ ուսանողներէ, մասաւորականներէ, գրամատէրներէ եւ աւետարականներէ։ Այդ պատերազմէն յետոյ էր որ ստուարացաւ Ֆրանսահայ գաղութը, որ այսօր 40,000 կը հաշուուի։ Հայերը այս

հիւրընկալ երկրին մէջ հաստատուած են գլխաւորապէս Բարիզ, Մարսէյլ, Լիոն և այլ քաղաքներու մէջ և կ'աշխատին ֆապրիքներու մէջ, կամ կ'ըզողին արհեստներով ու մանր առեւտրով: Բայց այս կլանող միջավայրին մէջ, ուր արտօնուած չեն ազգային դրարոցները, մոայլ է հայ գողութիւն ապագան: Անոնք հետեզհետէ կը ձուլուին երկրի ժողովուրդին մէջ, հապառակ ճիգերուն զանազան հայ կազմակերպութեանց:

Մեծ է նաեւ Ֆրանսահայ գողութիւն դերը, վերջին ժամանակներս, մեր ընդհանուր ազգային կեանքին մէջ: Հոն գործած են, նախ քան Մեծ Պատերազմը, մեր ականաւոր հանրային գործիչներէն ոմանք, աշխատելով ծանօթացնել Հայն ու Հայութիւնը քաղաքակիրթ աշխարհին: Բարիզի մէջ հաստատուեցան ու գործեցին, նոյն պատերազմին տանն և անկէ վերջ, հայ զոյգ Պատուիրակութիւնները: Բարիզի մէջ էին նաեւ հայ կուսակցութիւններէ ոմանց կեդրոնները: Հոն է Հ. Բ. Բ. Միութեան կեդրոնը և այլն: Այս վերջինի հովանաւորութեան տակ կը գտնուի Պօլոս փաշա Նուպարի կողմէ հաստատուած Ուսանողական Տունը և Մատենադարանը:

Բարիզահայ գողութիւնը բաժնուած է երկու տառչ-նորդական թեմի՝ Բարիզ և Մարսէյլ: Կան մէկ քանի եկեղեցիներ, թերթեր և բազմաթիւ ընկերակցութիւններ: Գողութիւն կարեւոր մէկ մասը կապրի խեղճ պայմաններու մէջ:

Կարեւոր թիւով Հայեր կ'ապրին նաեւ Պէլճիքոյի և Անգլիոյ մէջ: Մեր վերջին ժամանակներու պատմութեան մէջ կարեւոր դեր խաղացին այս վերջինները, մատաւանդ Մանչեսթրի Հայերը, որոնք Համիտական սարսափներու տանն աշխատած են հետաքրքրել անգլիական կառավարութիւնը Թրքահայոց վիճակով:

ԴԵՍ ԼԴ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շար.)

Թուրքիոյ Հայերը. — Թրքահայաստանի տեղահանու-
թենէն և անլուր ջարդերէն յետոյ այդ երկիրը ամա-
յացաւ Այսոր հայ մ'իսկ չկայ վանի, Բողեչի, Կար-
նոյ, և Տրապիզոնի նահանգներուն մէջ: Փոքրաթիւ
Հայեր կան միայն Տիգրանակերտի, Կեսարիոյ, Էնկիւ-
րիի, Սերաստիոյ և շրջակայ մէկ քանի վայրերու մէջ,
զուրկ զպրօցներէ և հոգեւոր մխիթարութենէ:

Մեծ թիւով Հայեր կան սակայն Պոլսոյ մէջ — մօտ
60,000 հոգի — իբրեւ մնացորդը նախկին մեծազանգ-
ւած Հայութեան: Անոնք կ'ապրին առեւտուրով և
արհեստներով:

Պոլսահայ գաղութը կազմը-
ւեցաւ Ֆաթիհ Սուլթան Մէ-
հեմէտ Բ. ի կողմէ, Պոլսոյ գրա-
ւումէն յետոյ 1453ին: Երբ նոյն
Սուլթանը գրաւեց նաեւ Խրիմը,
բազմաթիւ Հայեր, ձգելով այդ
թերակղզին, եկան հաստատուե-
ցան Պոլիս: Առեւտրական տե-
սակէտէ Պոլսոյ բացառիկ դիրքը,
զաւառներու բազմաամար՝ ա-
նոր ապահովութիւնը և ազգա-
յին, կրօնական ու կրթական տե-
սակէտէ անոր բացառիկ հանգա-

Ֆաթիհ Սուլթան
Մեհեմէտ Բ.

մանքը իրեն քաշեցին տասնեակ հազարաւոր Հայեր գաւառներէն, այնպէս որ, ատեն մը Պոլսոյ և շրջակայից մէջ 200,000ի մօտ Հայութիւն մը կար:

Շատ մեծ է Պոլսահայ գաղութին դերը, նոր մամոնակներու մէջ, մեր ազգային, կրօնական, կրթական, տնտեսական և քաղաքական կեանքին մէջ: Հոն էր Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանը, որուն կապուած էին գաւառի բոլոր առաջնորդարանները: Հոն ծաղկեցաւ, մշակուեցաւ արեւմտահայ լեզուն. անկէ սկսաւ ու դէպի գաւառներ տարածուեցաւ կրթական վերածնութիւնը: Դէպի Պոլիս կը դիմէին տասնեակ հազարաւոր գաւառացի երիտասարդներ՝ տաժանակիր աշխատութեամբ քիչ մը դրամ վաստակելու, երկիրը մնացած իրենց ընտանիքը ապրեցնելու և քիւրտ, Թուրք տէրէպէյիներու, ազաներու ու կեղեքիչ պաշտօնեաներու պահանջած տուրքերը հատուցանելու համար: Վերջապէս Պոլսոյ պատրիարքարանը ու պոլսահայ մտաւորականութիւնը եղաւ մեր քաղաքական մարի առաջնորդը, որ, շատ անգամ առանց ճանչնալու գաւառը և անոր պէտքերը, գործեց ծանր սխալներ:

Օսմանեան կառավարութեան իրենց անձնուէր ծառայութեամբ, Պոլսոյ Հայերը, Ամիրայական շրջանին կամ անկէ վերջ, մեծ վստահութիւն ներշնչեցին իրենց արիւնարբու տէրերուն և շատերը բարձր պաշտօններու հասան կառավարութեան և պալատան մէջ: Պէզճեան Ամիրան Սուլթան Մահմուտի մտերիմ խորհրդականն ու բարեկամն էր որ Թուրքիոյ փրկիչը հանդիսացաւ, Տիւզեաններ արքունի փողերանոցին տեծուչն էին: Սարսափելին Համիտի տան իսկ, պալատան շատ մը բարձր պաշտօնները Հայոց ձեռքն էին: Գորբիէլ էֆ. Նորատունկեան՝ Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ և

Պալքանեան պատերազմին՝ արտաքին գործոց նախարար եղաւ, Հայաճեան Պետրոս էֆ.՝ Հանրագումար Շինութեանց, Սահան Պէյ Մարտիկեան՝ թղթատարական և

Այսօր ստուեր մը միայն մնացած է այս Հայութենէն, որ իր ազգային հարատու թիւններէն հետզհետէ կը կողոպտուի։ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը, որ երբեմն այնքան մեծ դիրք կը վայելէր կառավարութեան քով՝ իբրեւ թրքահայութեան ներկայացուցիչը, այսօր պարզ կրօնապետ մըն է։ Զեջուած է նաեւ Հայոց Ազգ. Մամուլագրութիւնը։

Վրաստանի, Ազրպէյճանի եւ Ռուսաստանի Հայերը.— Մեծ Պատերազմին, ձարական կառավարութեան կործանումին հետեւանքով, նոր բաժանումներու ենթարկուեցաւ Այսր—Կովկասը։ Կազմուեցան առանձին երկիրներ՝ Հայաստան, Վրաստան և Ազրպէյճան, նաեւ, Նախիջևանի և Խնդնավար Ղարաբաղի շրջանները։

Այս բաժանումներով Հայաստանէն խլուեցան կարգ մը մասեր, Վրաստանը բռնադրուեց Լռին, Ազրպէյճանի արուեցան Ղարաբաղը և Շարուր-Նախիջևանը՝ իբրեւ Խնդնավար շրջաններ։ Վրաստանի Հայոց թիւը 310,000էն աւելի է, Ազրպէյճանի մէջ 290,000 Հայեր կան, որոնց 120,000ը Հայկական Ղարաբաղի մէջ։ Շարուր—Նախիջևանն ալ 20,000 բնակիչ ունի։ 200,000ի շուրջ Հայեր կը բնակին նաեւ Հիւս. Կովկաս և Ռուսիոյ զանազան քաղաքներու մէջ։

Ինչ դիրք որ ունեցած է Պոլիսը դաւառի Հայութեան վերաբերմամբ, մերձաւորապէս նոյն դիրքը ունեցած է Թիֆլիսը՝ Ռուսահայաստանի դաւառահայութեան վերաբերմամբ։

Ամերիկայի Հայերը. — Միացեալ Նահանգներու մէջ կը գտնուին մօտ 120,000 Հայեր, իսկ Գանատայի մէջ՝ 5000 :

Ամերիկայոյ գաղութը կազմուեցաւ վերջին կէս դարու ընթացքին ու մեծցաւ Համիտական հալածանքներու և տւելի վերջի դէպքերու ատեն: Այդ Հայերը մեծամասամբ Թրքահայաստանի միջին, արեւմտեան և հարաւային մասերու բնակիչներէն են, որոնց համար Ամերիկան Իսրայէլի Քանանն էր:

Մինչեւ Մեծ Պատերազմը, Ամերիկոս դիմող երիտասարդները կ'աշխատէին դրամ վաստկել ու երկիր մնացած պարագաներուն օգնել: Կազմած էին բազմաթիւ հայրենակցական և կրթասիրական միութիւններ՝ իրենց ծննդավայրին մէջ կրթական և այլ հաստատութիւններ պահելու նպատակաւ: Այսօր, այդ միութիւնները կ'աշխատին ներկայ Հայաստանի մէջ իրենց հայրենիքին անունը յաւերժացնելու՝ շինելով համանուն գիւղեր և տաններ: Մեծ Պատերազմին, Ամերիկահայ երիտասարդները կամաւոր բանակներու մէջ արձանագրուելով դիմեցին Կովկաս և Կիլիկիո՝ հայրենիքի փրկութեան համար կռուելու: Ուրիշ հազարաւոր երիտասարդներ ալ ամերիկեան բանակին մէջ մտնելով Ֆրանսոս եկան՝ օգնելու համար Գաշնակիցներուն: Նոյն պատերազմի ընթացքին և անկէ յետոյ, Ամերիկահայերը կարեւոր գումարներով օգնութեան հասան ազգային կարիքներու և մինչեւ այսօր ալ մեծ է անոնց մէջ զոհողութեան ոգին:

Հիւս. Ամերիկոս բաժնուած է երկու առաջնորդութեանց, մէկուն կեդրոնն է Նիւ-Եորք, միւսին՝ Գալիֆօրնիո: Ունին բազմաթիւ հիւղեցիներ, թերթեր և բարեսիրարական միութիւններ: Զանք կը թափուի

նոր սերունդը հայ պահելու՝ երեկոյեան դպրոցներու մէջ ոցաւ, բայց խիստ մեծ է օտարոնալու և կորսուելու վտանգը նորերուն համար:

Ամերիկահայերը մեծամասամբ աշխատաւորներ ևն ֆապրիքներու մէջ, կան նաեւ արհեստաւորներ, վաճառականներ և հոգատէրեր:

Բազմաթիւ նոր դպրութիւն մըն է Հարաւային Ամերիկայի Հայութիւնը, կազմուած կիլիկիոյ և Իգմիրի դրաւումէն յետոյ՝ կ'ապրին Արժանթինի, Պրազիլիոյ (Բրազիլիայի և Բարակոպայի մէջ ու կ'զբաղին արհեստներով և առեւտրով: Իրենց թիւը 50,000 կը հաշուուի:

Աշխարհի վրայ ցրուած Հայութեան թիւը 700,000 կը հաշուուի: Թրքական գեներէն հեռու, ազատ պայմաններու մէջ ապրող Հայը, առիթն ունի այսօր իր ընդունակութիւնները զարգացնելու: Այսօր կան հայ գիտնականներ, անուանի գրագէտներ և արուեստագէտներ:

Առհասարակ բոլոր այս տարագիրները կ'ապրին իրենց հայրենի յիշատակներովը և կ'երազեն օր մը վերադառնալ հայրենիք: Եկեղեցին, դպրոցը և լեզուն առկայծ կը պահեն հայրենասիրութեան հուրը անոնց սրտին մէջ:

Դ Ա Ս Լ Ե .

ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՆՏԷՐՈՒՆՋՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Ա. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Եկեղեցիին դերը. — Հին և Միջին Դարերուն
Հայ ժողովուրդին կեանքը ընթացաւ արքայական
տուներու, նախարարական, տոմերու ու Եկեղեցիին
առաջնորդութեամբ:

1375 թուին կործանեցաւ առաջինը և անկէ առաջ
ու մանաւանդ անկէ վերջ ջնջուեցան երկրորդները:
Եթէ Հայ Եկեղեցին մեր ազգին սիրտն ու հոգին էր,
ան շարունակեց բարասել, իրենինէն զատ ստանձնե-
լով նաեւ միւսներուն դերը, գէթ մտածմբ: Հայոց
անտէրունջութեան շրջանին, 1375—1918, Հայաս-
տանեայց Եկեղեցիին շուրջ կեդրոնացաւ հայ կեանքը:

Ան եղաւ հայ քաղաքակրթութեան պահպանակը:

Ան եղաւ, շատ անգամ, հայ քաղաքական մտքի
առաջնորդը, և նայած թէ գործիքը ծուռ էր կամ շի-
տակ, կատարուած գործը ու ստացուած արդիւնքն ալ
եղաւ ըստ այնմ:

Այս շրջանին եւս, Հայ Եկեղեցին ստիպուեցաւ
շարունակել ինքնապաշտպանութեան կռիւը:

Ունիթորական շարժումը շարունակեց իր ազմուկը

մինչև 17-րդ դարը, որմէ յետոյ պարսեւած հռաքաւ մեր աշխարհէն, տխուր յիշատակ մը միայն ձգելով, կամ ձգելով որ իր դորձը շարունակեն լատին քարոզիչները՝ իրր քաղաքական դորձիքները Խրանատկան քաղաքականութեան Արեւելիքի մէջ, Այդ քարոզիչները կարողացան, ի վերջոյ, Հայութենէն անջատել կարեւոր զանգուած մը և կողմել սուսնձին համայնք մը, որ իր Պատրիարքութիւնը ունեցաւ 1830 թուականին ժ.Թ. դարուն Հայ Եկեղեցին ստիպուեցաւ ծանր պայքար մղել նաեւ բողոքական քարոզիչներու դէմ, որոնք կը դորձէին Անգլիոյ պաշտպանութեան տակ և իրր անոր քաղաքական դորձակալները Արեւելիքի մէջ 1850-ին առնք ևս յաջողեցան փոքրաթիւ հատուած մը շահիլ և ունենալ առանձին գլուխ մը՝ Աղղապեա մը:

Հայրապետական Արոտին վերադարձը.— Հայոց քաղաքական կեանքի անկումէն յետոյ Կիլիկիոյ մէջ, ուր Հայութեան թիւն ալ երթալով նուազեցաւ, այլ ևս պէտք մը չկար որ Հայրապետական Աթոռը մնար Սիսի մէջ, Սիսի Հայրապետանոցը, մահաւանդ 1377—1432 տարիներուն, տխուր տեսարան մը կը ներկայացնէր: Ան բոյն եղած էր զեղծումներու և նոյն խոյ սճիրներու և Եկեղեցիին վարդապետութիւնն ալ աղարտած էր: Ահա թէ ինչու համար բուն Հայաստանի հոգեւորականութիւնն ու գլխաւորները որոշեցին Աթոռը վերադարձնել Էջմիածին: Սիսի կաթողիկոսը, Գրիգոր Թ. Մուսարէկեան, մերժելով վերադառնալ, 1441-ին Էջմիածնի մէջ գումարուած Լ'նգհ. Ժողով մը, որուն մը մասնակցէին 700է աւելի կրօնական և աշխարհական տնձեր, պաշտօնապէս որոշեց այդ փոխադրութիւնը և կաթողիկոս ընտրեց Կիրակոս Վիրապե-

ցին և Անկէ յետոյ, Էջմիածինը նկատուեցաւ իբր Ամենայն Հայոց Էջմիածնական Կաթողիկոսութիւն, իսկ Սիսը և Ալշիւմարը՝ մասնաւոր:

Սակայն այս ըսել չէ թէ Էջմիածին փոխադրութենէն յետոյ Հայրապետական Աթոռը ազատ մնաց փորձութենէ: Պարսկական տիրապետութեան շրջանին, Մայր—Աթոռը շատ անգամ թափու եղաւ ներքին խռովութեանց, ըլլալ Սրեւանի պարսիկ սատրապներու կեղեքումներուն, ըլլալ վաւաճող կեղեքականներու Աթոռին տիրանալու ձգտումին պատճառաւ: Առաջիններու նեղութիւններէն ազատուելու համար Հայոց Կաթողիկոսները շատ անգամ ստիպուած էին թափառական կեանք մը անցընել, իսկ երկրորդներուն դէմ պաշտպանուելու համար՝ Հայրապետները ստիպուած էին յամախ զանոնք իբր աթոռակից ունենալ:

Ռուսական տիրապետութիւնն էր որ վերջ տուաւ այս վիճակին և Պոլսեցիի ստեղծումով հաստատուն վիճակ մը տուաւ Էջմիածնէն ներս, բարձրացնելով նաեւ անոր հմայքը:

Նոյն անմխիթարական վիճակը կը տիրէր նաեւ Կ. Պոլսոյ Հայոց, Պարսի-արքայանէն ներս, որ իր բնականոն կեանքը ստացաւ Ազգ. Մամանադութեան կիրարկութեամբը:

Բարեկրօնգութեան պէտքը. — Կաթողիկոս Բողոքական քարոզչութիւնները մասնաւանդ քաղաքական նշապատակներ կը հետապնդէին Սակայն այս ըսել չէ թէ Հայ եկեղեցին պէտք չունէր բնաւ բարեկրօնութեան, մամանակի ոգիին համաձայնելու համար: Այդ քարոզչութիւնները այս պէտքը մատնանշեցին:

Այս անհրաժեշտութիւնը զգացող Հայրապետներէն մին եղաւ Խրիմեան Կաթողիկոսը, որ 1906 թականին Էջմիածնի մէջ զուժարեց Ազգային ժողով մը այդ խնդիրներով զբաղելու համար: Դժբախտաբար ժողովին աշխարհական անդամները այնպիսի ծայրայեղ տրտայալութիւններ ունեցան, որ ռուս կառավարութիւնն ստիպուեցաւ ցրուել զայն:

Բ. ՀԱՅ ՄՇԵԿՈՅԹԸ

ԴԱՍ 1.2.

ԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՄԻՆՁԵՒ

18ԻԴ ԴԱՐԸ

Հայոց քաղաքական կեանքի անկումը և անկէ
յետայ Հայաստանի մէջ տիրող ծանր վիճակը չէր կրնար
չազդել հայ միաքի գործունէութեան վրայ եւս:

Այս վիճակը կը տեւէ մինչեւ ԺԷ. դարուն կէսը:

ԺԵ. Դար. — Այս դարուն կարեւոր մատենագիր-
ներու չենք հանդիպիր: Կ'արժէ յիշել սակայն Թովմա
Մեծովնցիին որ գրեց Լենկ-Թիմուրի և իր յաջորդնե-
րուն պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ Առաքել Սիւնեցիին:

Բայց այս դարուն մէջ ծաղկած են բանաստեղծ
երգիչներ՝ ինչպէս Յովնաննէս Թլկուրացիին՝ Սխի Կա-
թողիկոսը, Մկրտիչ Նաղաւ եպիսկոպոսը և Ֆրիկ:

Իբր գիտուն այս դարուն մէջ նշանաւոր է Ա-
միր-Տովլաբը, որ գրած է «Անդխտաց անպէտ» անուն
բժշկական գիրքը, և Յակոբ Ղրիմեցիին:

ԺԶ. Դար. — Այս դարուն մէջ եւս նշանաւոր մա-
տենագիրներ և բանաստեղծներ երեւան չեկան: Հայ
աշխարհին վրայ ծանրացող խաւարը թոյլատու չեղաւ
հայ միաքին գործունէութեան:

Նախորդ դարուն մէջ տեղի ունեցած էր տպագրութեան գիւտը. Կիւթէնպէրկի կողմէ (1456), Այս գիւտէն քիչ յետոյ, 1512ին, Վենետիկի մէջ կը տպագրուի տառջին հայերէն գիրքը: Իսկ յաջորդ տարին, նոյն տպարանէն լոյս կ'ընծայուին՝ Պատարադամատոյց, Ուրբաթագիրք, Տաղարան և Աղթարք:

Տպագրութեան գիւտը Հայոց մէջ փոխադրողը և՛ դած է ԱՌԴԱՐ ԴՊԻՐ Եւզոկիացին: Հակառակ տար սակայն՝ թէ այս և թէ յաջորդ դարուն, մտաեղագրական արժէք ներկայացնող գործեր երեւան չեկան մեր մէջ:

Այսու հանգերձ, իրեւ ժՁ. դարու մտաեղագիր, յիշենք Սեփանցոս Կարողիկոս Սալմասեցի, Ղուկաս Վրդ. Կեղեցի, Յովնանցի Վրդ. Ծորեցի եւ Սիմեոն Աւագաւանցի, որ գրեց Պահլաւունեաց և Մամիկոնեանց ցեղերու մասին:

Երգիչներէն նշանաւոր են Դրիգոր Աղբամաւցի կաթողիկոսը, Մկրտիչ Տառնցի, Նուսէս Մոկացի և Քոչակ Հառկուանցի եւլն:

Ժէ. Դար. — Այս դարուն մէջ կան քանի մը պատմագիրներ որոնց լեզուն սակայն տաճկերէնով խառն է: Իսկ Լեւոնտանի, Նոր Զուղայի և ուրիշ վայրերու մէջ տարող հայ գրողներու լեզուն, ենթարկուած է լատիներէնի ողջեցուծեան և սաստիկ խանգարուած: Այս խանգարման պատճառ եղան Ունիթորները, որոնք նոյն իսկ ձեռնարկեցին հայերէնը լատին քերականութեան օրէնքներուն ենթարկել և այդ ուղղութեամբ ալ քերականական գիրքեր հրատարակեցին, ողճատելով հայ գրաբարը:

Կարեւոր պատմագիրներն են, Զաֆարիա Վաղարժապատեցի, Առաքել Դաւրիթեցի եւ Աբրահամ Կարո-

ղիկոս Կրեւացի, որոնք գրեցին իրենց մամանակակից անցքերու մասին:

Այս շրջանին, Լեւոնայոց մէջ նշանաւոր եղած են Ասեփանցոս Լեւոցի և Ասեփանցոս Ռոբոսեան կրօնաւորները: Վերջինը գրած է Հայերէնէ լատիներէն բառարան մը: Յիշենք նաեւ Վարդան Յովնանեանց, որ թատերական սղերդութիւններ հեղինակած է:

Նոր Զուգայի գաղթականութեան մէջ նշանաւոր է Խաչատուր Կեսաբացի, որ գործքներ ծագեցուց հօն և հաստատեց ազարան: Իրմէ գրական երկ մը չէ հասած մեղի, բայց տուած է նշանաւոր աշակերաններ, որոնցմէ յիշենք Յակոբ Վ. Զուգայեցի, որ Կաթողիկոսանալով, ապագրութեան արուեստին զարգացման հետամուտ եղաւ: Նովա Դաւիթ վարդապետը, որ տեղւոյն Ամենափրկիչ վանքը հիմնեց, իսկ Սիմեոն Զուգայեցի Սպահանի մէջ գործք մը բացաւ և յետոյ եղաւ էջմիածնայ ձեմարանին ուսուցիչ և հրատարակեց գիրքեր: Նշանաւոր է նաեւ Յովնանեան վրդ.ը որ սիրելին էր Շահ—Աբրահ Բ. ին և Հիւսէին Շահին:

Թատրական գաղթականութեան մէջ նշանաւոր եղաւ Խաչատուր Կարենցի, որ Բոթրականայի աշակերտներէն էր:

Այս դարու նշանաւոր գէմքերէն է նաեւ Ոսկան վրդ. Երեւանցի, որ առաջին անգամը ըլլալով Ամսդեր-տամի մէջ հրատարակեց Հայերէն Աստուածաշունչը և ուրիշ գիրքեր (1666): Յիշենք նաեւ Երեմիա Զիկայի Բեօփիւրեան և իր երգիչ եղբայրը՝ Կոմիսաս ԲՅՅ. Նանասակ:

Այս դարու բանաստեղծ—երգիչներէն նշանաւոր են Ասաք Սեբասացի, Արիւսակես Խարբերդցի, Սեփանցոս Շասախեցի ևւն:

ԴԱՍ ԼԷ.

ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ 18ԲԴ ԴԱՐՈՒՆ

Մինչև 18րդ դարու երկրորդ կէսը հայ գրականութիւնը կեդրոնացած էր լուսաւորչական վանականութեան ձեռքը: Ան էր հայ գրականութեան տէրն ու տնօրէնը, անոր անկման թէ բարձրացման շրջանին: Սակայն այդ անկումը այնքան խոր ու յուսահատական չէ եղած որքան 13էն մինչև 17րդ դարուն կէսը, այսինքն Սելճուքեան, Թաթարական և այլ արշաւանքներու ու Շահ-Աբրահիմի տէրութիւններու տառնը: 17րդ դարու կէսէն հայ լուսաւորչական վանականութիւնը կը փորձէ վերականգնել գրագիտութիւնը՝ պայքարելու համար կաթողիկ վանականութեան դէմ, որ Յարպայէն կուգար և իր նէւթական ու մտաւորական պաշարովը իրմէ աւելի զօրաւոր էր: Այս երկրորդը գիտէր թէ իր քարոզչութիւնը յաջողելու համար Հայոց մէջ պէտք էր հայերէն սորվէր ու կ'սկսէր սորվիլ և գրել, և մօլեռանդութեան մէջ ինտելլի, հայերէնը կը հպատակեցնէր լատիներէնին և այս կերպով կ'ստեղծէր աղճատ լեզու մը:

Ահա այս մրցումը խթան կ'ըլլայ որ հայ կղերն ու սորվի և յառաջդիմէ: Հռոմի կաթողիկ տպարանին դէմ կ'սկսի աշխատիլ Հոլանտայի հայ վանականութեան տպարանը:

18րդ դարու առաջին կէսին հայ վանականութեան կարեւոր կեդրոն կը դառնայ Պոլիսը: Խոշոր շարժում մըն էր այս՝ որուն գէմ առաջ կուգայ խոշորագոյնը, կաթողիկ Մխիթարեան միարանութիւնը՝ եւրոպական հոգի վրայ: Այս վերջինը կը հրատարակէ հայ լեզուի գանձարանը կազմող ընդարձակ բառարանը, մինչ հայ վանականութիւնը, իր խօսքը հասկնալի դարձնելու համար ժողովուրդին, կը դործածէ աշխարհաբարը, բայց երկուքն ալ մնալով հեռու եւրոպական նոր ըմբռնումներէ:

Այսպէս էր կացութիւնը երբ Հնդկահայոց մէջ երեւան կուգայ Յակոբ Շահամիրեանը, որուն ապարանէն լոյս կը տեսնեն ոչ կրօնական գիրքեր և 18րդ դարու վերջը՝ Մատթասի մէջ կը հրատարակուի ՃԱԳ-դարարն թերթը, որուն խմբագիրը եթէ քահանայ մըն էր — Յարութիւն քնյ, Շիրաղեցի — բայց աշխատակիցներն ու թղթակիցները վաճառականներ էին: Սակայն անոնց լեզուն շատ խեղճ էր և անաղղեցիկ: Յետոյ, վաճառականը միշտ ժամանակ պիտի չունենար գրականութեամբ զբաղուելու: Առաջ կուգայ ուրիշ ուղղութիւն մը: Երկու յորանուանութեանց պատկանող վաճառականները կը նպատակն իրենց կողմի վանականութեան՝ գիրքեր հրատարակելու համար:

Գրականութեան դորձը, ուրեմն, կեդրոնացած կը մնայ միշտ երկու վանականութեանց ձեռքը. այս երկուքէն կաթողիկ—Մխիթարեանը հաստատուած ըլլալով ոչ տախկան երկրի մէջ, և ըլլալով աւելի զարգացած ու լեզուաղէտ, իրեն համար կ'ստեղծէ բացառիկ գիրք մը և կը բանայ նոր դարաշրջան մը — Մըխիթարեան: Անդին, Արղութեան արքեպիսկոպոսը, Նոր Նսիսիւհեանի Ս. Խոջ վանքին մէջ կ'սկսէր նոր

հրատարակութիւններու, թէեւ պիտի չկրնար հաւատարիլ Մխիթարեաններուն: Այս վերջիններուն մէջ պիտի փայլէր, օրինակ, հայր Միքայէլ Չամչեանը, որ 1780ին կը հրատարակէր իր եռահատոր Հայոց Պատմութիւնը, և տալիկա պիտի մնար իրր չգերազանցուած գործ, հակառակ իր շատ մը թերութիւններուն:

Մինչեւ ԺԸ. դարուն սկիզբը դրեթէ չանդիպեցանք քերականութեան և բառարաններու կազմութեան աշխատող անձերու: Այդ աշխատանքը կատարուեցաւ ա՛յս դարուն: Հայերէն քերականութեան համար աշխատողներ եղան՝ Մխիթար Աբբան, յետոյ Միքայէլ վրդ. Չամչեան: Իսկ բառարանի համար՝ Մխիթարեան հայրերէն՝ Աւիտիքեան, Սիւրմէլեան և Մկ. Աւգերեան, որոնք կէս դար աշխատեցան այդ հսկայ և մեծարժէք գործին համար: Հայր Մկ. Աւգերեան, յետոյ կազմեց առձեռն բառարանը, իբրեւ համառոտութիւնը ընդարձակ բառարանին:

Մխիթար Աբբայ

ԺԸ. դարուն, մեր մշակութային կեանքին մէջ փայլող դէմքն է Մխիթար Աբբան:

Այս շրջանի կարեւոր գրողներն են Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Գալոս Նալեան, որ ունի բողոքական դոգմեր, Հաննա Երուսաղեմացի, Սիմէոն Կաթողիկոս Երուսնցի, Եփրեմ Կաթողիկոս Սսոյ, Եսայի Կաթ. Աղ-ժանից ևւլն: Իսկ բանաստեղծներն են՝ Գալուստ Կայ-ժակ, Սհան և Աւետիք ու Եփրեմ Ղափանցի Պատրիարք-ները:

Առաջադի գողութիւն մէջ նշանաւոր եղած է Ստեփաննոս Աբբ. Աղանց Գիւլէր:

Հայր Ղուկաս Ինճիճեան գրած է Հնախօսութիւն Հայաստանի անմահ գործը՝ հինգ հատոր:

Յիշենք նաեւ Գաբրիէլ վրդ. Աւետիքեան աստ-ուածաբանը և Մանուէլ վրդ. Զախճախեան բանաստեղծը, որ թարգմանած է Տէլէմաքը և ունի բառարաններ իտալերէնէ-հայերէն և հայերէնէ-իտալերէն:

Մխիթարեաններէն դուրս նշանաւոր հանդիսացող հայերէն ունինք Դր. Փէշաթմաճեան և Յիզիքա Պո-ղոս Պատուելիները:

Այս դարու հանրածանօթ բանաստեղծն է Սայեադ Նոբան, որ 58 տարեկանին կրօնաւոր եղաւ ևւ ռթառն-ամեայ հասակին սպաննուեցաւ Պարսիկներէն եկեղեցի-ին մէջ, կրօնքը չուրանալուն պատճառաւ (1795), եր-ջած է հայերէն, վրացերէն և թուրքերէն: Վրաց Հե-րակլ թագաւորի արքունեաց երգիչն էր:

18րդ դարու կէսէն յետոյ, նախ արեւմտահայ ապա արեւելահայ ուսանողներ կը դիմեն դէպի Եւրո-պական համալսարաններ, ու վերադարձին կ'ստեղծեն նոր շարժում մը:

Ընդհանուր կերպով ամբողջ 18րդ դարը կարելի է բնորոշել հետեւեալ կերպով. — Արեւելահայոց մեզ՝ Բաղաւական եւ Արեւմտահայոց մեզ՝ գրական օարժում: Դարու երկրորդ կիսուն՝ այս երկու շարժումները ա'լ աւելի կը խորանան:

ԴԱՍ ԼԸ.

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

19ԲԴ ԴԱՐՈՒՆ

Դաստիարակչական շարժումն ալ, միևս շարժումներուն պէս, սկսաւ գաղութներու մէջ և յետոյ մուտք գործեց Հայաստան: Հնգկահայ վաճառականներն են դարձեալ նախաձեռնորդները: Լուսաւորչական Մասեհ Բաքաղանեանի կտակած գումարովը, նոր նախընկեր մէջ կը հիմնուի համեստ դպրոց մը, մինչ կաթողիկ Ռաֆայէլ Ղարամեանի և Սամուէլ Մուրաթեանի կտակներովը կը հիմնուին երկու բարեկարգ դպրոցներ, Եւրոպայի մէջ: Մխիթարեանց շուշին տակ, 1810ին, Պոլսոյ մէջ կը հիմնուի առաջին կրթական—հրատարակչական ընկերութիւնը «Արշարունեաց» անունով:

Այս շարժման պիտի հետեւէր լուսաւորչական Ամիրյալութիւնը՝ բարեկարգ և ապահովուած դպրոցներ բանալու համար: Իսկ քիչ յետոյ երեւան պիտի դառնէ միախնայարութիւնները որոնք նոր մղում մը պիտի տային սկսուած շարժման:

Ռուսահայոց մէջն ալ, դպրոցական գործը, 19րդ դարու սկիզբը, խոշոր նուաճումներ կ'ընէ: Ազաբաբեան անուն վաճառականը, Աստրախանի մէջ կը բանայ իր անունով դպրոց մը: Լազարեաններու առտա նուէրներովը, 1814ին, Մոսկուայի մէջ կը բացուի Լազարեան

ձեմարանը, որ ուղեւոր Մխիթարեաններուն նմանիլ, ունեցաւ տարւան մը և 1830—1860 թուականներուն կարեւոր հրատարակութիւններ կատարեց: Աշտարակեցիք, 1824ին, Թիֆլիսի մէջ բացաւ Ներսէսեան դպրոցը որ իր տարւանովը դարձեալ կարեւոր դեր մը կատարեց մինչև 1860: Պոլսի ճիւղի հաստատութենէն յետոյ կրթական գործը աւելի կանոնաւոր հիմերու վրայ գրուեցաւ: Այս դպրոցները մեծ մասով Հոգեւոր էին ու կը նկատուէին եկեղեցիի գաւիթը:

Բայց վերադարձնող հայ միտքը չէր կրնար դադարել այդ դպրոցներէն ստացած մաւութիւնը: 18րդ դարու վերջը սկսած շարժումը — Ներսիսեան համալսարաններ գիմնալ շարժումը — 19րդի մէջ, աւելի աշխուժացաւ, Արեւմտահայոց մէջ Թանգրիմաթէն և Արեւելահայոց մէջ՝ Խոստական ախրայեանութենէն յետոյ, և այս կերպով կը կազմուի համալսարանական երիտասարդութիւն մը: Ասանցմէ՝ անոնք որ հայ դպրոցներ տեսած էին յետոյ նուիրուեցան ազգային գործունէութեան, մինչ անոնք որ օտար վարժարաններէ ելած էին մեծ մասով կը կորսուէին հայազգին համար: Ռուսահայոց մէջ երկրորդ տեսակը աւելի շատ էր: Խոստ մեծ է դերը նաեւ Կեդրոնական և Պէրպէրական, ինչպէս նաեւ Կարնոյ Սանատարեան վարժարաններուն և այն բաղմաթիւ Գօլէճներուն որոնք Բողոքական միախոնարութեանց կողմէ բացուեցան Պոլիս մօնաւանդ գաւառները:

ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 19ԲԴ ԴԱՐՈՒՆ

Ներսիսեան վերադարձող այս երիտասարդները իրենց հետ կը բերեն նոր գաղափարներ Արեւմտահայոց մէջ: Ռուսահայերը, դեռ խոր քունի մէջ էին: Առաջ կուգայ հայ ժողովուրդի հաւաքման ու միութեան

գաղափարը, ազատ կրօնական տեսակետներէ: Մուրատ — Ռաֆայէլեանի աշակերտները և երկու Մխիթարեան վանքերու վարդապետները կը կազմեն «Արամեան Ընկերութիւնը»՝ իբր շարունակութիւն «Արշարունաց» ին նպատակ ունենալով զուտ հրատարակչութիւնը և նշանակելի գործ մը կը տեսնեն: Սակայն աւելի կարեւոր և զու «Համազգաց»ը, որուն կրնային անդամակցիլ երկու հաստատմանէն մարդիկ: Իր նպատակն էր լուսաւորել գաւառացի հայը և բարեխառն անոր անտեսական վիճակը: Սակայն այս գեղեցիկ շարժման գէժ կեցաւ Հայ Կաթողիկ Պատրիարք Անտոն Հասունը, որ ազգաւ հայ ալ չէր, և աններելի միջոցներով քարուքանդ ըրաւ գործը: Այս զգուշիկ պայքարը շարունակուեցաւ մինչեւ 19րդ դարու վերջը՝ մեծամեծ վնասներ հասցնելով, և պատճառ դառնալով որ հայ կաթողիկ համայնքէն արժէքաւոր տարրեր, ձգեն Կաթողիկ եկեղեցին վերադառնալու համար մայրենի եկեղեցիին ծոցը:

Հայ հասարակական մտքի զօրաւոր արտայայտութեան արդիւնք են նաեւ 19րդ դարու վերջը Պոլսոյ մէջ կազմուած «Արարատեան», «Արեւելեան» և «Գիլիկեան» ընկերութիւնները որոնց նպատակն էր գաւառի մէջ կրթութիւն տարածել: Այս ընկերութիւնները յետոյ միացան և կոչուեցան «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնք», որ Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ վերակազմուեցաւ և նոր թափով գործեց մինչեւ Մեծ Յղեռնը:

Ազգանուէր Հայունաց Ընկերութիւնը՝ գաւառի մէջ աղջկանց դաստիարակութեան գործին լծուած էր:

Դպրոցասէր-Հայունացը՝ գաւառներու համար ուսուցչուհիներ պատրաստելու նպատակը ընտրած էր իրեն:

1906 թն Եգիպտոսին մէջ կը հիմնուի Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, որուն ղեկը հսկայական եղաւ մեր կեանքին մէջ, Կոյին ղեկ. բաղմամբիւ ուրիշ միութիւններ ալ, նոյն իսկ գաւառներու մէջ:

Կովկասահայոց մէջ արդիւնաւոր ընկերութիւններ եղան, Կովկասի Հայոց Բարեգործականը, Կովկասի Հայոց Մարդասիրականը, Հրատարակչականը և ուրիշ բաղմամբիւ միութիւններ և ընկերութիւնները: Բայց հայ հատարակական միաքը աւելի կը կաղմաւորուի և գործօն հանգամանք մը կ'առանայ 1907 զարու վերջերը, երբ տապաւնի կուգան հայ քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք իրենց բաղմամբիւ թերթերով և զիրքերովը խոր ազդեցութիւն մը կը ձգեն, ըլլալով եւրոպական յարաջոցեալ գաղափարներու տարածիչները մեր մէջ, յաճախ շատ ձախաւեր կերպով: Այս մարզին մէջ Ռուսահայերը աւելի աչքառու եղան:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ 1907-ԴԱՐՈՒՆ

Մինչև 1907 զարու կէսը, մեր գրականութեան վրայ ախրապետող մնաց Մխիթարեան Միաբանութիւնը, եւթական՝ ռոմանական ազդերու ազդեցութեան: Բայց երբ այդ Միաբանութեան մէկ ճիւղը զնաց հաստատուեցաւ Վիեննա, ան մեր գրականութեան մէջ մտցուց ուրիշ ասորը մը — գերմանականը: Բայց Վիեննայից աւելի զօրաւոր ըլլալով, իր միջոցաւ առաջիններու ազդեցութեան տակ ինկան Պոլիսն ու Իզմիրը:

Միւս կողմէ, Արեւելահայերը, ռուսական ախրապետութենէն յետոյ կ'իյնային ռուսական ազդեցութեան տակ, իսկ Հնդկաստանի մէջ՝ անգլիական:

Այս ազդեցութեանց տակ ահա կաղմուեցաւ մեր նոր գրականութիւնը:

Մխիթարեանները երկար տան, կառչած մնացին հին՝ զբաբար լեզուին, մինչ ժողովուրդը. դեռ Կիլիկեան շրջանէն սկսած, ստեղծած էր նոր լեզու մը որ աօխարհաբարն էր, թէև շատ անկատար Բաց-ուեցան ահագին վէճեր՝ մանաւանդ երբ բողոքական մխիթարները Իզմիրի, Պոլսոյ, Մոսկուայի և Շուշիի մէջ սկսան այդ լեզուն գործածել իրենց մեծ ու պզտիկ հրատարակութեանց համար Վիեննական Մխիթարեանները աւելի ուշ տեղի տուին։ Անկէ յետոյ Պալիա և Իզմիրը՝ Արեւմտահայոց մէջ, Թիֆլիսը, Մոսկուան և Շուշին՝ Արեւելահայոց մէջ, դարձան աշխարհաբարի կեդրոններ ու ստեղծեցին Արեւմտահայ և Արեւելահայ արդի լեզուները։

Հետզհետէ տեղի տալով աշխարհաբարի տաջեւ, գրութարը իր յաջորդին ձգեց սակայն, հարուստ մասնագութիւն մը։

Այդ ժառանգութիւններն էին.

Ա. Բանաստեղծութիւն. — Այս ճիւղը ամենէն հարուստն էր գրութարին մէջ։ Մխիթարեանները սկսան եւրոպական ձեւ և բովանդակութիւն տալ անոր։ Անոնց բանաստեղծութիւնները քանակով շատ են և որովով՝ ինքնատիպ։ Մխիթարեան հուշակաւոր բանաստեղծներ՝ Բաղրատունի, Հիւրմիւզեան, Զախլախեան, շատ լաւ հոյկաբաններ էին, բայց ոչ ստեղծագործող տաղանդներ՝ ներկայ ըմբռնումով։ Անոնք վերածըն-ւող Խաչիոյ բանաստեղծներու ազդեցութեան տակ երգեցին հարեհատիւրութիւնը չափազանցուած ձեւով։ Բայց հոյակապ է իրենց թարգմանական գործը, օրինակ Իլիականը և Ոդիսականը, Ենէականը և Մշակուկանքը, կամ Տակիսոսը և Թակիսիգէսը ևն., գրուած

դրոտարով։ Մխիթարեաններու մէջ հոյակապ զէմք է նաեւ Ալիշանը, մանաւանդ իր աշխարհաբար քանաստեղծութեանց մէջ։

Նոր ժամանակներու տրեւելաճոյս քանաստեղծներն են. Մկ. Պէշիկիշաւեան, Թովմաս Թէրզեան, Խաչատուր Մխարբեան, Մկ. Աճէմեան, Տիկ. Զ. Ասատուր, Պետրոս Դուրեան, Եղիշէ Արք. Դուրեան, Ռուբէն Որբերեան, Սիւմանթօ, Դ. Վարուժան, Մ. Մեծարեանց, և Վ. Մալէզեան։

Իսկ տրեւելաճոյսց մէջ.

Ա. Ծատուրեան, Ա. Իսահակեան, Թ. Թումանեան, Յովհ. Յովհաննէսեան, Ռափայէլ Պատկանեան, Սմբ. Շահաղիդ և այլն։

Հայ ներկայ քննադատներն են, Արեւմտաւայոց մէջ՝ Վ. Թէքէեան, Արեւելաւայոց մէջ՝ Եղիշէ Զարեանց, Ալազան ևն.։

Բ. Վեպ.— Վէպ կամ վիպասանութիւնը շատ հին է Հայոց մէջ։ Ինչպէս ուրիշ ազգերու, Հայոց մէջ ալ անոր նիւթն էր ժողովրդական հերոսներուն գործերը։ Հայկական վէպի վերջին օրինակը «Սասունցի Դաւիթն է, գործ՝ Ժ.—ԺԲ. դարերու։

18րդ դարու վերջը, Նոր Նախշեանի մէջ, թարգմանաբար հրատարակուեցաւ «Տեւէմաք»ը, իսկ 1820ին, Վենետիկի մէջ, Միլտանի Զիրախա Կորուսեալ»ը։ Նոյն ժամանակները լոյս տեսնող ինքնագիր ուրիշ մէկ երկու գործեր ալ կան, բայց մենք յիշենք Հ. Արսէն Բաղրատունիի «Հայկ Դիւցադան»ը, որուն լեզուն ինչքան ալ հոյակապ, բայց նիւթի տեսակէտէն արուեստական է և կեղծ։ Այս տեղ պէտք է յիշել նաեւ Խրիմեանի «Հրաւիրակ Երկրին Արարատեան»ը,

որ թէեւ իսկական դիւցազններգութիւն մը չէ, բայց տւելի կապուած է իրականութեան — Հայ երկրին և Հայ ժողովուրդին:

Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած մէկ երկու փորձերէ յետոյ, Հնդկաստանի մէջ, Մեսրոպ Թաղիազեան կը հրատարակէ երկու վէպեր, գրաբարով՝ և ցնորական պատկերներով, թէև լաւ լեզուով: Վիեննայի Միփթարեաններն ալ «Սրատական Տետրեր» անուան տակ կարգ մը ժողովրդական հրատարակութիւններ ունին՝ կրօնա-բարոյական ուղղութեամբ:

Սակայն իսկական ժողովրդական հայ վէպը ոչ Ս. Ղազարի վանքին մէջ, ոչ ալ Վոսփօրի կամ Գանգեսի տփերուն վրայ կրնար երևան գալ, այլ հայրենի հողին վրայ: Եւ ահա 1842 թուականին Քանաքեոցի խաչատուր Աբովեան կը գրէ «Վէրք Հայաստանի» և Ասիկա մեր առաջին վէպն է. կապուած հայ դիւղին և հայ մարդուն: Ան ունի թերութիւններ անշուշտ, բայց կենդանի, յուզիչ և անմեռ մնալու սահմանուած գործ մըն է: Միքայէլ Նալբանդեանն ալ ունի «Մէկին Խօսք, Միւսին Հարս» անուն վէպը, բայց սառ և տնարիւն է ան և երբեք կորելի չէ բողբոսութեան դնել միւսին հետ: Աբովեան խոր հեռք մը ձգեց և այդ հեռքին հետեւեցաւ Ռաֆֆին որու գործերը — «Սենթը», «Սամուէլ», «Ջալալէդդին», «Կոյժեր» քաջն, հսկայական յեղաշրջում մը պիտի իրագործէին մեր մէջ: Արեւմտահայոց մէջ արժէքաւոր փպտասնն է «Մերենց»ը, որու «Թորոս Լեւոնի»ն, «Երկունք Թ. զարուսն» գեղեցիկ գործերը, մինչև այժմ ալ հաճոյքով կը կարդացուին:

Ուրիշ տեսակէտէ արժէքաւոր են Տիկ. Ս. Տիւսարի «Մայտա», «Սիրանոյշ և «Արաքսիա» վէպերը:

Արժէքուոր վիզասաններ են նաեւ Ատրպետը, Ա. Անարանեանը, Մուրացանը, Պերճ Պոպեանը, Էւային Մանկական վէպեր գրած է Ղ. Աղայեանցը՝ Վ. Քիւրք-ճեանն ունի «Ասպեա Լիպարիտ» անուն մեծ վէպը, Կիլիկիան անկախութեան շրջանէն:

Դասական գործերու թարգմանութեան մէջ Կա-րեւոր տեղ կը գրաւեն Մատ. Մամուրեան, Գր. Զիլին-կիրեան և ուրիշներ:

Գ. ԹԱՏՐՈՆԻ. — Հայ թատերական գրականութիւնն ալ իր սկիզբը կ'առնէ զաղութներու մէջ: Առաջին անգամ, 17րդ դարուն, կաթողիկ քարոզիչները Լեւոն-ասանի զաղութին մէջ կը գրեն կրօնա—պատմական երկու ողբերգութիւններ՝ զպրոցի մը համար: Ապա, Իզ-միրի մէջ, զարձեալ զպրոցի համար, կը կատարուին թատերական կատրներու թարգմանութիւններ: 1843ին, գրուեցաւ «Սարով Մեծ» ողբերգութիւնը: Անկէ յետոյ, Պոլսոյ մէջ կ'սկսին փորձերը Մխիթարեաններու աշա-կերա Սրապիոն Հէքիմեան կը գրէ քանի մը չափածոյ ողբերգութիւններ, որոնցմէ ոմանց մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, աղջկանց համար ալ գերեր կան:

Աւելի վերջ է որ Թիֆլիսի մէջ կը պատրաստուի կատակերգութիւն մը՝ նիւթը առնելով Ն. Աշտարակե-ցիի կեանքէն:

Բայց եթէ Արեւմտահայերը եղան թատերական գրականութեան հիմնադիրները, Արեւելահայերն են սակայն զայն շարունակողներն ու կատարելագործող-ները:

Գար. Սունդուկեան և Շիրուանզատէ Արեւելա-հայ նշանաւոր թատերագիրներ են՝ արդի ըմբռնու-մով: Արեւմտահայոց մէջ պէտք է յիշել Լ. Սեղբոս-եանը: 19րդ դարու յայտնի գերասաններն եղան

Պետրոս Աղամեան, Մնուկեան, Տիկ. Սիրանուշ, Աբէլեան, Արմէնեան, աւելի նորերու մէջ՝ Վ. Փափազեան:

Թիշենք նսեւ Ե. Ստեանի և Մ. Կիւրճեանի «Զար-
շելը Արթին Աղա կամ Ֆրանքո-Խրքական Պատերազմ»
անուն զաւեշտախաղը, որ հին ու նոր բարքերու պայ-
քար մըն է հայ ընտանեկան շաղմուկէ ներս:

Դ. Հրապարակագրութիւն. — Հայ պարբերական
մամուլը ծնունդ առաւ Հնդկաստանի մէջ 18րդ դարու
վերջը: 19րդ դարու առաջին քառասնամիակին կտրե-
ւոր թերթեր չերեւցան, եթէ չհաշուենք Վենետիկի
«Նդանակ Բիւզանդեան»ը որ միայն քաղաքական լուրեր
կուտար, և Իզմիրի «Շահմարան Պիտանի Գիտելեացն»ը:
«Արշալոյս Արարատեան»ը, առաջինը՝ միսիոնարական
ձեռնարկ, երկրորդը՝ անհատական և դարձեալ լուրե-
րու յատուկ: 1840 թուականներուն Պոլսոյ մէջ կար
«Յայտարար Դիր Լրոյ», Թիֆլիսի մէջ «Կովկաս», եր-
կուքն ալ կառավարական թերթերու հայերէն բաժինը:
Հայոց Պատրիարքութեանն ունէր «Հայաստան»ը, Վենե-
տիկի Միսիթարեանները՝ «Բազմովէյ»ը՝ Վիեննացիները՝
«Ներպառն», Հնդկաստանի մէջ ալ «Ազգասէր»ը:

Այս բոլոր թերթերն ալ իրարմէ մեծ տարբե-
րութիւն մը չունէին: Միայն 1848ին է որ Ներպա-
կան միտքեր կ'սկսին երեւնալ մեր թերթերուն մէջ և
Մատթոսի մէջ հրատարակուող «Բանասէր»ը այս ուղ-
ղութեամբ առաջին թերթն է:

Հայ առաջին ազատախոհ հրապարագիրներն են
սակայն, Արեւմտահայոց մէջ՝ Ստեփան Ոսկուն, Արե-
ւելահայոց մէջ՝ Պետրոս Շանշեան և Ստեփաննոս Նու-
զարեան: Նոյն թուականներուն նշանաւոր դէմք է
նսեւ, Պոլսոյ մէջ, Նիկողայոս Զորայեան, որ առաջին
անգամ անտեսագիտական օրէնքներու մասին կը գրէ:
Թիշենք նսեւ նոյն թուականներուն Սինկափորի վա-
ճառականներէն Գալստանեանը, որ տեւարական շահե-
րու նուիրուած «Ուսուէնասէր» անունով թերթ մը կը
հրատարակէր Սինկափորի մէջ... 30 բաժանորդներով:

19րդ դարու կէսէն յետոյ հայ լրագրութիւնը մեծ թուիչք կ'ստանայ Հայութեան երկու հատուածներուն մէջ՝ Եւրոպայէ վերադարձող լուսամիտ երիտասարդութեան շնորհիւ և մեծ դեր մը կը կատարէ ժողովրդական զանգուածներու դաստիարակութեան տեսակէտէն: Հայաստանի հողին վրայ լոյս տեսնող առաջին թերթն է Խրիմեանի «Արծուի Վասպուրական»ը, խմբագրութեամբ Մկրտիչ Խրիմեանի:

Միայն զտղափար մը տալու համար այս հսկայ շարժման մասին, ըսենք թէ՛ 1850-1860ին լոյս կը տեսնէին 25ի մօտ թերթեր, 1860-1870ին՝ 46, 1870-1880ին՝ 61, 1880 — 1890ին՝ 44: Յաջորդ տասնամեակը, Համիտական և Զարական հալածանքներու շրջանն է, հրապարակադրութիւնը կ'իյնայ և մտաւորականներէ շատերը արտասահման խոյս կուտան ուր կ'սկսին հրատարակել արժէքաւոր թերթեր, սմանք՝ Կուսակցական: 1900 — 1913ին Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ կը վերահաստատուի Սահմանադրական բէթիմը: Այդ շրջանը հայ լրագրութեան ոսկեդարն է:

Մեծ Պատերազմն ու Մեծ Եղեռնը՝ Թուրքիոյ և քաղաքական ասկնուվրայութիւնները՝ Ռուսիոյ մէջ կը խորտակեն ամէն բան և այսօր հայ լրագրութիւնը փոխադրուած կտրելի է նկատել արտասահման, մինչ Հայաստանի մէջ ան կը գանուի կառավարական խիստ հսկողութեան տակ և նոր դարկ մը կ'ստանայ:

Հայաստանի մէջ է դարձեալ որ այսօր կը դարգանայ ու կը բարդաւածի հայ միտքը սերիչ մարգերու մէջ ևս — ճարտարապետութիւն, նկարչութիւն, քանդակագործութիւն, թատրոն, շարժանկար, երաժշտութիւն և մանաւանդ գիտութիւն՝ իր բոլոր ճիւղերովը:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ԴԱՍ ԻԶ.

Խնչպէս ընթացան Ռուս-Թրքական պատերազմին գործողութիւնները: Հայերը խնչպէս օգնեցին Դաշնակիցներուն եւ ի՞նչ տեսան ատոր փոխարէն: Խնչ ազդեցութիւն ունեցաւ ռուսական յեղափոխութիւնը Կովկասի մէջ: Խնչ գիտէք Պրեստ-Լիտովսկիի դաշինքին մասին: Խնչ ըրին Թուրքերը: Խնչ պայմաններու տակ յայտարարուեցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

ԴԱՍ ԻԸ.

Խնչ վիճակի մէջ էր նորակազմ Հայաստանը: Խնչպէս ընդարձակուեցան Հայաստանի սահմանները: Խօսիլ Սէվուի դաշինքին մասին: Խնչպէս գորացաւ Թուրքիա: Ե՞րբ եւ ինչ՞աւ տեղի ունեցաւ Փետր. 18ի յեղափոխութիւնը եւ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ:

ԴԱՍ ԻԹ.

Խնչ գիտէք Էնկիւրիի դաշինքին մասին: Խնչ ըրաւ Բարիզի Խորհրդաժողովը: Խնչ հետեւանք ունեցաւ Յունաց պարտութիւնը: Խնչ ըրաւ Լոզանի Խորհրդաժողովը: Խնչ գիտէք Խորհրդային Հայաստանի մասին:

ԴԱՍ Լ.

Խնչ պատճառներով եւ դէպի ո՞ւր գաղթած են Հայերը: Խնչ գիտէք Պարսկահայ, Բիւզանդահայ եւ արեւելեան երկիրներու հայ գաղութներու մասին:

ԴԱՍ ԼԱ.

Խօսեցէ՛ք Եգիպտահայ գաղութի մասին, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Խնչ կարեւոր դէմքեր կ'արժանագրէ պատմութիւնը:

Դ Ա Ս ԼԲ.

Խօսեցէ՛ք Հնդկահայ զաղութի եւ անոր կատարած դերի մասին: Ի՞նչ զիտէք Թաթարիստանի եւ Խրիմի, Ռուսմանիոյ եւ Լեհաստանի հայ զաղութներու մասին:

Դ Ա Ս ԼԳ.

Ի՞նչ զիտէք Պուլկարիոյ, Յունաստանի, Իտալիոյ եւ Ֆրանսայի հին ու նոր զաղութներու մասին:

Դ Ա Ս ԼԴ.

Ի՞նչ վիճակի մէջ է այսօր Թրքահայաստանը: Ե՞րբ կազմուեցաւ Պուլսահայ զաղութը եւ ի՞նչ դեր խաղաց: Ի՞նչ զիտէք Վրաստանի, Ազրայէճանի եւ Ռուսաստանի Հայոց մասին: Ե՞րբ կազմուեցաւ Ամերիկայի հայ զաղութը եւ ի՞նչ դեր խաղաց մեր կեանքին մէջ:

Դ Ա Ս ԼԵ.

Ռացատրեցէ՛ք մեր եկեղեցիին դերը անաէրուեջութեան շրջանին: Ինչո՞ւ եւ ե՞րբ Հայրապետական Աթոռը փոխադրուեցաւ Էջմիածին:

Դ Ա Ս ԼԶ.

Ի՞նչ զիտէք հայ մշակոյթի մասին Հայոց քաղաքական կեանքի անկումէն յետոյ: Դրական ո՞ր կարեւոր դէմքերը կրնաք յիշել:

Դ Ա Ս ԼԷ.

Խօսեցէ՛ք ԼՅրդ դարու հայ գրականութեան, կարեւոր դէմքերու եւ անոնց գործերու մասին:

Դ Ա Ս ԼԸ.

Ռացատրեցէ՛ք ԼԳրդ դարու դաստիարակչական շարժումը: Ի՞նչպէս զարգացաւ հայ հասարակական միարը եւ ի՞նչ երեւոյթներ ընծայեց ան: Ի՞նչ վիճակի մէջ էր, նոյն դարուն, գրականութիւնը: Խօսեցէ՛ք գրական սեռերու, կարեւոր դէմքերու եւ անոնց ձգած գործերու մասին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ Ա.

Դաս Ա.	Հայաստանի վիճակը	էջ 3
” Բ.	Լեռնկ-Թիմուրի արեալանքը	7
” Գ.	Թուրք եւ Պարսիկ կռիւները	11
” Դ.	Ձեռնարկներ՝ Պարսկահայաստանի ազատագրութեան համար	16
” Ե.	Հայաստան 19րդ դարու սեմին	23
” Զ.	Շարժումներ Արեւելահայոց մեջ	28
” Է.	” Արեւմտահայոց մեջ	37
” Ը.	Ռուսները Այս-Կովկասի մեջ	42
” Թ.	Ա. Ռուս-Պարսկական պատերազմը	47
” Ժ.	” ” ” (Շար.)	53
” ԺԱ.	” Ռուս-Թրքական պատերազմը	58
” ԺԲ.	Բ. Ռուս-Պարսկական ”	62
” ԺԳ.	” ” ” ”	68
” ԺԴ.	Բ. Ռուս-Թրքական ”	75
” ԺԵ.	” ” ” ” (Շար.)	82
” ԺԶ.	Վերանորոգութեանց օրջան	էջ 88
” ԺԷ.	Արեւմտահայութիւնը միջազգային մրցակցութեան առարկայ	93
” ԺԸ.	Գ. Ռուս-Թրքական պատերազմը	101
” ԺԹ.	Դ. ” ” ” ”	105
” Ի.	Սան-Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաւ- նագրերը եւ Հայկական Հարցը	113
” ԻԱ.	Հայկական յեղափոխութիւնը	120
” ԻԲ.	Ռուսահայ եկեղեցական կալուած- ներու գրաւումը եւ Հայ-Թարա- կան ընդհարումները	128

Դաս ԻԴ.	Օսմանեան Սահմանադրութիւնը	132
” ԻԴ.	Հայաստանի վիճակը, բարեկրօն- գութեան խնդիրը	140
” ԻԵ.	Բնդն. Պատերազմը եւ Թրքահայու- թեան բնաջնջումը	144
	Հարցումներ Ա. մասի	152

ՄԱՍՆ Բ*

Դաս ԻԶ.	Ռուս յեղափոխութիւնը եւ Հա- յաստանի անկախութիւնը	157
” ԻԴ.	Հայաստանի անցքերը 1919-1921 տարիներուն	165
” ԻԲ.	Դաւնակիցներու դաւանանութիւ- նը եւ Խորհ. Հայաստան	173
” Լ.	Հայ գաղթականութիւնները	181
” ԼԱ.	” ”	187
” ԼԲ.	” ”	192
” ԼԴ.	” ”	199
” ԼԴ.	” ”	203
” ԻԵ.	Հայոց ներքին կեանքը անհրուճ- ջութեան շրջանին. Ա. Նկեղեցին	208
” ԼԶ.	Բ. Հայ մշակոյթը	211
” ԼԷ.	Գրական շարժումը 18րդ դարուն	214
” ԼԸ.	Դաստիարակչական շարժումը 19րդ դարուն	218
	Հարցումներ Բ. մասի	228
	Բովանդակութիւն	230
	Աղբիւրներ	232

ԱՂԱԽԻՐՆԵՐ

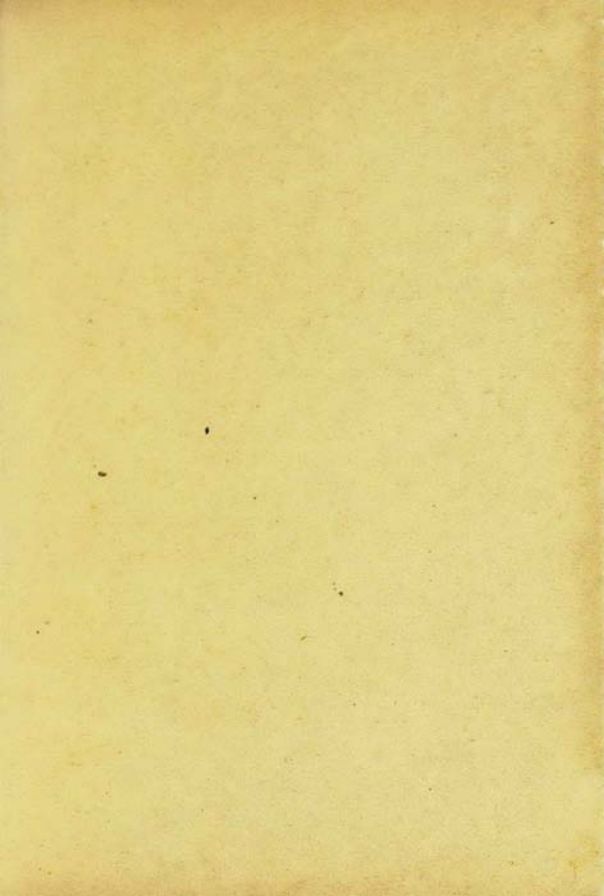
Դասագիրքերու շարքին պատրաստութեան համար
օգտուած եմ հետեւեալ աղբիւրներէն

1. Ս. ԹՈՐՈՍԵԱՆ Հայոց Պատմութիւն տպ. Թիֆլիս
 2. Հ. Ս. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ Պատմութիւն Հայոց
Ա. եւ Բ. հատոր տպ. Վենետիկ 1923
 3. Ս. ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ Հայոց Պատմութիւն
տպ. Կ. Պոլիս 1911
 4. Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ Իսկական Պատմ. Հայոց
տպ. Կ. Պոլիս 1914
 5. PRO. N YORGA Brève Hist. de la Petite Armenie Բարիզ 1930
 6. ԵՂԻՇԷ՛ Վ. ԴՈՒՐԵԱՆ Պատմ. Հայ մատենագրութ.
տպ. Կ. Պոլիս 1885
 7. ՄԱՂԱԲԻԱ ԱՐԲ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Հայոց Եկեղեցին
տպ. Կ. Պոլիս 1911
 8. ԳԱԳԻԿ ՕՋԱՆԵԱՆ Պատմ. Հայ լեզուի եւ բան-
կիւտութեան տպ. Մարզուան 1913
 9. MYERS General History տպ. 1906
 10. ԲՐՕՅ. Յ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Ֆէոդալիզմը հին Հայաս-
տանում տպ. Երեւան 1934
 11. Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ Ռուսահայերի կառարակական գա-
րագումը Բ. հատոր տպ. Վենետիկ 1926
 12. ԲՐՕՅ. ԼԷՕ Հայոց պատմութիւն, ճարտար շրջան.
Ա. եւ Բ. մաս. դասախօսութիւն կարդացուած Հ. Ս. Խ. Հ.
պետական համալսարանում: Ապակետիպ պետական հա-
մալսարանի Երեւան 1927
- Նաեւ նկատի ունեցած եմ թերթերու եւ պարբերական-
ներու մէջ վերջին տարիներս երեւցած նոր ուսումնասի-
րութիւնները:

Նկատուած կարեւոր վրիպակներ

Էջ	տպ	սխալ	ուղիղ
7	1	Ճնկիզ-խան	Ճնկիզ-խան
12	22	զէնքեր	զէնքերը
16	4	ստիպուեցաւ	ստիպուեցան
40	22	ոչնչացնել	ոչնչացնել
42	1	Այսր-Կովկասի	Այսր-Կովկասի
123	18	Ֆուռուզ	Ֆուռուզ
126	23	1880	1890
126	Դաս ի՞նչ պէտք է ըլլայ ի՞նչ եւ յաջորդ գլուխները ըստ կարգի:		

Յղարան ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍԻՐՈՎ Դանիթ
25 Շաքա Թէվճիփ

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԵՆ

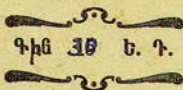
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Տարրական գին 5

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Հին Դարեր » 5

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Միջին Դարեր » 10

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Նոր Դարեր եւ

ժամանակակից Շրջան » 15

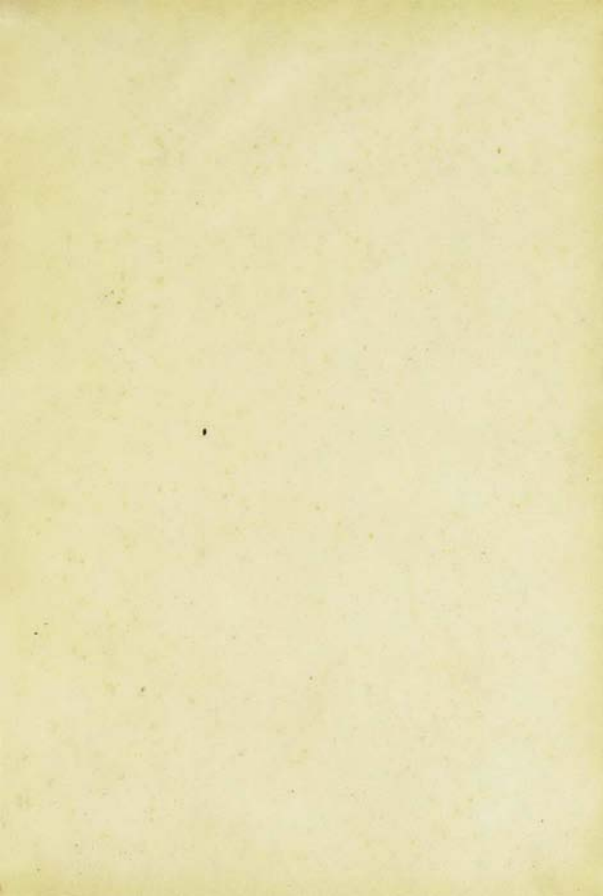

— Ամեն ապստրանք կանխիկ —

Դիմել հետեւեալ հասցեին՝

L. ADJEMIAN, B. P. 1060, Le Caire, Egypte.

Printed in Egypt by
SAHAG - MESROB Press
25 Sharia Tewfik, Cairo.

[1700pp.]

A $\overline{\Pi}$
89314

ԳԼՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220089314